

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАСАЙЛЮК ІРИНА ВАСИЛІВНА

УДК [347.44:005.936.4](477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
**ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА В
ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ / **І. В. Пасайлюк** /

Науковий керівник – **Коссак Володимир Михайлович**,
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Пасайлюк І. В. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства в цивільному процесі України. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) зі спеціальності 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Львівський національний університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України, Львів, 2021.

Дисертація присвячена науковому аналізу правового статусу іноземців та осіб без громадянства в цивільному судочинстві України, аналізу особливостей розгляду і вирішення цивільних справ за їх участю в якості сторони, третіх осіб, інших учасників судового процесу та удосконаленню нормативно-правової бази щодо провадження у справах за участю вказаних суб'єктів.

Детально досліджено основні питання провадження у справах за участю іноземних осіб: реалізація іноземцями та особами без громадянства права на звернення до суду за захистом і на судовий захист, підсудність судам України справ з іноземним елементом, визначення правових режимів цивільного процесуального статусу іноземців, осіб без громадянства, цивільно-процесуальний статус іноземців, осіб без громадянства – учасників справи, представників, інших учасників судового процесу, особливості надання міжнародної правової допомоги.

З метою врахування позитивного іноземного досвіду, зроблено акцент на необхідності усунення прогалин у визначенні цивільного процесуального статусу іноземців та осіб без громадянства як учасників судового процесу, шляхом пропозиції внесення змін до законодавства України, яке регулює їх участь.

Аналіз наукових праць та законодавства України дав можливість визначити основні особливості участі іноземних осіб в цивільному процесі України. Так, встановлено, що цивільне судочинство за участю вказаних суб'єктів здійснюється на основі двох принципів: принципу поширення національного правового режиму та принципу застосування до питань права процесуального характеру права тієї держави, суд якої розглядає справу з іноземним елементом. Так, щодо визначення

цивільної процесуальної право- і дієдатності іноземців та осіб без громадянства, застосуванню підлягатиме колізійна прив'язка «закон суду», при чому, встановлено, що матеріальна та процесуальна правосуб'єктність іноземних осіб не ототожнюється. Звернуто увагу на те, що цивільна процесуальна правосуб'єктність іноземців та осіб без громадянства, залежить від процесуального статусу, який вони займають у цивільному судочинстві України (сторони, третьої особи, інших учасників судового процесу).

Удосконалено зміст поняття «права на судовий захист» і «права на звернення до суду за захистом» іноземців та осіб без громадянства в цивільному процесі України, та встановлено можливість їх реалізації. Іноземні особи мають право на захист тих самих прав, свобод чи інтересів, тими самими засобами та в тому самому порядку, що і громадяни України, та не можуть претендувати на винятки з місцевого закону. Цивільне процесуальне законодавство України не містить обмежень чи умов, виконання яких необхідне іноземцями, особами без громадянства для звернення до суду.

Зроблений висновок про те, що однією із особливостей розгляду судами справ з «іноземним елементом» є наявність інституту судових доручень про надання правової допомоги. Наприклад судове доручення щодо збирання доказів на території іноземної держави, тощо, зумовлює потребу в збільшенні, встановленого законодавством, строку розгляду справи по суті.

При розгляді питання щодо здійснення представництва іноземців та осіб без громадянства в цивільному судочинстві України, з'ясовано можливість участі іноземного адвоката, порядок та умови набуття ним права на заняття адвокатською діяльністю в Україні. Зокрема, запропоновано складання кваліфікаційного іспиту стосовно знань вітчизняного права, – при намірі здійснення ним на території України всіх видів адвокатської діяльності. Досліджено можливість здійснення процесуального представництва іноземних осіб консулом, в результаті чого вирішено включити його органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56 ЦПК України).

При вивченні однієї із істотних новел цивільного процесуального законодавства, – запровадження нового учасника судового процесу, – експерта з питань права, значна увага у дисертації присвячена особливостям його правового статусу, підставам залучення іноземного фахівця як експерта з питань права в цивільне судочинство України. Так, з метою тлумачення норм іноземного права, необхідні спеціальні знання іноземного фахівця, як експерта в таких випадках, який володіє більш точними і повними знаннями про право, яке підлягає застосуванню. При цьому, запропоновано висновок експерта з питань права, що виступає процесуальною формою проголошення експертної думки, розглядати як доказ у процесі, встановивши чіткі вимоги до його змісту.

Обґрунтовані за результатами дослідження теоретичні висновки дозволили сформулювати конкретні пропозиції щодо удосконалення правового регулювання участі іноземців та осіб без громадянства в цивільному процесі України, які узагальнено в самій роботі.

Ключові слова: правовий статус, цивільна процесуальна правосуб'єктність, «іноземний елемент», іноземець, особа без громадянства, консул, адвокат іноземної держави, національний правовий режим, «особистий закон», «закон суду», учасники судового процесу, міжнародна правова допомога, цивільне судочинство.

SUMMARY

Pasaylyuk I.V. Legal status of foreigners and stateless persons in the civil process of Ukraine. - On the rights of manuscript.

The dissertation for the degree of the candidate of legal sciences (PhD in law), specialty 12.00.03 - civil law and civil process; family law; international private law. - Ivan Franko National University of Lviv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2021.

The dissertation is devoted to the scientific analysis of the legal status of foreigners and stateless persons in civil proceedings of Ukraine, the analysis of features of consideration and resolution of civil cases with the participation of third parties, other participants of the trial as a party and the improvement of the regulatory framework for proceedings with the participation of these entities.

The main issues of proceedings in cases involving foreigners have been studied in detail: the realization of the right to apply to the court for protection and judicial protection by foreigners and stateless persons, the jurisdiction of cases with a foreign element to the courts of Ukraine, the determination of legal regimes of civil procedural status of foreigners, stateless persons; civil procedural status of foreigners, stateless persons - participants of the case, representatives, other participants of the trial, especially the provision of international legal assistance.

In order to take into account the positive foreign experience, emphasis is made on the need to eliminate gaps in determining the civil procedural status of foreigners and stateless persons as participants in court proceedings, by providing proposals on amendments to the legislation of Ukraine which regulates their participation.

The analysis of scientific works and legislation of Ukraine has made it possible to determine the main features of the participation of foreign persons in the civil process of Ukraine. Thus, it is established that civil proceedings with the participation of these entities are carried out on the basis of two principles: the principle of extension of the national legal regime and the principle of application of procedural law to the law of the state whose court is considering the case with a foreign element.

Thus, with regard to determining the civil procedural legal capacity of foreigners and stateless persons, the conflict binding of the "law of the court" will be applied and it has been established that the material and civil procedural legal personality of foreigners should not be identified. Special attention is paid to the fact that the civil procedural legal personality of foreigners and stateless persons depends on the procedural status they occupy in the civil proceedings of Ukraine (parties, third parties, other participants in the proceedings).

The content of the concepts of "the right to judicial protection" and "the right to appeal to the court for protection" of foreigners and stateless persons in the civil process of Ukraine has been improved and the possibility of their implementation has been established. Foreigners have the right to protection of the same rights, freedoms or interests by the same means and in the same order as citizens of Ukraine and cannot claim exceptions from the local law. The civil procedural legislation of Ukraine does not contain restrictions or conditions, the fulfillment of which is necessary for foreigners, stateless persons in order to apply to the court.

It has been concluded that one of the features of the consideration of cases with a "foreign element" by courts is the presence of the institution of court orders to provide legal assistance. For example, a court order to gather evidence on the territory of a foreign state, etc., necessitates an increase in the term of considering the case on the merits established by law.

When considering the issue of representation of foreigners and stateless persons in the civil proceedings of Ukraine, the possibility of participation of a foreign lawyer, the procedure and conditions for acquiring the right to practise law in Ukraine have been clarified. In particular, it has been proposed to take a qualifying examination for knowledge of domestic law - with the intention of carrying out all types of advocacy in Ukraine. The possibility of procedural representation of foreigners by the consul has been investigated, as a result of which it has been decided to include the bodies and persons who by law have the right to apply to the court in the interests of other persons (Article 56 of the CPC of Ukraine).

In studying one of the essential novelties of civil procedural legislation - the introduction of a new participant in the trial - a legal expert, considerable attention in the dissertation is devoted to the peculiarities of his legal status, the grounds for involving a foreign specialist as a legal expert in civil proceedings of Ukraine. Thus, in order to interpret the norms of foreign law, special knowledge of a foreign specialist is required, as an expert in such cases, who has a more accurate and complete knowledge of the law to be applied. At the same time, it has been proposed to consider the opinion of an expert on legal issues that is a procedural form of the proclamation of the expert's opinion, as the evidence in the process, by establishing clear requirements for its content.

The theoretical conclusions based on the results of the research have allowed us to formulate specific proposals for improving the legal regulation of the participation of foreigners and stateless persons in the civil process of Ukraine which are summarized in the dissertation.

Keywords: legal status, civil procedural legal personality, "foreign element", foreigner, stateless person, consul, lawyer of a foreign state, national legal regime, "personal law", " law of the court ", participants in court proceedings, international legal assistance, civil proceedings.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пасайлюк І. В. Цивільно-процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства у цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. Випуск 1. С. 91–94.

2. Пасайлюк І. В. Особливості участі іноземців та осіб без громадянства як сторін в цивільному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 45-50.

3. Пасайлюк І. В. Іноземці та особи без громадянства як треті особи в цивільному судочинстві України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 145-150.

4. Пасайлюк І. В. Іноземці та особи без громадянства як свідки в цивільній справі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. Херсон, 2017. № 5. С. 110-115.

5. Pasaylyuk I.V. The right to judicial protection of foreigners and stateless persons in civil procedure of Ukraine. *European Humanitarian Studies*. 2020. № 2. P. 49-59.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Пасайлюк І. В. Правове регулювання участі іноземців та осіб без громадянства в цивільному судочинстві України. *«Пріоритетні завдання та стратегії розвитку юриспруденції у світовій науці»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Сладковічево, Словацька Республіка, 28-29 жовтня 2016 р. Сладковічево, 2016. С. 67-70.

7. Пасайлюк І. В. Іноземці та особи без громадянства як суб'єкти цивільних процесуальних відносин. *«Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку»*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Херсон, 10-11 лютого 2017 р. Херсон, 2017. С. 65-69.

8. Пасайлюк І. В. Процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства – сторін спору. *«Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 1-2 квітня, 2017 р. Дніпро, 2017. С. 77-80.

9. Пасайлюк І. В. Іноземці та особи без громадянства як свідки в цивільному судочинстві України. *«Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 6-7 жовтня 2017 р. Харків, 2017. С. 25-28.

10. Пасайлюк І. В. Участь іноземців та осіб без громадянства як третіх осіб в цивільному процесі України. *«Актуальні проблеми права»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Брест, 19 квітня, 2017 р. Брест. 2017. С. 260-263.

11. Пасайлюк І. В. Особливості участі іноземців та осіб без громадянства – спеціалістів в цивільному судочинстві України. *«Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні»*: матеріали регіональної науково-практичної конференції, м. Львів, 15 грудня, 2017 р. Львів. 2017. С. 262-266.

12. Пасайлюк І. В. Процесуальні права та обов'язки іноземців та осіб без громадянства як перекладачів в цивільному судочинстві України. *«Юриспруденція – базова складова частина інтеграційних процесів і сучасного правового поведіння»*: міжнародна науково-практична конференція, г. Кишинев, Республіка Молдова, 3–4 листопада 2017 р. 2017 р. Кишинев. 2017. С. 155-158.

13. Пасайлюк І. В. Проведення у справах за участю іноземних осіб. *Сучасна юриспруденція Європейського Союзу: взаємодія права, нормотворчості та практики*: міжнародна науково-практична конференція, м. Люблін, Республіка Польща, 17 квітня, 2018 р. Люблін. 2018. С. 163-165.

14. Пасайлюк І. В. Щодо визначення поняття «іноземна особа» за національним та міжнародним законодавством у цивільному процесі. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: матеріали

доповідей, виступів і повідомлень учасників IV-го Всеукраїнського круглого столу, м. Львів, 7 грудня, 2018 р. Львів, 2018. С. 125-128.

15. Пасайлюк І. В. Участь представника у цивільній справі з іноземним елементом. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: матеріали регіональної науково-практичної конференції*, м. Львів, 14 грудня 2018 р. Львів, 2018. С. 314-318.

16. Пасайлюк І. В. Підсудність цивільно-правового спору з іноземним елементом. *Тридцять сьомі економіко-правові дискусії: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, м. Львів, 28 травня, 2019 р. Львів, 2019. С. 53-58.

17. Пасайлюк І. В. Порядок звернення суду України із судовим дорученням у цивільній справі до іноземного суду. *Проблеми приватного права в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу: матеріали науково-практичного семінару*, м. Львів, 4 жовтня 2019 р. Львів, 2019. С. 114-117.

18. Пасайлюк І. В. Особливості участі іноземного адвоката як процесуального представника у цивільному судочинстві України. *VI юридичні могилянські читання: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Миколаїв, 30 квітня 2020 р. Миколаїв, 2020. С. 29-32.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	13
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНО–ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО СТАТУСУ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....	22
1.1. Іноземці та особи без громадянства – суб’єкти цивільного процесу.....	22
1.2. Цивільна процесуальна правоздатність і дієздатність іноземців та осіб без громадянства.....	42
Висновки до першого розділу.....	63
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА ЯК УЧАСНИКІВ ЦИВІЛЬНОЇ СПРАВИ.....	67
2.1. Характеристика процесуального статусу іноземців та осіб без громадянства – сторін спору.....	67
2.2. Участь іноземців та осіб без громадянства у статусі третіх осіб у цивільній справі.....	87
2.3. Судове представництво іноземних осіб у цивільній справі.....	109
Висновки до другого розділу.....	133
РОЗДІЛ 3. ІНОЗЕМЦІ ТА ОСОБИ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА ЯК ІНШІ УЧАСНИКИ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ.....	139
3.1. Процесуальні права та обов’язки іноземців та осіб без громадянства, які виступають свідками у цивільній справі.....	139

3.2. Процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства, які залучаються у справі як експерти, експерти з питань права, спеціалісти та перекладачі.....	154
Висновки до третього розділу.....	178
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	188
ДОДАТОК А.....	215

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ЦК України – Цивільний кодекс України

КК України – Кримінальний кодекс України

СК України – Сімейний кодекс України

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

ЦПК Республіки Білорусь – Цивільний процесуальний кодекс Республіки Білорусь

ЦК Республіки Молдова – Цивільний кодекс Республіки Молдова

ЦПК Республіки Польща – Цивільний процесуальний кодекс Республіки Польща

ЦПК Литви – Цивільний процесуальний кодекс Литви

ЦПК Австрії – Цивільний процесуальний кодекс Австрії

ЦПК Республіки Казахстан – Цивільний процесуальний кодекс Республіки Казахстан

ЦПК Російської Федерації – Цивільний процесуальний кодекс Російської Федерації

ЦПК Франції – Цивільний процесуальний кодекс Франції

ЦПК Німеччини – Цивільний процесуальний кодекс Німеччини

ЗУ – Закон України

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

ООН – Організація Об'єднаних Націй

СНД – Співдружність Незалежних Держав

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Іноземці та особи без громадянства є суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин в Україні, мають ті самі права і свободи та виконують ті самі обов'язки, що і громадяни України, якщо інше не передбачено Конституцією України, Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України), іншими законами України, а також чинними міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Поширення національного режиму в цивільному судочинстві на іноземців, осіб без громадянства як учасників судового процесу, ґрунтується на принципі безумовності та не пов'язане з їх проживанням в Україні. Їх правовий статус підпорядковується законодавству як місця перебування, так і праву держави їх громадянства чи постійного місця проживання. У зв'язку із цим, виокремлюється ряд особливостей процесуального статусу іноземців та осіб без громадянства як учасників судового процесу. Це зумовлює необхідність дослідження участі таких осіб у цивільному процесі України, змісту їх цивільного процесуального статусу як учасників судового процесу, та проведення аналізу основних ознак провадження у справах за участю іноземних осіб.

Особливості правового статусу іноземців та осіб без громадянства у цивільному процесі України є недостатньо розробленими, про що свідчить аналіз відповідного законодавства та судова практика. Окремі аспекти процесуального статусу цих осіб були предметом дослідження у працях таких вітчизняних науковців, як: М. О. Баймуратова, В. А. Бігуна, С. С. Бичкової, С. В. Васильєва, О. О. Грабовської, А. С. Довгерта, В. І. Кисіля, В. В. Комарова, В. М. Коссака, Л. М. Косовського, Л. В. Мамчур, І. А. Павлуника, Ю. Д. Притики, Я. М. Романюка, О. С. Рибачака, О. П. Свігличного, С. Я. Фурси, Л. С. Фединяк, Г. А. Цірата, Н. О. Чучкової, М. Й. Штефана, а також іноземних науковців:

М. А. Агаларова, Н. А. Васильчикова, М. А. Гурвича, І. М. Ільїнського, Т. М. Нешатаєвої, М. С. Шакаряна та ін.

Однак, недостатньо дослідженими залишається процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства як сторін, третіх осіб, представника, інших учасників судового процесу, зокрема свідка, експерта, експерта з питань права, спеціаліста, перекладача. Потребують удосконалення положення чинного процесуального законодавства щодо реалізації права на звернення до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів іноземцями та особами без громадянства, подання до суду позовної заяви та доданих до неї матеріалів, строків розгляду справи з «іноземним елементом», можливості користуватися правничою допомогою. Відтак зростає актуальність комплексного дослідження цивільних процесуальних прав і обов'язків іноземців та осіб без громадянства як учасників судового процесу та проведення порівняльної характеристики цивільного процесуального статусу іноземних осіб за законодавством України та іноземних держав.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної тематики кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Проблеми уніфікації цивільного законодавства України з правом ЄС» (2016 – 2018 роки, номер державної реєстрації 0116U001703) та «Новелізація цивільного та цивільно-процесуального права в умовах реформи судочинства» (2019 – 2021 роки, номер державної реєстрації 0119U002358).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є обґрунтування теоретичних і практичних положень цивільного процесуального статусу іноземців та осіб без громадянства у цивільному судочинстві, спрямованих на удосконалення правового регулювання законодавства України щодо провадження у справах за участю іноземних осіб.

Для досягнення вказаної мети поставлені такі завдання:

- дослідити стан наукової розробки, особливості становлення законодавства, що регулює питання участі іноземців та осіб без громадянства в цивільному процесі України;

- виокремити особливості процесуального статусу іноземців та осіб без громадянства;

- розкрити і розмежувати поняття «право на звернення до суду за захистом» та «право на судовий захист» іноземців та осіб без громадянства;

- визначити правові режими цивільного процесуального статусу іноземців та осіб без громадянства;

- з'ясувати поняття та види процесуальної правосуб'єктності іноземців та осіб без громадянства;

- визначити юрисдикцію судів України щодо розгляду цивільних справ з іноземним елементом;

- проаналізувати цивільно-процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства як учасників справи (сторін, третіх осіб), представників, інших учасників судового процесу;

- з'ясувати підстави, обсяг процесуальної правоздатності і дієздатності та правові наслідки участі іноземців та осіб без громадянства в цивільному судовому процесі у якості свідка, експерта, експерта з питань права, перекладача, спеціаліста;

- обґрунтувати пропозиції, спрямовані на удосконалення законодавства України щодо розгляду цивільних справ з іноземним елементом.

Об'єктом дослідження є відносини щодо участі іноземців та осіб без громадянства у цивільному судочинстві України з метою захисту своїх прав та інтересів.

Предметом дослідження є норми чинного законодавства, міжнародні договори, сучасні теоретичні концепції, гіпотези, які визначають правовий статус іноземців та осіб без громадянства як учасників справи в цивільному процесі України, а також пропозиції щодо вдосконалення норм законодавства, що регламентують дані питання.

Емпіричну основу дослідження становлять матеріали судової практики, розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень України, правозастосовча практика архівів органів державної влади, практика ЄСПЛ.

Методи дослідження. Для формулювання основних понять, наукових пропозицій щодо розгляду і вирішення цивільних справ з іноземним елементом були застосовані методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2, 2.3); метод системно-історичного аналізу – для дослідження правового регулювання участі іноземців та осіб без громадянства в цивільному судочинстві України, їх право- та дієздатності як суб'єктів цивільних процесуальних відносин (підрозділ 1.1). Метод структурного аналізу дав змогу з'ясувати зміст поняття цивільного процесуального статусу іноземців та осіб без громадянства як учасників судового процесу (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2). Порівняльний метод використано для порівняння національного та зарубіжного цивільного процесуального законодавства, міжнародних актів, що визначають специфіку участі іноземців та осіб без громадянства у цивільній справі (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2); теоретичного моделювання – для розроблення пропозицій щодо внесення змін до законодавства (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2); метод узагальнення – використовувався під час опрацювання наукової літератури (підрозділ 1.1), надав можливість узагальнити одержані результати та обґрунтувати пропозиції та висновки (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1, 3.2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є одним з перших комплексних досліджень питань правового статусу іноземців та осіб без громадянства в цивільному процесі України. Наукову новизну дисертації становлять такі основні положення, зокрема:

Вперше:

- запропоновано розглядати цивільні процесуальні права та обов'язки іноземців та осіб без громадянства залежно від того, який процесуальний статус вони займають в цивільному судочинстві України;

- аргументовано доцільність збільшення встановленого строку розгляду справи по суті з урахуванням особливостей розгляду справи з «іноземним

елементом», до надходження відповіді від іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави, до якого подано клопотання про надання правової допомоги;

- обґрунтовано, що консул при здійсненні представництва іноземців та осіб без громадянства в цивільному процесі України належить до числа органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. У зв'язку із цим, запропоновано включити його до переліку суб'єктів, передбаченого ст. 56 ЦПК України «Участь у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб»;

- визначено доцільність законодавчого закріплення в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» принципу професійності. З метою ефективного функціонування інституту правничої допомоги, запропоновано доповнити ч. 1 ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» принципом «професійності» та викласти в новій редакції: «Адвокатська діяльність здійснюється на принципах верховенства права, законності, професійності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів»;

- аргументовано необхідність розширення кола осіб, щодо яких мають право відмовитися від давання показань. Зокрема, ст. 71 ЦПК України викласти в новій редакції, доповнивши переліком осіб, щодо яких можна було б відмовитися давати показання, – зарученою зі стороною процесу особою або особою, пов'язаною зі стороною обіцянкою укласти шлюб, чоловіком / дружиною учасником процесу, навіть якщо шлюб розірваний;

- визначено засади участі іноземної фізичної особи у цивільному процесі як експерта, експерта з питань права, спеціаліста, перекладача, що є похідною від правового режиму перебування іноземця та особи без громадянства на законних підставах на території України;

- обґрунтовано необхідність запровадження судового реєстру перекладачів, які мають право здійснювати переклад офіційних документів.

Удосконалено:

- розуміння змісту права на звернення за судовим захистом, що закріплене у низці вітчизняних нормативно-правових актів, і є одним із основоположних прав людини;

- положення про те, що визначення процесуальної право- і дієдатності іноземців, осіб без громадянства, буде здійснюватися відповідно до колізійної прив'язки «закон суду»;

- правове регулювання правосуб'єктності іноземних громадян, що дає підстави стверджувати, що матеріальна та процесуальна правосуб'єктність не є тотожними;

- концепцію цивільної процесуальної правосуб'єктності іноземців та осіб без громадянства залежно від процесуального статусу, який вони займають у цивільному судочинстві України (сторони, треті особи, належність до групи «інших учасників судового процесу»);

- категорію «підсудність» судам України справ з іноземним елементом шляхом заміни її на термін «територіальна юрисдикція (підсудність)»;

- зміст принципу поширення національного правового режиму на цивільний процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства як сторін спору, третіх осіб, свідків, перекладачів, спеціалістів, експертів, експертів з питань права;

- види основних цивільно-процесуальних прав та обов'язків іноземців та осіб без громадянства, дотримання та виконання яких виступає засобом реалізації права на судовий захист;

- законодавчий механізм надання правової допомоги щодо отримання доказів, які знаходяться на території іноземної держави, допиту іноземних свідків, проведення інших процесуальних дій;

Набули подальшого розвитку:

- положення, що іноземці, особи без громадянства можуть бути учасниками справ всіх видів провадження цивільного судочинства та реалізовувати захист своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів на будь якій стадії цивільного процесу;

- правова позиція щодо необхідності розгляду цивільної процесуальної правосуб'єктності іноземців та осіб без громадянства залежно від того, який статус вони займають у цивільному судочинстві України;

- твердження про недопустимість у вітчизняному законодавстві обмежень щодо права іноземців та осіб без громадянства на звернення до суду. Однак, якщо в іноземній державі встановлені обмеження процесуальних прав для громадян України, законодавством України у порядку реторсії можуть бути встановлені відповідні обмеження процесуальних прав громадян цих держав, у яких допущені такі обмеження.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано дисертантом самостійно. Основні теоретичні положення та розробки, які полягають у формулюванні та вирішенні наукових проблем, пов'язаних з особливостями участі іноземців та осіб без громадянства у цивільному процесі України, характеризують наукову новизну дослідження, одержані дисертантом особисто.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження оприлюднені на таких науково-практичних конференціях: «Пріоритетні завдання та стратегії розвитку юриспруденції у світовій науці» (м. Сладковічево, Словацька Республіка, 28-29 жовтня 2016 р.); Всеукраїнської науково-практичної конференція «Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку» (м. Херсон, 10-11 лютого 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення» (м. Дніпро, 1-2 квітня, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин» (м. Харків, 6-7 жовтня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальные проблемы права» (г. Брест, 19 квітня 2017 р.); Регіональна науково-практична конференція «Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні» (м. Львів, 15 грудня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Юриспруденция – базовая составная часть интеграционных процессов и современного правового поведения» (г. Кишинев,

Республіка Молдова, 3–4 листопада 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна юриспруденція Європейського Союзу: взаємодія права, нормотворчості та практики» (м. Люблін, Республіка Польща, 17 квітня 2018 р.); IV-ий Всеукраїнський круглий стіл «Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 7 грудня 2018 р.); Регіональна науково-практична конференція «Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні» (м. Львів, 14 грудня 2018 р.); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Тридцять сьомі економіко-правові дискусії» (м. Львів, 28 травня 2019 р.); Науково-практичний семінар «Проблеми приватного права в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу» (м. Львів, 4 жовтня 2019 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «VI юридичні могилянські читання» (м. Миколаїв, 30 квітня 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладені у 18 наукових публікаціях, з яких: 4 статті – у наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз даних; одна стаття – у зарубіжному науковому періодичному виданні, 13 тез доповідей на конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 218 сторінок, з яких основний текст – 173 сторінки, список використаних джерел – 27 сторінки (298 найменування).

РОЗДІЛ 1. Загально-теоретична характеристика правового статусу іноземців та осіб без громадянства в цивільному процесі України

1.1. Іноземці та особи без громадянства – суб'єкти цивільного процесу

У ст. 1 ЦПК України передбачено, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [1].

Реалізація права на судовий захист можлива шляхом звернення до суду та вступу у процесуальні правовідносини. Саме ст. 55 Конституції України [2] закріплює і гарантує право людини і громадянина на судовий захист. Як зазначено у Рішенні Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9-зп/1997 [3], ч. 1 ст. 55 Конституції України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у здійсненні правосуддя, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші обмеження прав та свобод.

Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції України не може бути обмежене.

Цивільні процесуальні правовідносини – це врегульовані цивільним процесуальним правом відносини, що складаються між судом і іншими суб'єктами із приводу розгляду і вирішення цивільної справи [4, с. 39]. Виникнення, розвиток і припинення цивільних процесуальних правовідносин залежить від певних умов. Ці правовідносини можуть виникати за наявності: 1) норм цивільного процесуального права; 2) цивільної процесуальної

правоздатності і дієздатності учасників процесу; 3) процесуальних юридичних фактів [5, с. 32].

До загальних ознак цивільних процесуальних правовідносин відносять те, що вони: становлять різновид суспільних відносин; є ідеологічними відносинами; вольовими; охороняються і забезпечуються заходами державного впливу; їх учасники є носіями прав і обов'язків. Крім загальних, їм також притаманні специфічні ознаки, які зумовлені властивостями цивільного процесуального права, його предметом і методом правового регулювання [6, с. 88]. Наявність специфічних особливостей цивільних процесуальних правовідносин дає нам підстави стверджувати, що вони є одним із основних засобів механізму захисту прав, свобод та інтересів осіб.

В юридичній літературі існує чимало думок щодо правової природи суб'єктів цивільно-процесуальних відносин та поділу їх на групи. Так, зокрема, питання суб'єктного складу цивільно-процесуальних відносин досліджували такі науковці як: В. М. Співак, А. Л. Паскар, М. Й. Штефан, С. Я. Фурса та інші.

Досліджуючи існуючі системи класифікації суб'єктів цивільних процесуальних відносин, М. Й. Штефан виокремлює їх у три групи:

1) особи, які здійснюють правосуддя у цивільних справах: а) суди, що розглядають і вирішують справи по першій інстанції; б) суди, що перевіряють законність і обґрунтованість рішень у апеляційному і касаційному порядку та у зв'язку з винятковими і нововиявленими обставинами; в) особи, діяльність яких пов'язана з правосуддям — секретар судового засідання, судовий розпорядник;

2) особи, які беруть участь у справі з метою захисту: а) своїх прав і охоронюваних законом інтересів сторонами, третіми особами у справах позовного провадження, заявниками та заінтересованими особами у справах наказного і окремого провадження; б) прав інших осіб, державних і громадських інтересів: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи прокуратури, процесуальні представники, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та окремі громадяни;

3) особи, які не беруть участі у справі: особи, які сприяють судові в розгляді справи — свідок, експерт, перекладач, особи, які мають письмові і речові докази, спеціаліст, судовий розпорядник, тощо [8, с. 86].

Три групи суб'єктів цивільних процесуальних відносин виділяє С. Я. Фурса. В основу такої класифікації вона поклала характер їх інтересу, з яким ці суб'єкти звертаються до суду чи беруть участь у процесі; процесуальну роль, яку вони виконують у цивільному процесі, та їх вплив на хід судочинства. Ці три групи майже співпадають із класифікацією, яку наводив М. Й. Штефан, за деякими виключеннями. Зокрема, до першої групи вона відносить осіб, які здійснюють правосуддя та сприяють його здійсненню (допоміжний персонал суду, а саме: секретар судового засідання та судовий розпорядник. До другої групи належать особи, які беруть участь у справі. Третю групу суб'єктів вона також іменує — особи, які не беруть участь у справі (крім секретаря судового засідання та судового розпорядника) [9, с. 157].

З шести груп складається класифікація суб'єктів цивільних процесуальних відносин, запропонована А. Л. Паскар: 1) суб'єкти, які здійснюють правосуддя в цивільних справах;

2) суб'єкти, які беруть участь у справі: а) суб'єкти, які в процесі захищають свої права та інтереси; б) суб'єкти, які захищають права та інтереси інших осіб;

3) суб'єкти, які сприяють здійсненню правосуддя: а) суб'єкти, які сприяють розгляду і вирішенню справи; б) суб'єкти, які здійснюють організаційно-технічне забезпечення процесу;

4) суб'єкти, які не брали участь у справі, але суд вирішив питання про їх права і обов'язки;

5) суб'єкти, які утримують докази і отримали ухвалу суду про витребування цих доказів;

б) особи, присутні в залі судового засідання, які у визначених законодавством випадках притягаються судом до юридичної відповідальності [10, с. 11].

Крім суду, у загальному, суб'єктами цивільних процесуальних відносин можуть бути фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади та місцевого самоврядування, іноземні держави [7, с. 71].

Під «фізичною особою», відповідно до норм ЦПК України, варто розуміти як громадянина України, так і особу без громадянства, й іноземця. Наведені особи є суб'єктами цивільних процесуальних відносин.

Однак, слід звернути увагу на те, що участь у цивільному процесі не громадян України, ускладнює цивільні процесуальні відносини так званим «іноземним елементом». Як наголошують І. Гожій та І. Солончук, приватноправові відносини, ускладнені іноземним елементом, характеризуються особливим порядком визначення права, яке має бути застосоване в конкретній ситуації, що склалася [11, с. 140].

ЗУ «Про міжнародне приватне право» розглядає іноземний елемент як ознаку, що характеризує приватноправові відносини. Згідно з пунктом 2 частини 1 статті 2 вказаного Закону, він може виявлятися в таких формах:

- хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою;
- об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави;
- юридичний факт, який створює, змінює або припиняє правовідносини, мав чи має місце на території іноземної держави [12].

Наприклад, у справі № 199/6031/18 від 03.09.2019 р., за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про зміну розміру аліментів на утримання неповнолітньої дитини, було встановлено, що ОСОБА_2 проживає на території Російської Федерації. Позивачка звернулась до суду із даним позовом та просила суд стягувати з відповідача на її користь аліменти на утримання неповнолітньої доньки у розмірі 1/3 частини від усіх видів доходу, але не менше ніж 50% від прожиткового мінімуму на дитину відповідного віку, починаючи стягнення з дня подачі позову і

до досягнення дитиною повноліття, оскільки відповідач не є інвалідом, не має на утриманні інших осіб та має можливість сплачувати аліменти.

У зв'язку із тим, що відповідач по справі проживає на території Російської Федерації, ухвалою Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 07.11.2018 року по даній справі було направлено окреме судове доручення компетентному органу Російської Федерації на вчинення певних процесуальних дій, а саме: вручення позову та допит ОСОБА_2, ІНФОРМАЦІЯ_2, який є громадянином іноземної держави та проживає на території Російської Федерації, стосовно визнання позовних вимог або надання заперечень на позов [13].

Наявність у спірному матеріальному правовідношенні «іноземного елемента» зумовлює особливі процесуальні питання, які не є характерними для внутрішнього цивільного процесу, – це, зокрема, можливість застосування процесуальних норм міжнародних договорів, необхідність тлумачення іноземного матеріального права, застосування взаємності і застереження про публічний порядок, вирішення конфлікту (колізій) юрисдикції, необхідність отримання доказів з іншої держави, надіслання доручень за кордон, а також виконання судового рішення на території іноземної держави. У зв'язку із наведеним, у юридичній доктрині розглядається поняття «міжнародний цивільний процес».

Як зазначає Ю. В. Черняк, під цим поняттям розуміють:

- сукупність питань процесуального характеру, які пов'язані із захистом прав іноземців та іноземних юридичних осіб в суді;
- регульована законом діяльність суду щодо розгляду і вирішення спорів, які впливають з цивільних відносин, ускладнених іноземним елементом;
- сукупність правових норм і міжнародно-правових принципів, які регулюють порядок розгляду і вирішення по суті спорів, що впливають з приватноправових відносин з іноземним елементом [14, с. 318-319].

На сьогодні, в юридичній науці існує три основні підходи щодо визначення місця міжнародного цивільного процесу у системі права:

Підхід перший. Міжнародний цивільний процес є складовою частиною національного процесуального права. Ця концепція розвинута Г. К. Дмитрієвою, М. Й. Штефаном і полягає у тому, що відносини, які складають предмет міжнародного цивільного процесу, регулюються відповідними розділами цивільно-процесуального кодексу кожної держави.

Підхід другий. Міжнародний цивільний процес є складовою частиною міжнародного приватного права. Концепція висвітлюється у більшості підручників з курсу міжнародного приватного права та підтримується у працях Г. К. Матвєєва, Н. І. Маришевої, І. В. Гетьман-Павлової, Л. П. Ануфрієвої.

Підхід третій. Міжнародний цивільний процес є самостійною галуззю права. Як зазначає Ю. В. Черняк, це наймолодша концепція визначення місця міжнародного цивільного процесу у системі права, суть якої відображена, зокрема, у працях Н. М. Юрової, Є. А. Осавелюк та Г. Ю. Федосєєвої [14, с. 319-321].

Оскільки іноземці та особи без громадянства в Україні мають ті самі права і свободи та виконують ті самі обов'язки, що і громадяни України, якщо інше не передбачено Конституцією та Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та іншими законами України, а також її міжнародними договорами, – вважаємо, що питання участі зазначених осіб у цивільному судочинстві є приналежними до цивільного процесуального права України. Незважаючи на те, що розгляд і вирішення цивільних справ з «іноземним елементом» потребуватиме застосування спеціальних правил цивільного судочинства.

Однією із передумов виникнення цивільних процесуальних правовідносин є вирішення питання юрисдикції. Так, ст. 8 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» [15], кожному гарантується право на «розгляд його справи в суді, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом». Ця норма базується на статті 124 Конституції України, де у частині другій вказано, що «юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення» [2]. У зв'язку із цим, Глава 2 ЦПК України визначає цивільну

юрисдикцію через її поділ на предметну, суб'єктну, інстанційну та територіальну. І лише остання іменується також «підсудністю».

За умови віднесення справи з іноземним елементом до категорії цивільних справ, тобто при встановленні цивільної юрисдикції, відповідно до вимог Глави 2 ЦПК України, підсудність такої справи встановлюватиметься із врахуванням вимог статті 497 ЦПК України. Зокрема, підсудність судам України цивільних справ з іноземним елементом визначається ЦПК України, законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України [1].

Про підсудність справ з іноземним елементом йде мова й у статті 75 ЗУ «Про міжнародне приватне право». Вирішення питання щодо підсудності судам України таких справ відбувається на момент відкриття провадження у справі, навіть якщо в ході провадження у справі підстави для такої підсудності відпали або змінилися, крім випадків, передбачених законом. Однак, суд відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо в суді, іншому юрисдикційному органі іноземної держави є справа зі спором між цими сторонами про цей же предмет і з таких же підстав [12].

Тут слід звернути увагу на зміст поняття «підсудність», який вкладається законодавцем у ЗУ «Про міжнародне приватне право». Норми статей 75-77 щодо підсудності та статті 78 «Компетенція інших органів України», на наш погляд не узгоджуються із прийнятими правилами застосування термінів «компетенція», «юрисдикція» та «підсудність» в Українському процесуальному законодавстві.

При аналізі наведеного, видається очевидним, що використовуючи термін «підсудність» у Законі, законодавець має на увазі наявність чи відсутність «компетенції» українських судів загалом щодо розгляду справ з іноземним елементом. Однак, в Конституції України для встановлення «компетенції» судів України застосовано інший термін.

Таким чином, видається незрозумілим, чому при визначенні компетенції суду України розглядати справи з іноземним елементом, законодавець оперує терміном «підсудність», а не «юрисдикція».

У зв'язку із наведеним, пропонуємо внести відповідні зміни у ЗУ «Про міжнародне приватне право». Зокрема, назву Розділу дванадцять ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «Розділ XII. Територіальна юрисдикція (підсудність) та виконання іноземних судових доручень».

- Назву статті 75 та частину першу статті 75 ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «Стаття 75. Загальні правила віднесення справ з іноземним елементом до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України. Віднесення справ з іноземним елементом до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України, визначається на момент відкриття провадження у справі, незважаючи на те, що в ході провадження у справі підстави для встановлення такої юрисдикції відпали або змінилися, крім випадків, передбачених у статті 76 цього Закону».

- Назву статті 76, ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «Стаття 76. Підстави віднесення справ до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України».

- Пункт перший частини першої статті 76 ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «1) якщо сторони своєю угодою віднесли розгляд справи з іноземним елементом до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України, крім випадків, передбачених у статті 77 цього Закону;».

- Назву статті 77, ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «Стаття 77. Справи з іноземним елементом, які віднесено виключно до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України».

- Абзац перший частини першої статті 77 ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «1. Виключно до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України, віднесено такі справи з іноземним елементом».

Зважаючи на запропоновані зміни, визначення форми судочинства відбуватиметься із врахуванням вимог процесуального законодавства України. Зокрема, Глави 2 ЦПК України.

Конституційним Судом України підкреслюється, що право на судовий захист належить до основних невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина [16].

Отже, як констатує С. О. Короєд, називаючи передбачену ч. 1 ст. 55 Конституції норму «правом на судовий захист», Конституційний Суд фактично розуміє це право як право особи на звернення до суду (право на правосуддя, на доступ до нього, право на судовий розгляд, тобто право на сам процес). Водночас, в юридичній літературі окремі відомі вчені-процесуалісти вважають, що складне за своїм змістом конституційне право на судовий захист реалізується, трансформуючись у галузеве суб'єктивне право, як матеріальне, так і процесуальне. Розділяючись на галузевому рівні, право на судовий захист проявляється у двох самостійних формах – право на судову діяльність і право на отримання рішення, що відновлює порушене або оспорюване право, тобто право на сприятливе рішення. Таким чином, право на судовий захист зазначений вчений розглядає як інститут матеріального і процесуального права [17, с. 24].

На думку С. С. Бичкової право на судовий захист (ст. 55 Конституції України), що деталізується в нормах матеріального права (ч. 1 ст. 15, ч. 1 ст. 16 ЦК України, ч. 10 ст. 7 СК України), є правом на позов в матеріально-правовому розумінні, що означає можливість уповноваженої особи вимагати в судовому порядку захисту її порушених прав. Таке розуміння теж має право на існування, адже в цьому випадку право на судовий захист пов'язується із правом вимоги особи про відновлення її порушених прав.

Отже, як ми бачимо, в поняття «право на судовий захист» окремі науковці вкладають матеріально-правовий зміст, що надає праву з такою назвою зовсім іншого змісту, ніж як його тлумачить Конституційний Суд України та більшість вчених.

Тому, з огляду на викладене, правильним, на переконання С. О. Короеда, буде говорити не про «право на судовий захист», а про «право на звернення за судовим захистом» [17, с. 24, 26].

Ми поділяємо наведену точку зору і, водночас, підкреслюємо, що право на звернення за судовим захистом у порядку цивільного судочинства мають іноземці та особи без громадянства. Це зумовлено тим, що гарантії прав і свобод людини і громадянина поділяються на дві великі групи: внутрішньодержавні (національні) та міжнародно-правові. Як підкреслює В. В. Остапенко, при цьому перші, у свою чергу, включають в себе судові та позасудові внутрішньодержавні гарантії. А вже міжнародно-правові гарантії поділяються на універсальні, які здійснюються в рамках ООН і спеціалізованих підрозділів, та регіональні, реалізація яких відбувається на регіональному міжнародному рівні. Їх значення є достатньо вагомим, свідченням цього є як численні міжнародні документи, що закріплюють стандарти галузі прав людини, так і створення інституційних механізмів щодо захисту прав людини, найбільш дієвим серед яких є, безумовно, Європейський суд з прав людини. Універсальною гарантією, тобто такою, яку можна застосувати для реалізації та захисту майже всіх основних прав і свобод людини і громадянина, є право на звернення до суду [18, с. 4-5].

Загальна декларація прав людини 1948 року [19] у статті 7 зазначає, що усі люди рівні перед законом та мають право, без будь-якої різниці, на рівний захист закону. Стаття 8 визнає право кожної людини на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення його загальних прав, що надані йому Конституцією або законом.

Згідно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 року [20] (ст. 14), усі особи є рівними перед судами і трибуналами та перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист законом.

У цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, а саме раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального

походження, майнового стану, народження чи іншої обставини (ст. 26) [21, с. 191; 22].

Як зазначає Т. В. Дракохруст, право на справедливий судовий розгляд закріплено і у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [23]. Для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини, який функціонує на постійній основі (ст. 19). А ЗУ «Про судоустрій і статус судів» від 2 червня 2016 року [15], кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. Доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України. Зазначені положення конкретизуються у відповідних галузевих кодексах [21].

Однак, як звертає увагу І. Г. Ковалишин, розмежування основних прав на права людини і права громадянина, як це передбачено у Конституції України, не є традиційним для нашого конституційного регулювання, яке зводило становище людини лише до її взаємодії з державою в якості громадянина, який отримувал свої права в «дар» від державної влади і був повністю їй підлеглий. На його думку, специфіка вказаних видів правового статусу пояснюється тим, що права людини походять з природного права, а права громадянина – з позитивного, хоча ті й інші мають невід'ємний характер. Права людини є основоположними, адже вони належать усім людям від народження незалежно від того, чи є вони громадянами тієї держави, в якій живуть, а права громадянина включають ті права, які закріплюються за особою тільки в силу її належності до держави. Таким чином, кожний громадянин тієї чи іншої держави володіє усім комплексом прав, що належать до загальновизнаних прав людини, а також правами громадянина, що визнаються у даній державі [24, с. 39].

З наведеного випливає, що хоч право на звернення за судовим захистом і закріплене у низці вітчизняних нормативно-правових актів, однак, воно не входить у категорію громадянських прав, а є одним із основоположних прав

людини, отже гарантується для іноземців та осіб без громадянства. Так, подальшого розвитку дістала категорія «право на пред'явлення позову» та визначено місце цього права у класифікації прав людини, обгрунтовано його позитивний характер. Право на справедливий суд ст. 6 ЄКПЛ – природне, право іноземців та осіб без громадянства на звернення до суду – позитивне.

У контексті нашого дослідження, варто розглянути детальніше правовий статус «іноземця» та «особи без громадянства».

Г. С. Фединяк, досліджуючи особливості суб'єктів міжнародного приватного права, зокрема фізичних осіб, зауважує, що такі особи не мають однакового правового статусу в частині єдиного громадянства, навпаки, серед суб'єктів міжнародного приватного права важливе місце у правовідносинах займають фізичні особи, які мають різний правовий статус. Правовий статус таких осіб за законодавством та сталими напрацюваннями доктрини охоплюється у широкому змісті родовим поняттям «іноземці», яке включає в себе такі складові (видові поняття): «іноземний громадянин», «особа без громадянства» (апатрид), «особа з кількома громадянствами» (біпатрид) тощо. Як визначає Н. О. Чучкова, іноземна особа у цивільному процесі України – це суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин, правовий статус якого визначається не тільки українським законодавством, а й іноземним, якщо ця особа має з відповідною іноземною державою сталий правовий зв'язок (громадянство, місце проживання, місцезнаходження тощо) [25, с. 31-32].

Болгарський юрист М. Геновські з цього приводу зазначає, що за міжнародним правом іноземцем є будь-яка особа, що знаходиться на території даної держави і не є його громадянином [26, с. 144]. У вузькому значенні іноземцем вважається особа, що знаходиться на території даної держави, але не є її громадянином і перебуває в громадянстві іншої держави [27, с. 4].

Таку ситуацію ілюструє приклад із судової практики.

У червні 2007 року ОСОБА_1 звернувся до суду із заявою про встановлення факту постійного проживання на території України. Рішенням Дніпровського районного суду м. Херсона від 11 червня 2007 року заяву задоволено. Проте, дане

рішення було скасоване на підставі апеляційної скарги прокурора Дніпровського району м. Херсона.

При розгляді справи, суд апеляційної інстанції звернув увагу на те, що суд першої інстанції виходив з того, що факт проживання ОСОБА_1 на території України з 1988 року підтверджено письмовими доказами, поясненнями свідків, а встановлення такого факту необхідно заявнику для отримання громадянства України.

Однак разом із тим, ОСОБА_1 проживав на території України відповідно до Угоди між Урядом СРСР та Урядом Соціалістичної Республіки В'єтнам про направлення та прийняття в'єтнамських громадян на професійне навчання та роботу на підприємствах і в організаціях СРСР від 02 квітня 1981 року, що підтверджується довідкою № 11-94/62 від 03.02.2004 року виданої ВАТ «Херсонські комбайни», а тому проживав на території України тимчасово, на період роботи, таким чином після 1992 року заявник перебував на території України без законних підстав, оскільки в матеріалах справи відсутні докази про те, що ОСОБА_1 зареєстрував на території України свій національний паспорт, або отримав посвідку на постійне чи тимчасове проживання на території України до 24 серпня 1991 року, або йому надано статус біженця чи притулок в Україні.

Більше того, заявник є громадянином В'єтнаму про, що свідчить наявна в матеріалах справи копія паспорту № РТ НОМЕР_3, виданого ОСОБА_1 16.09.2002 року Посольством В'єтнаму в Україні [28].

Згідно із ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» в редакції від 4 лютого 1994 р. іноземцями визнавалися іноземні громадяни – особи, які належать до громадянства іноземних держав і не є громадянами України, та особи без громадянства – особи, які не належать до громадянства будь-якої держави [29]. Однак, згідно зі ст. 1 ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», прийнятим 22 вересня 2011 р. визначено, що іноземцем є особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав, а особа без громадянства – це особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином [30].

На підставі наведеного, можна погодитись із запропонованою у юридичній літературі системою ознак іноземного суб'єкта – фізичної особи.

По-перше, вищевказана особа є громадянином (підданим) іншої держави, що на практиці виражається в наявності в особи діючого національного паспорта чи документа, який його замінює підтверджує приналежність особи до конкретної іноземної держави. По-друге, така особа не є громадянином України. По-третє, іноземцем є особа, яка постійно або тимчасово проживає чи перебуває в Україні [31, с. 56] на законних підставах.

Як зазначає Т. В. Дракохруст, правовий статус різних категорій іноземців в Україні має певні особливості. Зокрема, за класифікацією Л. Д. Тимченко, це стосується: – іноземців, які іммігрували в Україну на постійне проживання; – іноземців, які іммігрували в Україну для тимчасового працевлаштування (згідно з Порядком оформлення іноземцям та особам без громадянства дозволу на працевлаштування в Україні, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 01 листопада 1999 року № 2028, дозвіл на працевлаштування оформляється іноземцеві, який має намір провадити в Україні трудову діяльність за умови, якщо в країні (регіоні) відсутні працівники, які спроможні виконувати цей вид роботи, або є достатні обґрунтування доцільності використання праці іноземних фахівців, якщо інше не передбачене міжнародними договорами України); – політемігрантів (іноземців, яким надано притулок на території України); – біженців; – осіб, які користуються дипломатичними і консульськими привілеями та імунітетами; – іноземців, які перебувають на території України на підставах, передбачених міжнародними договорами України (наприклад, військовослужбовці інших держав); – нелегальних мігрантів тощо [21, с. 192].

Доволі схожий поділ пропонує П. Г. Назаренко: а) іноземці, які не мають імунітету від юрисдикції України: – іноземці, які постійно проживають на території України; – іноземці, які іммігрували в Україну для тимчасового працевлаштування (трудова мігранти); – іноземці, які тимчасово прибули на територію України; – біженці; – нелегальні мігранти;

б) іноземці, які мають дипломатичний або консульський імунітет та привілеї [31, с. 35].

Україна стала учасником Конвенції про статус біженців від 28 липня 1951 р. (Женева) та Протоколу щодо статусу біженців (набув чинності 4 жовтня 1967 р.), відповідно до Закону «Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців» від 10 січня 2002 року [32]. ЗУ «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року [33], ввів нові поняття у національне законодавство України, що стосуються фізичних осіб, які вимушені прибувати в Україну з незалежних від цих осіб причин.

У статті 14 ЗУ «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» визначено, що особи, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, установлених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Також відповідно до частини другої статті 16 Конвенції про статус біженців на території Договірної Держави, в якій знаходиться його звичайне місце проживання, кожний біженець користуватиметься щодо права звернення до суду таким самим правом, що й громадяни, зокрема з питань юридичної допомоги та звільнення від забезпечення сплати судових витрат (*cautio judicatum solvi*) [34].

ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [30], також передбачає різноманітні підстави й різноманітні терміни проживання чи перебування іноземців на території України на законних підставах. Наприклад, згідно з частиною 10 статті 4 Закону, якщо іноземець чи особа без громадянства прибули в Україну з метою участі в міжнародних та регіональних волонтерських програмах чи участі в діяльності організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів відповідно до ЗУ «Про волонтерську діяльність» [35], інформація про які розміщена на офіційному веб-сайті центрального органу

виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності, отримали посвідку на тимчасове проживання та здійснюють волонтерську діяльність на базі зазначених організацій та установ, вважаються такими, які на законних підставах перебувають на території України на період провадження такої діяльності. А якщо іноземець чи особа без громадянства в установленому порядку уклали контракт про проходження військової служби у Збройних силах України, вони вважаються такими, які на законних підставах тимчасово проживають на території України на період дії контракту про проходження військової служби в Збройних силах України. Тимчасове проживання на території України таких іноземців і осіб без громадянства підтверджується військовим квитком рядового, сержантського й старшинського складу (ч.19 с.4) [11, с. 140].

Так, Ніжинський міськрайонний суд Чернігівської області 11 березня 2016 року, розглядав у відкритому судовому засіданні справу за заявою ОСОБА_4 про встановлення факту постійного проживання на території України.

Показовість справи полягає у тому, що наявність факту подвійного громадянства, у низці випадків, може призвести до неможливості реалізації деяких прав, які належать особі-громадянину певної держави.

ОСОБА_4 у заяві зазначала: в зв'язку з сімейними обставинами вона вимушена була звільнитись із роботи на Ніжинському механічному заводі в 1992 році і поїхала працювати в Тюменську область Російської Федерації. В подальшому вона отримала громадянство Російської Федерації і зараз є громадянкою Росії. На даний час вона повернулася проживати додому в місто Ніжин і в неї виникли перепони в отриманні посвідки на постійне проживання на території України. Фактично в неї на даний час подвійне громадянство. Тобто є паспорт громадянки Росії і одночасно вона являється громадянкою України. Але паспорта громадянки України вона не отримувала. Їй необхідно було визначитись, щоб уникнути подвійного громадянства. Вона вирішила залишитись громадянкою Росії, але постійно проживати в місті Ніжині.

Встановлення факту постійного проживання на території України дозволить підтвердити її належність до громадянства України, щоб потім вона змогла подати заяву про вихід з громадянства України та юридично оформити постійне проживання в місті Ніжині. Просить встановити факт постійного проживання її, ОСОБА_4, в Україні у місті Ніжині Чернігівської області станом на 24 серпня 1991 року.

Як зазначив суд по даній справі, в силу положень ЗУ «Про громадянство України», Указу Президента України від 27 березня 2001 року «Питання організації виконання ЗУ «Про громадянство України», рішенням суду може підтверджуватись факт проживання особи на території України на певний час. Отже, факт постійного проживання на території України станом на 24 серпня 1991 року, є предметом доказування по даній справі [36].

Поряд із цим, процесуальне законодавство не обмежує таких осіб у зверненні за судовим захистом. Однак суд, у силу дії норми Конституції України про єдине громадянство, вживає заходів з недопущення таких проявів.

Так, Гайворонський районний суд Кіровоградської області, розглянувши у відкритому судовому засіданні в місті Гайвороні справу за заявою ОСОБА_1 про встановлення факту проживання на території України з весни 1999 року, встановив: ОСОБА_1 до 10 січня 1983 року працював в колгоспі імені 60 річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (с. Гайворон) трактористом. В березні місяці 1983 року поїхав працювати в Росію, влаштувався каменярем 2 розряду на Братській ПМК тресту «Братсклесстрой». Працював в Росії до грудня 1993 року. Потім переїхав проживати назад в Україну, влаштувався працювати на завод «Актан». Потім знову повернувся працювати в Росію де і отримав паспорт громадянина Росії. Але вже в березні 1999 року приїхав на постійне місце проживання назад в Україну в село Хашувате Гайворонського району Кіровоградської області до своєї сестри ОСОБА_2 де і проживав з березня 1999 року по 2008 рік, про що свідчить довідка виконкому Хашуватської сільської ради Гайворонського району Кіровоградської області № 02-15/52. З 2008 року по даний

час проживає в АДРЕСА_1 з дружиною без реєстрації шлюбу, що підтверджується довідкою Мощенської сільської ради № 17 від 16.01.2012 року.

Однак, з пояснень заявника, матеріалів справи вбачається, що ОСОБА_1 є громадянином Російської Федерації. При цьому, просить встановити факт проживання на території України з 1999 року для отримання громадянства України.

У результаті, як констатує суд, факт який просить встановити заявник не має юридичного значення, оскільки згідно ст. 4 Конституції України, в Україні подвійне громадянство не допускається. За таких обставин, заява ОСОБА_1 не підлягає задоволенню [37].

Особа, яка не розглядається громадянином будь-якої держави в рамках її закону, відповідно до Конвенції ООН про статус осіб без громадянства від 1954 року, визнається апатридом (особою без громадянства). Термін включає також особу, громадянство якої не визначено.

Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», визначає, що це особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином [38, с. 25-26].

У ст. 32 Конвенції про статус апатридів зазначається, що держави, що домовляються, за можливості полегшуватимуть асиміляцію й натуралізацію апатридів. Зокрема, робитимуть все від них залежне для прискорення діловодства з натуралізації й зменшення пов'язаних із ним зборів і видатків.

Конвенція про скорочення без громадянства від 30.08.1961р. (прийнята у відповідності до резолюції Генеральної Асамблеї ООН) [39] встановлює: «Держава, що домовляється, не позбавляє особу її громадянства, якщо таке позбавлення робить її апатридом». Це положення відтворене в Законі «Про громадянство України».

Як звертає увагу І. І. Дахова, Конвенція застосовує поняття позбавлення громадянства, а законодавство України виходить із принципу неможливості позбавлення громадянина України громадянства ч.1 ст. 25 Конституції України, п.3 ч.1 ст.2 Закону «Про громадянство України»), що відповідає положенням ст.15

Загальної декларації прав людини, де зазначено що ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого громадянства або права змінити своє громадянство [40, с. 80].

Відповідно до частини першої ст. 26 Конституції України особи без громадянства, що перебувають в нашій країні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

У наведеному конституційному положенні частини першої ст. 26, як зауважує О. П. Огурцов, йдеться лише про осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Але на її території можуть перебувати особи без громадянства на підставах, що, згідно з національним законодавством, не вважаються законними. Зокрема, як зазначають представники Державної міграційної служби України, є чимало прикладів, коли особи проживають в Україні незаконно, хоча прибули сюди на законних підставах, у тому числі ще за часів Радянського Союзу. Їхні діти вже стали громадянами України, оскільки народилися тут. Таких осіб не можна навіть вислати туди, звідки вони прибули, оскільки у своїх країнах вони вже давно втратили громадянство. Також відсутні законні підстави для надання їм українського громадянства [41, с.123].

Цікавим у цьому випадку є приклад із судової практики. У січні 2018 року ОСОБА_5 звернувся до суду із заявою про встановлення факту постійного проживання на території України. Свої вимоги заявник мотивував тим, що він народився в м. Октемберян, Республіка Вірменія та у 2002 році разом зі своїми батьками і братом переїхав на постійне місце проживання в Україну. З 2003 року по 2013 рік навчався в Херсонській загальноосвітній школі I-III ступенів № 50 Херсонської міської ради, де отримав атестат про повну загальну середню освіту та в період з 2007 року по 2015 рік постійно займався боксом в Спеціалізованій дитячо-юнацькій спортивній школі.

Також вказав, що його мати і брат є громадянами України, а також те, що у 2009 році Державною податковою адміністрацією у Херсонській області йому

було присвоєно ідентифікаційний номер фізичної особи-платника податків. Однак, до досягнення 16-річного віку він не отримав паспорт громадянина України в зв'язку з тим, що не зареєстрований за адресою свого фактичного місця проживання в АДРЕСА_1.

Таким чином, для отримання паспорта громадянина України ОСОБА_5 просив встановити факт його постійного проживання на території України з 2002 року по теперішній час.

Рішенням Херсонського міського суду Херсонської області від 27 лютого 2018 року заяву задоволено. В апеляційній скарзі Управління Державної міграційної служби України в Херсонській області, посилаючись на порушення судом норм матеріального та процесуального права, просить рішення суду скасувати та ухвалити нове, яким повністю відмовити у задоволенні вимог заявника, оскільки не доведено та судом не встановлено, що заявник проживав в Україні на законних підставах (реєстрація, посвідка на проживання або статус біженця). Сам по собі факт проживання на території України без підтвердження законності не тягне виникнення, зміни або припинення прав заявника з питань встановлення громадянства.

Заслухавши доповідача, пояснення сторін, перевіrivши законність та обґрунтованість рішення суду в межах доводів апеляційної скарги і заявлених вимог колегія суддів вважає, що апеляційна скарга підлягає задоволенню з таких підстав.

Відповідно до довідки Консульського відділу Республіки Вірменія в Україні за № 189 від 04.12.2017 року ОСОБА_5 по даним Паспортно-візового управління Поліції Республіки Вірменія і Державного реєстру населення Республіки Вірменія прописаним, виписаним не числиться, паспортом громадянина Республіки Вірменія не документований (а.с.16).

З аналізу чинного законодавства вбачається, що для вирішення клопотання про встановлення громадянства (з цією метою заявник просить встановити юридичний факт) має значення безперервне проживання на території України протягом останніх п'яти років саме на законних підставах.

Законними підставами визнається прописка на території України у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року; реєстрація на території України національного паспорта; наявність посвідки на постійне чи тимчасове проживання на території України або надання статусу біженця чи притулку в Україні. Таким чином, надані заявником письмові докази та покази свідків на підтвердження факту проживання на території України є неналежними та недопустимими і не підтверджують законності такого проживання в розумінні ст. 1 Закону України «Про громадянство».

За таких обставин, висновки суду першої інстанції про задоволення заяви ОСОБА_5 суперечать вимогам закону, в зв'язку з чим, апеляційна скарга підлягає задоволенню, а рішення суду першої інстанції скасуванню з ухваленням нового судового рішення про відмову у задоволенні заяви [42].

З усього вищенаведеного випливає, що чинне цивільне процесуальне законодавство передбачає право на звернення до суду фізичної особи, незалежно від громадянства чи його множинності. Однак, можливість особи вступати у цивільні процесуальні відносини, а отже бути їх суб'єктом, визначатиметься також за наявності достатнього обсягу право- та дієздатності.

1.2. Цивільно-процесуальна правоздатність і дієздатність іноземців та осіб без громадянства

До фізичних осіб (індивідуальні суб'єкти) належать всі громадяни, іноземці і особи без громадянства. У сучасному розумінні «фізична особа» як суб'єкт права ототожнюється, по суті, з людиною, що має правоздатність та дієздатність. Фізична особа, зазначав ще Г. Шершеневич, це суб'єкт права, який співпадає з людиною [43, с. 22; 44, с. 577].

Правове регулювання цивільної процесуальної правоздатності і дієздатності в іноземних державах вирішується по-різному. Але, як досліджує М. Й. Штефан, загальним є положення, що процесуальна правоздатність пов'язується з

цивільною і полягає у здатності бути стороною у процесі у межах, що визначаються цивільною правоздатністю.

Процесуальна дієздатність полягає у здатності сторін самостійно здійснювати своїми діями процесуальну правоздатність. Наприклад, у Великій Британії здатність іноземця бути відповідачем визначається межами юрисдикції англійського суду, а позивачем (здатність пред'явити позов) – за законом domicilia особи (у комерційних справах – за законом місця укладення угоди). У Франції здатність іноземця бути стороною процесу обумовлюється можливістю суду розглядати справи з участю іноземця. У США процесуальна правоздатність фізичних осіб визначається за законами їхнього місця проживання, а юридичних осіб – за законами, згідно з якими юридична особа була заснована. У ФРН та деяких інших державах Європи процесуальна право- і дієздатність визначаються із застосуванням колізійних норм, тобто або за законом громадянства особи, або за законом її domicilia, або за законом укладення угоди. За національним законом іноземця процесуальна дієздатність визначається у Румунії, Болгарії, Угорщині та інших державах.

Відповідно до Договору між Україною та Республікою Грузія дієздатність та правоздатність фізичної особи визначаються законодавством договірної сторони, громадянином якої є ця особа (ст. 22). Подібним чином вирішується питання про правоздатність і дієздатність згідно Договору між Україною і Естонською Республікою [8, с. 369-370].

Ю. В. Дем'янчук звертав увагу, що за С. С. Алексєєвим правосуб'єктність є первинною ланкою юридичних норм, де визначається загальне юридичне становище суб'єкта – суб'єкти мають ті чи інші відношення один з одним. Науковець пропонував правосуб'єктність визначати як категорію, що має абстрактний характер і є потенційною можливістю особи бути учасником правових відносин.

Натомість С. Ф. Кечек'ян, наголошував на тому, що необхідно розрізняти правоздатність як загальну, абстрактну можливість отримання прав, тобто загальну здатність бути суб'єктами права та спеціальну (конкретну)

правоздатність як здатність мати певні права. Дієздатність, на його думку, є нічим іншим, як вид спеціальної правоздатності, здатність мати права на здійснення дій, які викликають юридичні наслідки [45, с. 97].

Відповідно до теорії цивільного процесуального права правоздатність є підставою для виникнення цивільних процесуальних правовідносин між будь-якими суб'єктами, таким чином дане поняття застосовується щодо будь-яких суб'єктів цивільного процесуального права, в тому числі і осіб, які сприяють здійсненню правосуддя [46, с. 67].

На думку Ю. Ю. Рябченко, можна вказати на цивільну процесуальну правоздатність як категорію, що відображає особу як носія здатності мати цивільні процесуальні права та обов'язки, а отже, можливості участі у судовому процесі, отримання судового захисту. Така здатність є необхідною умовою вступу особи до процесу і виступає як абстрактна категорія [47, с. 73].

Цивільна процесуальна правоздатність, як визначають В. М. Кравчук та О. І. Угриновська, – це здатність бути стороною (позивачем, відповідачем) у цивільному процесі, мати цивільні процесуальні права і процесуальні обов'язки. Цивільну процесуальну правоздатність здобувають громадяни з моменту народження, а юридичні особи – з моменту державної реєстрації. Якщо цивільна правоздатність виникає у фізичної особи з моменту народження, а в юридичної особи – з моменту її створення, то «цивільна процесуальна правоздатність виникає в особи з моменту виникнення цивільних процесуальних правовідносин» [48, с. 786].

Як зазначає С. С. Бичкова, цивільну процесуальну дієздатність у будь-якому разі мають усі: 1) фізичні особи, які досягли повноліття, усвідомлюють значення своїх дій і можуть керувати ними; 2) фізичні особи, які не досягли повноліття, але зареєстрували шлюб. У такому випадку цивільна процесуальна дієздатність виникає з моменту реєстрації шлюбу; 3) фізичні особи, яким надано повну цивільну дієздатність у порядку, встановленому ЦПК України.

При цьому, цивільна процесуальна дієздатність визначає тільки можливість фактичного особистого здійснення фізичними та юридичними особами цивільних

процесуальних прав і виконання цивільних процесуальних обов'язків сторін та третіх осіб. Тому, щоб стати стороною або третьою особою у справах позовного провадження достатньо бути цивільно-процесуально правоздатною. Наявність у повному обсязі другої складової цивільної процесуальної правосуб'єктності – цивільної процесуальної дієздатності, не є обов'язковою [49, с. 123, 124].

Варто вказати на наявність у доктрині цивільного процесуального права окремих наукових підходів щодо розмежування загальної та спеціальної цивільної процесуальної правосуб'єктності [47, с. 73]. У цьому контексті, С. С. Бичкова зазначає, що слід врахувати, що така здатність, як цивільна процесуальна, визначається для кожної із фізичних та юридичних осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, окремо. Так, здатністю виступати стороною та третьою особою наділені всі фізичні та юридичні особи без винятку. Для того ж, щоб отримати здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки представника сторони і третьої особи, органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, необхідно відповідати визначеним у законі вимогам, мати, відповідно, належно посвідчені повноваження на здійснення представництва у суді або займати відповідну посаду чи бути наділеним відповідною компетенцією [50, с. 67].

Таким чином, як передбачено нормами чинного ЦПК України, здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи (цивільна процесуальна правоздатність) мають усі фізичні і юридичні особи. Цивільну процесуальну дієздатність – здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді, мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи [1].

На нашу думку, спеціальна цивільна процесуальна правосуб'єктність може проявлятися і у випадку, коли цивільні процесуальні відносини ускладнені іноземним елементом.

Згідно з частиною другою статті 73 ЗУ «Про міжнародне приватне право» визначено, що міжнародними договорами України та законами України можуть

бути встановлені особливості участі у процесі дипломатичних агентів, персоналу міжнародних організацій та інших осіб [12].

Частиною другою статті 79 цього ж Закону акредитовані в Україні дипломатичні представники іноземних держав та інші особи, зазначені у відповідних законах України і міжнародних договорах України, підлягають юрисдикції судів України лише в межах, що визначаються принципами та нормами міжнародного права або міжнародними договорами України [34].

Правовий статус таких осіб визначено в Положенні про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні, затвердженому Указом Президента України від 10 червня 1993 року № 198/93. Зокрема, глава дипломатичного представництва на рівні посла або посланника акредитується при Президентові України, а на рівні повіреного у справах – при Міністрові закордонних справ України.

Членами персоналу дипломатичного представництва є члени дипломатичного, адміністративно-технічного та обслуговуючого персоналу дипломатичного представництва. Членами дипломатичного персоналу дипломатичного представництва є члени персоналу дипломатичного представництва, які мають дипломатичний ранг.

Членами адміністративно-технічного персоналу дипломатичного представництва є члени персоналу дипломатичного представництва, які здійснюють адміністративно-технічне обслуговування дипломатичного представництва.

Членами обслуговуючого персоналу дипломатичного представництва є члени персоналу дипломатичного представництва, які виконують обов'язки щодо обслуговування дипломатичного представництва. Співробітниками дипломатичного представництва є глава дипломатичного представництва та члени персоналу дипломатичного представництва [51].

Дипломатичний і консульський імунітети регулюються національним законодавством і міжнародними конвенціями: Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 року [52], Віденською конвенцією про консульські

зносини і факультативними протоколами 1963 року [53]. На відміну від іноземних держав вони підлягають юрисдикції судів України лише в межах, визначених принципами та нормами міжнародного права або міжнародними договорами відповідної держави.

У Віденській конвенції 1961 року, дипломатичні імунітети і привілеї поділяються на імунітети і привілеї дипломатичного представництва та особисті імунітети і привілеї членів дипломатичного персоналу та їх сімей.

Належність осіб до дипломатичних представництв та консульських установ іноземних держав в Україні, які користуються імунітетом від цивільної юрисдикції судів нашої держави, посвідчується документом, що видається Міністерством закордонних справ України [51].

Зазначений імунітет поширюється на представників іноземних держав, членів парламентських та урядових делегацій, які прибувають в Україну для участі в міждержавних переговорах, міжнародних конференціях і нарадах або з іншими офіційними дорученнями, а також на членів їх сімей, які їх супроводжують і не є громадянами України. Україною надається також імунітет від юрисдикції судів України в цивільних справах міжнародним, міжурядовим організаціям, представництвам іноземних держав при цих організаціях, а також їх посадовим особам, який визначається відповідними міжнародними договорами, в яких бере участь Україна.

Відповідно до Віденської конвенції 1961 року у визначених випадках вказана Конвенція прямо передбачає можливість поширення юрисдикції приймаючої держави на дипломатичних агентів акредитуючої держави, тобто спроможність органів правосуддя приймати до розгляду справи за позовом дипломатичних агентів акредитуючої держави. Дипломатичний агент користується імунітетом від цивільної юрисдикції, крім випадків:

а) речових позовів, які стосуються приватного нерухомого майна, що знаходиться на території держави перебування, якщо тільки він не володіє ним від імені акредитуючої держави для цілей представництва;

b) позовів, що стосуються спадкування, стосовно яких дипломатичний агент виступає в якості виконавця заповіту, піклувальника над спадковим майном, спадкоємця як приватна особа, а не від імені акредитуючої держави;

c) позовів, що відносяться до будь-якої професійної або комерційної діяльності, яка здійснюється дипломатичним агентом в державі перебування за межами своїх офіційних функцій [34].

Як зазначено у Положенні про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні, імунітет від юрисдикції України не поширюється на випадки, коли глава дипломатичного представництва і члени дипломатичного персоналу вступають у цивільно-правові відносини як приватні особи у зв'язку з позовами про належне їм нерухоме майно на території України [51].

Отже, наприклад використання нерухомого майна в якості житла дипломатичного агента та членів його сім'ї, не є використанням такого майна «для цілей представництва» у розумінні статті 31 Віденської конвенції 1961 року. Це впливає з того, що у статті 1 Віденської конвенції 1961 року визначено: що приміщенням представництва вважаються будівлі або частини будівель, які використовуються для цілей представництва, включаючи резиденцію глави представництва, незалежно від того, хто є їх власником, включаючи прилеглу земельну територію.

Відповідно до статті 32 зазначеної Конвенції порушення справи дипломатичним агентом чи особою, що користується імунітетом від юрисдикції згідно зі статтею 37, позбавляє його права посилатися на імунітет від юрисдикції стосовно зустрічних позовів, безпосередньо пов'язаних з основним позовом. Проте відмова від імунітету від юрисдикції щодо цивільної справи не означає відмову від імунітету щодо виконання рішення, для чого потрібна окрема відмова.

Член сім'ї дипломата, який є громадянином держави перебування, не користується дипломатичними імунітетами і привілеями. Члени адміністративно-технічного персоналу, якщо вони не є громадянами держави перебування або не проживають в ньому постійно, користуються разом з членами сім'ї, які

проживають з ними, імунітетом від цивільної юрисдикції тільки щодо дій, здійснюваних при виконанні службових обов'язків. За таких же умов користуються імунітетом члени обслуговуючого персоналу та члени їх сімей [34].

Віденською конвенцією про консульські зносини і факультативні протоколи 1963 року, у статті 43 передбачено судовий імунітет щодо консульських посадових осіб і консульських службовців, які не підлягають юрисдикції судових органів держави перебування, щодо дій, вчинених ними при виконанні консульських функцій, за винятком цивільного позову:

- що витікає з угоди, укладеної консульською посадовою особою чи консульським службовцем, в якій вони прямо чи побічно не взяли на себе зобов'язання в якості агента держави, що представляється;

- третьої сторони за шкоду, заподіяну нещасним випадком в державі перебування, викликаною дорожньо-транспортним засобом, морським чи повітряним судном [53].

Цікавою у даному випадку є справа, яка розглядалась у м. Чернігові за позовом ОСОБА_1 до Приватного акціонерного товариства «Страхова компанія «Українська страхова група» про відшкодування матеріальної шкоди.

Свої вимоги позивач обґрунтовував тим, що є власником мікроавтобусу марки «Daimler Chrysler 312» НОМЕР_1, яким 25 червня 2013 року керував водій ОСОБА_4 і рухаючись по другорядній дорозі, при перетині головної дороги, з автобусом скоїв зіткнення автомобіль марки «Volkswagen Jetta» D 021012, яким керував Хейр ОСОБА_5 Реза (ОСОБА_5), цивільна відповідальність якого була застрахована у ПАТ «СК «Українська страхова група». Внаслідок ДТП мікроавтобус зазнав механічних пошкоджень. За фактом ДТП було відкрите кримінальне провадження, яке у подальшому було закрито, однак досудовим слідством було встановлено, що у діях водія ХейрОСОБА_5Реза наявні порушення ПДР, як і водієм ОСОБА_4.

Однак, оскільки Хейр ОСОБА_5 Реза користується дипломатичним імунітетом і звільнений від відповідальності на території України, то його не було притягнуто до адміністративної відповідальності, а справа про притягнення

ОСОБА_4 до адміністративної відповідальності була закрита на підставі ст. 38 КУпАП, у зв'язку з закінченням строку накладення стягнення, згідно постанови судді Деснянського районного суду м. Чернігова від 16 жовтня 2013 року.

Але як також встановив суд, з полісу серії №АС/1608300 від 13 квітня 2013 року обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів вбачається, що Хейр ОСОБА_5 Реза застрахував свою відповідальність у ПАТ «СК» Українська Страхова група», з лімітом відповідальності за шкоду заподіяну майну у 50000 грн, розмір франшизи 510 грн.

Відповідно до п. 35.2 ст. 35 Закону «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» для отримання страхового відшкодування особа, яка має право на відшкодування, подає страховику заяву, до якої додаються довідки про дорожньо-транспортну пригоду, а також інші документи. Примушування особи, яка має право на відшкодування, до надання постанови суду про накладання адміністративного стягнення на особу, відповідальність якої застрахована, не є виправданим з наступних підстав.

На особу, яка має право на отримання страхового відшкодування за договором обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності, не може бути покладений обов'язок по доказуванню вини особи, відповідальність якої застрахована за таким договором, оскільки такий обов'язок не покладений чинним цивільно-процесуальним законодавством України на позивача. І у випадку судового вирішення спору судом буде застосовуватися принцип презумпції вини.

Постанова суду про накладання адміністративного стягнення не може розглядатися страховиком як єдиний та обов'язковий доказ існування підстав для притягнення особи, відповідальність якої застрахована, до цивільно-правової відповідальності. Цей документ суду має оцінюватися страховиком на рівні із іншими документальними доказами. Відсутність такого документа не може свідчити і про відсутність страхового випадку. На підставі зазначеного, страховик має право прийняти рішення щодо виплати страхового відшкодування без

наявності рішення суду про притягнення до адміністративної відповідальності особи, цивільно-правова відповідальність якої застрахована.

Ухвалою суду від 24 червня 2014 року, на підставі Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18.04.1961 року №1138, Указу Президента України «Про Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні» провадження у справі за позовом ОСОБА_1 до Хейр ОСОБА_5 Реза було закрито [54].

Представник ОСОБА_5 у попередньому судовому засіданні позов не визнала та заявила клопотання про припинення провадження у справі відносно її довірителя, оскільки він є дипломатом, громадянином Х, а тому згідно ст.31 Віденської конвенції про дипломатичні зносини користується імунітетом від цивільної юрисдикції. Вирішуючи дане клопотання суд дійшов до висновку, що воно підлягає задоволенню, з наступних підстав та міркувань.

Судом встановлено, що відповідач ОСОБА_5 Реза працює дипломатом посольства Х в Україні і є другим секретарем цього посольства. Глава дипломатичного представництва, члени дипломатичного персоналу підлягають юрисдикції України у разі згоди на це акредитуючої держави.

Вказані положення Указу Президента України кореспондуються з положеннями Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18.04.1961 року №1138, що ратифікована Україною. Крім того відповідач не надав своєї згоди на участь в розгляді даної справи і наполягає на закритті провадження.

Враховуючи викладене, оскільки відповідач користується дипломатичним імунітетом, суд прийшов до висновку, що справа за позовом ОСОБА_1, в частині позовних вимог до ОСОБА_5 Реза, підлягає закриттю у зв'язку з тим, що не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства [55].

Таким чином, незважаючи на те, що застосовуючи правила про дипломатичний імунітет, судом було закрито провадження у справі, де відповідачем є особа, яка має імунітет, встановлення факту вини цієї особи мало юридичне значення при розгляді наведеної вище справи про відшкодування матеріальної шкоди. З процесуальної точки зору, наявність дипломатичного

імунітету впливає на визнання такої особи суб'єктом цивільних процесуальних відносин.

Слід звернути увагу, що імунітет від цивільної юрисдикції судів України надається іноземній державі, дипломатичним представникам, консульським посадовим особам, іншим особам за принципом взаємності.

Певні особливості має встановлення правосуб'єктності біпатридів. Як уже попередньо зазначалось, у біпатридів існує сталий правовий зв'язок одразу з двома і більше державами. Водночас, наявність подвійного громадянства може викликати численні колізії та певні труднощі як для осіб, що мають два громадянства, так і для держав, громадянами яких є ці особи, оскільки кожна з держав може вимагати від особи виконання її обов'язків перед нею. У ст. 3 Конвенції про регулювання деяких питань, пов'язаних з колізією законів про громадянство, від 12.04.1930 р. встановлюється, що «особа, яка володіє одним або двома громадянствами, може розглядатися кожною державою, громадянством якої вона володіє, як її громадянин». Біпатрид не здатний мати реальний та стійкий політико-правовий зв'язок із двома державами, не може рівно брати участь у соціальному і політичному житті обох держав. Він має надавати перевагу громадянству однієї з держав або дискримінувати одне з них [56, с. 100-101].

Як зазначає І. Д. Софінська зовсім не означає, що біпатриди мають однакові права, обов'язки та привілеї у всіх державах їхнього громадянства. Зазвичай, у такому випадку використовується розуміння базового громадянства на підставі «постійного та ефективного правового зв'язку між державою та особою» (часто йдеться про державу постійного проживання) і саме воно виступає джерелом прав, обов'язків та привілеїв біпатрида [57, с. 319].

Універсальним, під таким кутом, засобом запобігання й усунення випадків подвійного громадянства є принцип ефективного громадянства. Його сутність полягає у тому, що в континентальній системі права громадянство традиційно було визначальним чинником при вирішенні питань, які стосуються особистісного статусу громадян (шлюб, розірвання шлюбу, опіка тощо), проте, в англо-американському праві вирішальну роль завжди відігравало місце

проживання, а не громадянство. На думку П. О. Великоречаніна, критеріями принципу ефективного громадянства вважаються постійне місце проживання чи найбільш частого перебування; місце праці, несення військової або державної служби; місце, де особа реально користується своїми громадянськими чи політичними правами; у певних випадках – місце розташування нерухомої власності [58, с. 10-11].

Цей принцип знайшов відображення у міжнародній договірній та правозастосовній практиці. Класичним рішенням з цього питання, яке стало міжнародним прецедентом, є «справа Ноттебома» 1955 р., що розглядалася Міжнародним судом ООН. Фрідріх Ноттебом мав німецьке громадянство. У 1905 р. він оселився у Гватемалі, у жовтні 1939 р. був прийнятий до громадянства Ліхтенштейну, а на початку 1940 р. знову повернувся у Гватемалу. У грудні 1941 р. Гватемала оголосила війну Німеччині, і 30 листопада 1943 р. Ноттебом був заарештований у Гватемалі й інтернований у США.

У 1946 р. він знову переїхав до Ліхтенштейну, проте лише через відмову Гватемали дозволити йому повернутися, хоча ніяких вказівок на підстави для відмови за законом про громадянство у редакції 1934 р. тоді не було. Зокрема, не було ніяких тверджень про економічні інтереси або будь-яку діяльність, здійснювану чи плановану Ноттебомом у Ліхтенштейні, і ніякого виразу намірів перемістити всі або частину своїх інтересів і свою комерційну діяльність у цю країну.

У 1949 р. уряд Гватемали заарештував майно Ноттебома у Гватемалі. 7 грудня 1951 р. Ліхтенштейн заявив скаргу проти Гватемали у Міжнародний суд ООН. У скарзі містилася вимога відшкодувати вартість майна Ноттебома, а при нагоді і завдану йому шкоду. Гватемала заперечувала проти претензій Ліхтенштейна.

Міжнародний суд ООН встановив наступне: Ліхтенштейн вільний у питанні регулювання прийняття у власне громадянство, оскільки це сфера внутрішньої компетенції кожної держави. Однак від цього питання необхідно відокремити питання про здійснення дипломатичного захисту, яке не є внутрішньодержавної

сферою, а регулюється міжнародним правом. Суд відмовив Ліхтенштейну у праві на здійснення міжнародного захисту Ноттебома проти Гватемали за завдані йому цією державою збитки і постановив, що: у міжнародному плані гарантії державної приналежності підлягають визнанню іншими державами тільки у тому випадку, якщо вони представляють собою справжній зв'язок між особою і державою, що гарантується громадянством; на основі не припинених тісних відносин Ноттебома з Гватемалою і Німеччиною і на противагу цьому ледь встановлених відносин з Ліхтенштейном (ні місця проживання, ні тривалого перебування на території Ліхтенштейну перед натуралізацією, відсутність показників перенесення виробничих і сімейних справ на територію цієї країни після натуралізації, а також виявлені обставини «вимушеного» проживання у Ліхтенштейні в 1946 р.) можна встановити відсутність критеріїв ефективності громадянства Ліхтенштейну.

Міждержавна договірна практика виробила ряд критеріїв «ефективного громадянства». Це, зокрема, місце проживання та здійснення цивільних і політичних прав біпатрида [59].

Громадянство особи визначається відповідно до законів країни, де народилася ця особа чи її батьки. Однак, у світі налічується понад 10 мільйонів осіб без громадянства [60].

У грудні 2019 року, прийнято за основу проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання особою без громадянства». Законопроект спрямований на створення процедури визнання особою без громадянства, що в подальшому надасть змогу для таких осіб законно перебувати на території України, отримати документ, що посвідчує їх особу та підтверджує законність проживання на території України – посвідку на тимчасове проживання та посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон, а за умови проживання на території України у зазначеному статусі понад 2 роки – отримати дозвіл на імміграцію та посвідку на постійне проживання.

Проектом передбачається внести зміни до низки законів України з метою надання особам, які звернулися із заявою про визнання особою без громадянства, права на безоплатну вторинну правову допомогу та звільнити їх від сплати

судового збору та авансового внеску за виконання судових рішень, які стосуються оскарження рішень про визнання особою без громадянства, надання можливості особам без громадянства реалізувати право на працю та належні умови життя [61].

Правовий статус іноземців та осіб без громадянства, як зазначає А. В. Грабильніков, визначається комплексом винятково матеріально-правових норм, що регулюють відповідні відносини по суті. У законодавстві України часто можна зустріти термін «режим», проте його тлумачення в нормативно-правових актах відсутнє. На думку науковця, правовий режим призначений забезпечувати реалізацію правового статусу.

У науці поняття «режим» (лат. *regimen* – правління, управління) досить змістовне, багатозначне, вживається в різних значеннях. Так, у преамбулі ЗУ від 22 вересня 2011 р. «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» проголошується, що цей закон визначає правовий статус іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні, та встановлює порядок їх в'їзду в Україну та виїзду з України. Тобто, не вживаючи термін «режим», законодавець розмежовує правовий статус іноземців та осіб без громадянства й фактично визначає їх правовий режим як порядок їх в'їзду в Україну, перебування в Україні та виїзду з України.

У «Великому енциклопедичному юридичному словнику» правовий режим визначається як певна сукупність юридичних засобів, способів, що застосовуються в певній сфері суспільних відносин та забезпечують дію правового регулювання. Правовому режиму притаманні певні особливості: 1) він встановлюється законодавством та забезпечується державою; 2) правовий режим особливим чином регламентує певні сфери суспільних відносин, виділяючи суб'єктів та об'єкти права; 3) він є специфічним порядком правового регулювання, що складається із сукупності юридичних засобів, спрямованих на досягнення певної мети, і характеризується певним їх співвідношенням; 4) в основу правового режиму покладено той чи інший спосіб правового регулювання – заборону, дозвіл чи позитивне зобов'язання [62, с. 63-64].

Розрізняють три види режиму іноземних громадян та осіб без громадянства:

- 1) національний режим означає зрівнювання іноземців у тих чи інших правах із власними громадянами. Він має абсолютний характер, тому що поширюється на всіх законослухняних іноземців, які перебувають в Україні, незалежно від того, чи є аналогічні права в громадян України у відповідних країнах. Статтею 64 Конституції України встановлено, що конституційні права й свободи людини та громадянина можуть бути обмежені у випадках, передбачених законодавством України;
- 2) режим найбільшого сприяння – надання іноземцям у певній сфері таких прав і встановлення таких обов'язків, які передбачені для громадян будь-якої третьої держави, що знаходяться на території цієї держави в найбільш вигідному правовому стані. Такий вид режиму найчастіше встановлюється на основі взаємності;
- 3) спеціальний режим означає надання іноземцям у тій чи іншій сфері певних прав і встановлення певних обов'язків, які відрізняються від тих, що передбачені в цій сфері для власних громадян відповідної держави. Він означає допущення деяких переваг у будь-якій сфері діяльності стосовно іноземних громадян окремих держав. Як правило, він встановлюється двосторонніми договорами між зацікавленими державами та стосується питань спрощеного перетинання кордону, безвізового порядку в'їзду в країну тощо. Наприклад, такі угоди стосуються умов в'їзду в країну, освіти, соціальної політики тощо. Спеціальний режим встановлюється для осіб дипломатичних і консульських представництв, наділених відповідним імунітетом [62, с. 64-65].

Процесуальна правоздатність і дієздатність іноземних осіб в Україні ґрунтується на принципі «національного режиму». Цей загальний принцип надання іноземцям національного правового режиму одержує послідовну реалізацію в галузевому законодавстві. Принцип національного режиму означає законодавче закріплення права іноземних громадян та осіб без громадянства звертатися до судів України й користуватися цивільними процесуальними правами нарівні з громадянами України. Так, наприклад, відповідно до ч.1. ст. 74 ЗУ «Про міжнародне приватне право» процесуальна правоздатність і дієздатність іноземних осіб в Україні визначаються відповідно до права України. М.

Богуславський також наголошував на принципі національного режиму як основному щодо визначення правового статусу іноземних осіб. На його думку, «іноземні громадяни користуються такими самими правами і свободами і несуть такі самі обов'язки, що і громадяни держави, таким чином, вихідним є принцип національного режиму» [21, с. 192].

У зв'язку із цим, процесуальна право- і дієдатність іноземних осіб в Україні визначаються відповідно до права України. Таким чином, колізійною прив'язкою, за допомогою якої в Україні врегульовано питання процесуальної право- і дієдатності іноземних осіб, є «закон суду» (*lex fori*) [14, с. 328]. Вважаємо, що це положення стосується й осіб із подвійним громадянством, а також і осіб без громадянства. При цьому, застосування особистого закону іноземця судом для встановлення обсягу його процесуальної право- та/або дієдатності, не відповідатиме вимогам чинного законодавства, а можливе для розгляду спірних матеріальних правовідносин.

Так, при розгляді справи про розірвання шлюбу [63], Слов'янським міськрайонним судом Донецької області було встановлено, що шлюб був укладений між громадянами Узбекистану. Суд зазначив, що відповідно до ст. 16 ЗУ «Про міжнародне приватне право», особистим законом фізичної особи вважається право держави, громадянином якої вона є.

Відповідно до ст. 58 ЗУ «Про міжнародне приватне право» шлюб між іноземцями, що укладені відповідно до права іноземної держави, є дійсними в Україні. Тому позов про розірвання такого шлюбу може пред'являтися до суду України.

Аналогічно, при розгляді іншої справи, було встановлено, що 07.07.2014 року, ОСОБА_1 Бадр-Едін, та ОСОБА_2 уклали шлюб. На підставі рішення №38/2014 від 07.07.2014 р. та свідоцтва свідків ОСОБА_3 Малюли і ОСОБА_4, шлюб був зареєстрований в реєстрі №9, аркуш №103 сімейного судового відділення в початковому суді Хамсінаг, Королівство Марокко, що підтверджується нотаріально завіреною копією свідоцтва про шлюб з перекладом. Також, у судовому засіданні встановлено, що і позивач і відповідач проживають

на території України та зареєстровані за адресою ІНФОРМАЦІЯ_2, позивач зареєстрований з 2014р, а відповідач з 1995р.

Згідно ст. 76 ЗУ «Про міжнародне приватне право»: Суди можуть приймати до свого провадження і розглядати будь-які справи з іноземним елементом у таких випадках: якщо на території України відповідач у справі має місце проживання або місцезнаходження. Через те, що сторони по справі проживають та зареєстровані на території України в м. Ірпені, дана справа була прийнята до розгляду [64].

Оскільки процесуальна правоздатність і дієздатність іноземних осіб в Україні визначається відповідно до права України, то на них поширюються такі ж процесуальні права та обов'язки, як і на фізичних та юридичних осіб України. Так, вони користуються правами і обов'язками осіб, які беруть участь у справі, а також правами і обов'язками, якими наділяються лише сторони у справі [65, с. 47].

Відповідно до усталеної практики Європейського суду з прав людини невід'ємними частинами «права на суд» слід розглядати, зокрема, наступні вимоги: вимога «змагальності» процесу – відповідно до статті 6 Конвенції передбачає наявність можливості бути поінформованим і коментувати зауваження або докази, представлені протилежною стороною, в ході розгляду; право на «публічне слухання», що передбачає право на усне слухання і особисту присутність сторони в цивільному судовому процесі перед судом (Екбатані проти Швеції (Ekbatani v. Sweden, 26 травня 1988 р., номер заяви 10563/83, пп. 24- 33); право на ефективну участь (Т. та V. проти Сполученого Королівства, 16 грудня 1999 р., номер заяв 24724/94; 24888/94, пп. 83-89) [66].

У силу дії принципу національного режиму, на підставі вимог ЦПК України, всі учасники справи мають право: 1) ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; 2) подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; 3) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення

суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; 4) ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; 5) оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; 6) користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами. Крім прав та обов'язків, визначених у статті 43 ЦПК України, сторони користуються процесуальними правами, визначеними у статті 49 ЦПК України, а заявник та заінтересовані особи у справах окремого провадження мають права та обов'язки сторін, крім випадків, передбачених у розділі IV ЦПК України [1].

Усі передбачені права, іноземець чи особа без громадянства, володіючи цивільною процесуальною правоздатністю та дієздатністю, реалізовує самостійно, на власний розсуд.

Керуючись нормами статті 74 ЗУ «Про міжнародне приватне право» [12], де сказано, що процесуальна правоздатність і дієздатність іноземних осіб в Україні визначаються відповідно до права України – Першотравневий районний суд, у відкритому судовому засіданні, розглядав в залі суду м. Чернівці цивільну справу про розірвання шлюбу за відсутності відповідача.

Зміст справи полягав у тому, що позивач – громадянка України зазначала, що з серпня 2008 року вона з відповідачем – громадянином Італії, спільно не проживає, стосунки не підтримує та їй не відомо теперішнє його місце перебування.

Зважаючи на поширення принципу національного режиму щодо іноземців в Україні, справа слухалась у відсутності відповідача, який не з'явився в судові засідання незважаючи на те, що належним чином був повідомлений судом про час та місце розгляду справи, шляхом розміщення відповідного оголошення в засобах масової інформації. Причини своєї неявки суду не повідомив і не подав заяви про відкладення розгляду справи.

А отже, згідно ч.1 ст. 224 ЦПК України у разі неявки в судове засідання відповідача, який належним чином повідомлений і від якого не надійшло заяви про розгляд справи за його відсутності або якщо повідомлені ним причини неявки визнані неповажними, суд може ухвалити заочне рішення на підставі наявних у справі доказів, якщо позивач не заперечує проти такого вирішення справи [67].

Як зазначено у ч. 2 ст. 47 ЦПК України, неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена [1].

ЗУ «Про міжнародне приватне право» [12] у статті 17 вказує, що іноземці та особи без громадянства мають цивільну правоздатність в Україні нарівні з громадянами України, крім випадків, передбачених законом або міжнародними договорами України. Однак, коли йде мова про дієздатність, то у статті 18 передбачено, що цивільна дієздатність фізичної особи, підстави та правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною або обмеження цивільної дієздатності фізичної особи регулюються особистим законом цієї особи.

Більш детально порядок встановлення дієздатності фізичної особи розкривається, зокрема, у низці договорів у сфері міжнародно-правового співробітництва, укладених і чинних для України.

Зокрема, Договір між Україною і Чеською Республікою про правову допомогу і правові відносини у цивільних справах [68] встановлює, що у випадку обмеження дієздатності або визнання особи недієздатною, а також у випадку скасування обмеження дієздатності або поновлення особи у дієздатності, застосовується законодавство тієї Договірної Сторони, громадянином якої є ця особа.

Таким чином, у справах про визнання громадянина Чеської Республіки обмежено дієздатним або недієздатним, а також про скасування обмеження

дієздатності або поновлення особи у дієздатності, за виключенням випадку, передбаченого пунктом 4 статті 23 Договору, є компетентним суд Чеської Республіки.

У випадку, якщо суду однієї Договірної Сторони стануть відомими підстави визнання обмежено дієздатною або недієздатною особи, яка проживає на її території і є громадянином другої Договірної Сторони, він повідомить про це суд Договірної Сторони, громадянином якого є ця особа.

Однак, якщо, до прикладу, суд Чеської Республіки, оповіщений про підстави для визнання особи (громадянина Чеської Республіки) обмежено дієздатною або недієздатною, протягом трьох місяців не розпочне справу чи не повідомить свою думку, справу про обмеження дієздатності або визнання особи недієздатною розглядатиме суд України, на території якої цей громадянин має місце проживання. У такому випадку рішення про обмеження у дієздатності або визнання особи недієздатною може бути постановлене тільки з підстав, передбачених законодавством обох Договірних Сторін. У результаті, рішення про обмеження дієздатності або визнання особи (громадянина Чеської Республіки) недієздатною направляється компетентному суду Чеської Республіки.

У невідкладних випадках орган юстиції місця проживання або місцеперебування громадянина другої Договірної Сторони, який підлягає визнанню обмежено дієздатним або недієздатним, може видавати розпорядження, необхідні для захисту прав і інтересів цієї особи та її майна відповідно до законодавства своєї держави. Такий орган юстиції зобов'язаний невідкладно поінформувати орган юстиції другої Договірної Сторони і одночасно надіслати йому копії документів про вжиті заходи. Заходи діють до часу, поки орган юстиції другої Договірної Сторони не постановить іншого. При обмеженні в дієздатності або в визнанні недієздатним громадянина Республіки Польща, компетентним буде суд Республіки Польща. Цей суд застосовує законодавство своєї держави.

Якщо суд однієї Договірної Сторони встановить, що є підстави для обмеження в дієздатності або визнанні недієздатним громадянина іншої Договірної Сторони, місце проживання якого знаходиться на території першої

Договірної Сторони, він повідомляє про це відповідний суд другої Договірної Сторони.

Якщо повідомлений суд другої Договірної Сторони заявить, що надає право виконати подальші дії суду за місцем проживання цієї особи, або не висловиться протягом трьох місяців, суд за місцем проживання цієї особи може провести справу про обмеження в дієздатності або визнанні її недієздатною відповідно до законодавства своєї держави, якщо причина обмеження в дієздатності або визнанні недієздатною передбачається також законодавством тієї Договірної Сторони, громадянином якої є ця особа. Рішення про обмеження в дієздатності або визнанні недієздатною пересилається відповідному суду іншої Договірної Сторони [69].

За такими ж правилами визнається недієздатним чи обмежено дієздатним громадянин Литовської Республіки, відповідно до Договору між Україною і Литовською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах [70]; громадянин Молдови, відповідно до Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах [71]; громадянин Узбекистану, відповідно до Договору між Україною і Республікою Узбекистан про правову допомогу і правові відносини у цивільних і сімейних справах [72] та ін.

Наведене нормативне регулювання встановлення правосуб'єктності іноземних громадян, дає підстави стверджувати про те, що матеріальна та процесуальна правосуб'єктність не може ототожнюватись.

Обсяг цивільної правоздатності та дієздатності іноземців, за загальним правилом, встановлюється їх особистим законом. Однак, право на звернення за судовим захистом, належить до універсальних гарантій. Тобто застосовується для реалізації та захисту прав і свобод людини, незалежно від громадянства. Таке право належить особам із подвійним громадянством та без громадянства, а отже, обсяг цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності повинен

визначатись правом тієї держави, до суду якої особа звернулася за захистом прав, свобод, інтересів.

Отже, на нашу думку, цивільна процесуальна правоздатність іноземців та осіб без громадянства – це встановлена правом України здатність мати цивільні процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки учасника судового процесу. Цивільна процесуальна дієздатність іноземців та осіб без громадянства – це встановлена правом України здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді як учасник судового процесу.

Іноземці та особи без громадянства в цивільному судочинстві України наділені загальними процесуальними правами та обов'язками учасників справи. Однак, вони можуть виступати і носіями спеціальних процесуальних прав та обов'язків. Так, наприклад, ЦПК України передбачає комплекс прав та обов'язків, які притаманні лише сторонам. Таким чином, слід погодитися з С. С. Бичковою поділяти цивільну процесуальну правоздатність на загальну та спеціальну. При цьому загальну правоздатність потрібно розуміти як здатність будь-якого суб'єкта бути носієм визначеної низки прав та обов'язків у межах певної галузі права. Так, ми пропонуємо загальну цивільну процесуальну правоздатність іноземців та осіб без громадянства розглядати як здатність їх мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника чи заінтересованої особи. Спеціальну цивільну процесуальною правоздатність слід розглядати як здатність іноземців та осіб без громадянства мати певні цивільні процесуальні права та обов'язки, у разі їх відповідності визначеним у законі вимогам, процесуальних представників, експертів тощо.

Висновки до першого розділу

1. Питання правосуб'єктності іноземців та осіб без громадянства у цивільному судочинстві належить до предмету регулювання цивільного процесуального права України. Це пояснюється тим, що іноземці та особи без громадянства в Україні

мають ті самі права і свободи та виконують ті самі обов'язки, що і громадяни України, якщо інше не передбачено Конституцією та ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та іншими законами України, а також її міжнародними договорами.

2. Встановлено, що поняття «компетентність», «юрисдикція», «підсудність», які наведені в ст. 75-78 ЗУ «Про міжнародне приватне право», не відповідають останнім змінам цивільного процесуального законодавства. У зв'язку з цим, запроновано термін «підсудність» замінити терміном «територіальна юрисдикція (підсудність)» та внести зміни у ЗУ «Про міжнародне приватне право»:

- Назву Розділу дванадцять ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «Розділ XII. Територіальна юрисдикція (підсудність) та виконання іноземних судових доручень»

- Назву статті 75 та частину першу статті 75 ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «Стаття 75. Загальні правила віднесення справ з іноземним елементом до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України. Віднесення справ з іноземним елементом до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України, визначається на момент відкриття провадження у справі, незважаючи на те, що в ході провадження у справі підстави для встановлення такої юрисдикції відпали або змінилися, крім випадків, передбачених у статті 76 цього Закону».

- Назву статті 76, ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «Стаття 76. Підстави віднесення справ до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України».

- Пункт перший частини першої статті 76 ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «1) якщо сторони своєю угодою віднесли розгляд справи з іноземним елементом до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України, крім випадків, передбачених у статті 77 цього Закону;».

• Назву статті 77, ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «Стаття 77. Справи з іноземним елементом, які віднесено виключно до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України».

• Абзац перший частини першої статті 77 ЗУ «Про міжнародне приватне право», викласти у наступній редакції: «1. Виключно до територіальної юрисдикції (підсудності) судів України, віднесено такі справи з іноземним елементом».

Таким чином, визначення форми судочинства відбуватиметься із врахуванням вимог процесуального законодавства України. Зокрема, Глави 2 ЦПК України.

3. В Україні питання процесуальної право- і дієздатності іноземних осіб, осіб без громадянства, визначається колізійною прив'язкою «закон суду». Це положення стосується й осіб із подвійним громадянством. У зв'язку з цим, застосування судом колізійної прив'язки «особистий закон» до обсягу процесуальної право- та/або дієздатності іноземця, не відповідає вимогам чинного законодавства.

4. На підставі аналізу процесуального законодавства щодо встановлення правосуб'єктності іноземних громадян, обґрунтовано, що матеріальну та процесуальну правосуб'єктність не можна ототожнювати. Хоча, обсяг цивільної правоздатності та дієздатності іноземців, за загальним правилом, встановлюється їх особистим законом, право на звернення за судовим захистом, належить до універсальних гарантій. Таке право належить особам із подвійним громадянством та без громадянства, а отже, обсяг цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності повинен визначатись правом тієї держави, до суду якої особа звернулася за захистом прав, свобод, інтересів.

5. Під цивільною процесуальною правоздатністю іноземців та осіб без громадянства, пропонуємо розуміти встановлену правом України здатність мати цивільні процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки учасника судового процесу. Цивільна процесуальна дієздатність іноземців та осіб без громадянства – це встановлена правом України здатність особисто здійснювати

цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді як учасник судового процесу.

6. Встановлено та обґрунтовано, що цивільна процесуальна правосуб'єктність іноземців та осіб без громадянства залежить від того, який процесуальний статус вони займають в цивільному судочинстві України (сторони, третьої особи, чи належать до групи «інших учасників судового процесу»).

РОЗДІЛ 2. Особливості процесуального статусу іноземців та осіб без громадянства як учасників цивільної справи

2.1. Характеристика процесуального статусу іноземців та осіб без громадянства – сторін спору

Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. визнає право кожної людини на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами у разі порушення його загальних прав, що надані йому конституцією або законом [73, с. 12].

Конституція України гарантує кожному право на звернення по захист до суду [2]. «Кожен» – це не лише громадянин України та юридична особа, зареєстрована в Україні, а й іноземець, особа без громадянства, іноземна юридична особа та міжнародна організація. Це право не можна обмежити навіть у разі оголошення надзвичайного чи воєнного стану [74, с. 18].

ЦПК України закріплює один із елементів права на судовий захист – права на звернення до суду за захистом [75, с. 120]. Ч. 2 ст. 496 ЦПК України [1] встановлює, що іноземні особи мають процесуальні права та обов'язки нарівні з фізичними і юридичними особами України, за винятками, встановленими Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Тобто, в Україні, для іноземців та осіб без громадянства встановлено національний правовий режим, що поширюється і на сферу здійснення цивільного судочинства [76, с. 81]. Передумовою набуття зазначеними особами правового статусу певного учасника цивільного процесу є цивільна процесуальна правосуб'єктність [77, с. 235].

В ряді держав процесуальна правосуб'єктність іноземців встановлюється згідно колізійної прив'язки «особистий закон», а не за «законом суду» як принципом міжнародного цивільного процесу. При цьому неправосуб'єктним за «особистим законом» особам правосуб'єктність може бути надано згідно колізійної прив'язки «закон суду» [78, с. 438-443].

Відповідно до положень ст. 46 ЦПК України здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи (цивільна процесуальна правоздатність) мають усі фізичні і юридичні особи. Основними ознаками сторін цивільної справи – іноземців та осіб без громадянства є наступні: 1) юридичний інтерес, який поділяється на матеріально-правову й процесуальну заінтересованість позивача та відповідача; 2) сторони завжди діють на захист власних інтересів; 3) вони можуть брати участь у справі через свого представника; 4) з приводу розв'язання їх спору судом ухвалюється рішення і поширюються усі правові наслідки законної сили судового рішення; 5) на них покладається обов'язок з оплати судових витрат; 6) у встановлених законом випадках їх можуть замінювати процесуальні правонаступники; 7) сторони – це учасники справ позовного провадження [79, с. 295].

При цьому цивільна процесуальна правосуб'єктність кожної іноземної особи в Україні залежить від її ролі в процесі та характеру юридичної заінтересованості (адже процесуальна правосуб'єктність, наприклад, сторони відрізняється від правосуб'єктності третьої особи чи іншого учасника процесу) [6, с. 729]. Оскільки процесуальна правоздатність і дієздатність іноземних осіб в Україні визначається відповідно до права України, то на них розповсюджуються однакові процесуальні права та обов'язки як і на фізичних та юридичних осіб України.

Тому, ми поділяємо думку Н. О. Чучкової, яка зазначає, що однією із особливостей цивільних процесуальних прав та обов'язків іноземних осіб є залежність їх обсягу та характеру від процесуальної ролі іноземних осіб у цивільній справі. Тому аналізувати цивільні процесуальні права та обов'язки іноземних осіб, доцільно саме з урахуванням вказаної особливості [80, с. 91].

Іноземець, особа без громадянства як позивач чи відповідач у цивільній справі, повинні довести обставини, які мають значення для справи і на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК України. Кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій. Суд, у свою

чергу, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, сприяє учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених ЦПК України, роз'яснює у разі необхідності, їхні процесуальні права та обов'язки, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій, запобігає зловживанню учасниками їхніми правами та вживає заходів для виконання ними їхніх обов'язків.

Процесуальні права та обов'язки сторін передбачені в багатьох нормах ЦПК України і вони досить різноманітні. Варто зазначити, що усю сукупність цивільних процесуальних прав та обов'язків у юридичній літературі поділяють на два види: загальні та спеціальні [81, с. 75]. Загальними процесуальними правами наділені всі без винятку учасники справи, а спеціальними, – кожен з учасників справи індивідуально.

Загалом можна виділити наступні загальні цивільні процесуальні права учасників справи, які поширюються і на сторін спору – іноземців та осіб без громадянства: 1) право ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; 2) подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; 3) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; 4) ознайомлюватися із протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; 5) оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; 6) користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами (ст. 43 ЦПК України) [6, с. 730]. Також слід підкреслити, що іноземці та особи без громадянства будучи стороною можуть подавати до суду процесуальні документи, письмові чи електронні докази чи вчиняти процесуальні дії в електронній формі з використанням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, за винятком випадків, передбачених ЦПК України (ч. 5 ст 43 ЦПК України).

Слід зауважити, що крім зазначених цивільних процесуальних прав, відповідно до ст. 45 ЦПК України малолітні і неповнолітні іноземці та особи без громадянства мають також інші процесуальні права і процесуальні обов'язки, передбачені міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України (наприклад, Конвенцією про права дитини 1989 р. [82], Європейською Конвенцією про здійснення прав дітей 1996 р.) [83]. Суд сприяє створенню належних умов для здійснення ними їх прав, визначених законом та передбачених міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Відповідно ч. 2 ст. 43 ЦПК України, крім зазначених цивільних процесуальних прав, іноземці та особи без громадянства як учасники судового процесу, а саме як сторони, мають ряд цивільних процесуальних обов'язків.

Законодавець чітко зазначає, що учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається (ч. 1 ст. 44 ЦПК України). Тобто неприпустимість зловживання процесуальними правами лежить і на іноземцях та особах без громадянства як на позивачах чи відповідачах цивільно-правового спору, а суд зобов'язаний вжити заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами.

Іноземець чи особа без громадянства як позивач наприклад, у разі неможливості самотійно надати докази, вправі подати клопотання про витребування доказів судом. Так, у справі № 236/1902/19 від 31.05.2019 р., громадянина Республіки Узбекистан ОСОБА_1 29.05.2019 року звернувся до Краснолиманського міського суду Донецької області з позовом до відповідача – Донецького національного медичного університету, в якому просить скасувати наказ від 07 травня 2019 року №343-ст «Про відрахування студента III курсу міжнародного медичного факультету (спеціальність «Стоматологія») ОСОБА_1 та поновити його на навчанні у Донецькому національному медичному університеті; стягнути з відповідача моральну шкоду в розмірі 78000 грн. та судові витрати.

Відповідно, позивач подав до суду клопотання про витребування доказів, в якому просить витребувати з Донецького національного медичного університету наказ від 07 травня 2019 року №343-ст про його відрахування, Статут та Правила внутрішнього розпорядку, оскільки самостійно отримати ці докази не зміг. Згідно з ч. 1, 2 ст. 116 ЦПК України, суд за заявою учасника справи або особи, яка може набути статусу позивача, має забезпечити докази, якщо є підстави припускати, що засіб доказування може бути втрачений або збирання або подання відповідних доказів стане згодом неможливим чи утрудненим. На підставі викладеного, суддя вважає, що заявлене клопотання підлягає задоволенню [84].

Під час здійснення провадження у цивільних справах може виникнути необхідність виконання процесуальних дій за межами території своєї держави. У разі якщо в процесі розгляду справи суду необхідно отримати докази на території іншої держави, суд України може звернутися з відповідним судовим дорученням до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави у порядку, встановленим ЦПК України або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Так, іноземці, особи без громадянства як позивачі зобов'язані додати до позовної заяви всі наявні в нього докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги (якщо подаються письмові чи електронні докази позивач може надати до позовної заяви копії відповідних доказів). Проте міжнародним договором можуть бути встановлені й інші умови щодо доказування, зокрема перерозподіл обов'язків доказування [85, с. 151]. Відповідно, до ч. 1 ст. 13 Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25.10.1980 р. обов'язок доведення обставин, які можуть бути винятковими підставами для неповернення дитини, покладено саме на особу, яка вчинила вивезення дитини та/або її утримує [86].

Окремо слід звернути увагу на обов'язок учасників судового процесу при зміні місця проживання, причини неявки повідомляти суд (ст. 131 ЦПК України). Відповідно до вказаної правової норми, учасники судового процесу, тобто іноземці, особи без громадянства – сторони спору, зобов'язані повідомляти суд

про зміну свого місця проживання (перебування, знаходження) або місцязнаходження під час провадження справи. Також іноземці, особи без громадянства як позивачі чи відповідачі, зобов'язані повідомити суд про причини неявки у судове засідання. В іншому разі, вважається, що вони не з'явилися у судове засідання без поважних причин. Також М. М. Ясинком обгрунтована класифікація обов'язків під час судового засідання [6, с. 731].

Спеціальними цивільними процесуальними правами іноземці та особи без громадянства як учасники справи, як ми вже зазначали, наділяються індивідуально – залежно від процесуальної ролі у справі. Заявник та заінтересовані особи у справах окремого провадження, якими, відповідно до законодавства України, теж можуть бути іноземці та особи без громадянства, мають права і обов'язки сторін, за винятками, встановленими у розділі IV ЦПК України [1]. Спеціальні цивільні процесуальні права іноземних осіб як сторін цивільної справи передбачені різними статтями ЦПК України [80, с. 98]. Ст. 22 ЦПК України, що є новелою цивільного процесуального законодавства, передбачено право на передачу спору на розгляд до іноземного суду. Так, у випадках, встановлених законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, спір, який відноситься до юрисдикції загального суду, може бути переданий за угодою сторін на вирішення суду іноземної держави.

Як правило, цивільне процесуальне законодавство різних держав не містить перелік прав та обов'язків сторін, акумульованих у єдину статтю [87, с. 36]. Правовий статус сторін визначається щодо кожного окремого етапу цивільного процесу. Однак в окремих державах законодавець дає узагальнений перелік прав та обов'язків учасників процесу. Зокрема, у ст. 50 ЦПК КНР вказано, що сторони мають право доручати представникам вести справу, подавати заяви про відводи, збирати і подавати докази, виступати в дебатах, клопотати про примирення, подавати скарги, клопотати про виконання рішення. Сторони можуть знайомитися із матеріалами справи, а також знімати копії з матеріалів справи і юридичних документів. Сфера і правила ознайомлення з матеріалами справи і

зняття копій з матеріалів справи встановлюються Верховним народним судом. Сторони повинні користуватися своїми процесуальними правами, передбаченими законом, дотримуватися процесуального порядку, виконувати рішення, що вступили в законну силу, і мирові угоди [88]. Так, наприклад, в цивільному процесі Канади на сторонах лежить обов'язок повністю розкрити перед протилежною стороною всі наявні в її розпорядженні матеріали, документи, факти [89].

В окремих державах за учасниками процесу із певним статусом закріплені особливі права. Так, у Цивільному процесуальному кодексі Каліфорнії закріплено право особи, що є старшою за 70 років, на звернення до суду за привілейованим правом, яке суд надає, якщо учасник має значний інтерес у позові або стан здоров'я учасника такий, що привілейоване право необхідне для попередження порушення його інтересів у судовому процесі. На свій розсуд суд може прийняти рішення про надання привілейованого права, якщо дійде висновку, що один із учасників страждає від хвороби і є медична документація, яка свідчить про те, що він може померти протягом шести місяців (ст. 36) [90].

Огляд судової практики також показує, що іноземці та особи без громадянства мають право звертатися до судів України для захисту свої прав, свобод чи інтересів і відповідно можуть бути сторонами у цивільному судочинстві. Так, наприклад, Приморський районний суд міста Одеси у справі №522/18684/15-ц від 12 листопада 2015 року розглянувши цивільну справу за позовом ОСОБА_4 до ОСОБА_2 про розірвання шлюбу, встановив задовольнити позов.

Позивачем в даній справі (ОСОБА_4) є громадянин Великобританії, а відповідачем (ОСОБА_2) – громадянка Росії, але обидва вони в Україні мають посвідки на постійне місце проживання з 2010 року, видані на підставі Закону України «Про імміграцію», й останні 5-ть років проживають на території України, а саме у Приморському районі м. Одеси.

Обидві сторони позивач і його представник (ОСОБА_3) просили розглянути справу без їхньої участі і задовольнити позов, про що подали адресовану суду

свою спільну письмову заяву, яка приєднана судом до матеріалів справи, а відповідач також просила розглянути справу без її участі, про що подала адресовану суду свою письмову заяву, в тексті якої зазначила, що не заперечує проти розірвання шлюбу з позивачем. Ця заява відповідача також приєднана судом до матеріалів справи.

Також в своїх адресованих суду письмових заявах сторони вказують, що шлюбно-сімейні відносини між ними припинені з серпня 2013 року, строки для примирення їм не потрібні, і що за їх взаємною згодою їхня неповнолітня дочка (Особа_1), проживатиме з матір'ю. Вимоги про поділ спільного сумісного майна подружжя сторони у даній справі не заявляли [91].

Цікавим і досить дискусійним є положення ЦПК України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції. ЦПК України в редакції від 15.12.2017 р. порівняно із ЦПК попередньої редакції були розширені можливості учасників процесу брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, тепер не лише сторони можуть брати участь у судовому засіданні дистанційно, а й інші учасники справи. Окрім того, вперше у законодавстві України було надано право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду.

На думку Ю. В. Навроцької та А. Є. Могиляк, широке застосування відеоконференції для участі в судовому засіданні осіб, які територіально віддалені одна від однієї або від місцезнаходження компетентного суду, має сприяти підвищенню оперативності здійснення судочинства, дотриманню строків судового розгляду як важливого елемента права на справедливий суд, гарантованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, економії коштів учасників цивільного процесу, а отже, зростанню доступності правосуддя та реалізації низки інших важливих завдань, які служать загальній меті ефективного захисту особою своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів [92, с. 273].

Л. М. Косовський, схиляється до думки, що участь особи у судовому засіданні у справі з іноземним елементом в режимі відеоконференції є правом

особи, яке не може реалізовуватись без її згоди. Тому припис щодо можливості ініціації судом постановлення ухвали про участь сторін або інших учасників у судовому засіданні в режимі відеоконференції є зайвим й потребує виключення з ЦПК України [85, с. 143]. Ми теж поділяємо позицію автора, і у зв'язку з змінами, які відбулися в законодавстві, в ст. 212 ЦПК України участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції розглядається як право учасника справи. Тому, ми погоджуємося з думкою Ю. В. Навроцької, що в іншому випадку, таке становище не узгоджувалося б з принципом диспозитивності, який передбачає можливість вибору особою, яка бере участь у справі, способу розпорядження власними правами. Тому, як зазначає автор, позбавляти осіб, які беруть участь у справі вибору між безпосередньою участю в судовому засіданні чи участю в судовому засіданні в режимі відеоконференції [92, с. 277]. Так, учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд (ч. 3 ст. 13 ЦПК України). Брати участь у судовому засіданні є правом учасника справи, тому іноземці та особи без громадянства на свій розсуд можуть вирішувати яким саме способом будуть забезпечувати свою участь у судовому засіданні як сторони. Наприклад, Цивільно-процесуальне уложення Німеччини щодо питання про проведення відеоконференції на судових засіданнях або для подання доказів залишає на розсуд суду за згодою сторін [93, с. 12].

У справах з іноземним елементом участь особи у судовому засіданні в режимі відеоконференції може бути реалізована лише за умов технічної здатності суду іншої держави забезпечити таку форму участі особи у судовому засіданні у межах строку, встановленого ЦПК України (ч. 10 ст. 212 ЦПК України). Ризики технічної неможливості участі в відеоконференції поза межами приміщення суду, переривання зв'язку тощо, несе учасник справи, який подав відповідну заяву. На наше переконання, запровадження в цивільне процесуальне законодавство норми, яка передбачає право учасника справи – іноземця чи особи без громадянства як сторони брати участь у судовому процесі в режимі відеоконференції є доречним та актуальним, оскільки сприятиме ефективності судочинства, строкам розгляду справи з іноземним елементом та функціонуванню сучасної судової системи.

Суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті (ч. 2 ст. 210 ЦПК України). На відміну від зазначеної норми ЦПК України, ст. 11 Гаазької конвенції передбачає, що рішення у справі з іноземним елементом, предметом якої є повернення викрадених дітей, повинно бути ухвалене протягом шести тижнів із дати початку процедур [17]. Строк розгляду справ з іноземним елементом у багатьох випадках фактично буває дещо тривалішим у порівнянні з розглядом справ із загальним складом, тому приписи ЦПК України стосовно учасників потребують удосконалення [85, с. 147].

Так, пропонуємо доповнити частину другу статті 210 ЦПК України положеннями такого змісту: «Розгляд справ з іноземним елементом здійснюється протягом строків, передбачених частиною першою, другою цієї статті та з урахуванням особливостей розгляду справи може бути збільшеним на строк, до надходження відповіді від іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави на судове доручення про надання правової допомоги, вручення виклику до суду чи інших документів».

У випадку направлення судового доручення щодо збирання доказів, у порядку встановленому ст. 87 ЦПК України або при зверненні із судовим дорученням про надання правової допомоги, вручення виклику до суду чи інших документів до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави, суд, за заявою учасника справи чи з власної ініціативи, має право, шляхом постановлення ухвали, зупинити провадження у справі (п. 6, 8 ч. 1 ст. 252 ЦПК України). В той же час судам необхідно мати на увазі, що розгляд справи з іноземним елементом у будь-якому випадку повинен бути здійснений у розумні строки, як того вимагає ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Увазі підлягає той факт, що законодавцем не враховано можливості направлення судового доручення щодо збирання доказів до судів інших країн відповідно і до вимог міжнародних договорів, зокрема Гаазької конвенції про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах від 18.03. 1970 р. [94].

Одним із процесуальних обов'язків, який покладений на іноземців, осіб без громадянства як позивачів є те, що відповідно до ч. 1 ст. 177 ЦПК України позивач повинен додати до позовної заяви її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб. Відповідно до ч. 7 ст. 43 ЦПК України учасник справи звільняється від обов'язку надсилати іншим учасникам справи або подавати до суду копії документів відповідно до кількості учасників справи, якщо він подає документи до суду в електронній формі. Проте, як зазначає Л. М. Косовський, цією нормою не врегульовано механізм подання позовної заяви й доданих матеріалів у справах з іноземним елементом, що викликає певні складнощі для сторін [25, с. 94].

Так, ухвалою Святошинського районного суду м. Києва позовну заяву ОСОБА_1 до ОСОБА_2, який є громадянином Республіки Азербайджан, про розірвання шлюбу та стягнення аліментів залишено без руху у зв'язку з тим, що всупереч вимогам Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22.01.1993, ст. 177 ЦПК України, копія позовної заяви та копії доданих до неї документів викладені українською мовою, що унеможлиблює розгляд судом справи з іноземним елементом та дотримання вимог ЦПК України щодо належного вручення відповідачу копії позовної заяви та доданих до неї документів.

Таке рішення суд постановив, посилаючись на те, що відповідно до ст. 17 Конвенції, при виконанні конвенції Договірні Сторони користуються державною мовою Договірної Сторони або російською мовою. Запитувана установа юстиції здійснює вручення документів відповідно до порядку, що діє в її державі, якщо документи, що вручаються, написані на її мові або російською мовою або забезпечені завіреним перекладом на одну з цих мов. В іншому випадку вона передає документи одержувачеві, якщо він згодний добровільно їх прийняти (ч. 1 ст. 10 Конвенції) [95].

Ухвалою Самарського районного суду міста Дніпра залишено без руху позовну заяву ОСОБА_1 до ОСОБА_2, який проживає за межами території України, третя особа ОСОБА_3, про визнання особи такою, що втратила право

користування житлом, оскільки до позовної заяви не додано завіреного перекладу позову з додатками на мову запитуваної сторони, якою, згідно з Конвенцією з питань цивільного процесу (Гаага, 1954) для країни США є англійська, що необхідно для вирішення питання про надіслання доручення про допит відповідача до компетентного суду США та вручення їй пакету документів [96].

Так, відповідно до ч. 1 ст. 80 ЗУ «Про міжнародне приватне право» у разі, якщо при розгляді справи з іноземним елементом у суду виникне необхідність у врученні документів або отриманні доказів, проведенні окремих процесуальних дій за кордоном, суд може направити відповідне доручення компетентному органу іноземної держави в порядку, встановленому ЦПК України або міжнародним договором України. Під міжнародним договором у цьому контексті розуміють не лише двосторонні міжнародні договори про надання правової допомоги, й міжнародні конвенції, ратифіковані Україною, зокрема Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах від 15.11.1965 р. [97]. Відповідно до ч. 1 ст. 7 зазначеної Конвенції типові умови формуляра, доданого до цієї Конвенції, в усіх випадках обов'язково мають бути складені французькою або англійською мовами. При цьому вони можуть бути складені офіційною мовою або однією з офіційних мов запитуючої держави. Відповідні пробіли заповнюються або мовою запитуваної держави, або французькою чи англійською мовами [97].

Згідно з п. 2.3 «Інструкції про порядок виконання міжнародних договорів з питань надання правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень», доручення та документи до нього додаються, складаються мовою, передбаченою відповідним міжнародним договором України. Якщо доручення чи документи, що до нього додаються, складено українською мовою, слід додавати завірений переклад на мову запитуваної держави або на іншу мову, передбачену міжнародним договором України. Витрати, пов'язані із залученням перекладача, сплачуються у порядку, передбаченому ст. 139 ЦПК України. Переклад здійснюється фахівцем, запрошеним до відповідного суду України згідно із ст. 75 ЦПК України, або

засвідчується уповноваженим перекладачем, або нотаріально [98]. Але згадана інструкція має правовий режим підзаконного нормативного акта.

Так, у провадженні Київського районного суду м. Харкова знаходилась цивільна справа № 640/19407/18 за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 Мікаель (Швеція) про розірвання шлюбу. 08 лютого 2019 року до суду надійшло клопотання позивача про направлення судового доручення уповноваженому органу Швеції про вручення судових документів відповідачу.

Враховуючи наявну інформацію про проживання (місцезнаходження) відповідача по справі: ОСОБА_2 Мікаель за межами території України, суд був позбавлений можливості сповістити його про дату, час і місце проведення підготовчого засідання та вручити копію позовної заяви з додатками, копію ухвали про відкриття провадження, а також беручи до уваги те, що клопотання обґрунтоване та доведене, суд дійшов висновку про можливість задоволення клопотання позивача про направлення судового доручення та необхідність звернення суду України із судовим дорученням до іноземного компетентного органу у Королівстві Швеція для здійснення відповідних процесуальних дій, у порядку, встановленому Гаазькою Конвенцією про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах від 15 листопада 1965 року, у зв'язку з чим, позивачу необхідно оформити документи, що додаються до позовної заяви, у відповідність до вимог п. 2.3 розділу 2 вказаної вище Інструкції та надати суду належним чином завірений переклад на мову запитуваної держави.

За результатами розглядлу справи суд постановив: 1) доручити відповідному компетентному органу у Швеції вручити ОСОБА_2 Мікаель ухвалу про відкриття провадження у справі, копію позовної заяви, та 2 судові повістки про виклик до суду; 2) підтвердження про вручення документів, протоколи та інші документи, складені у зв'язку з виконанням цього доручення просимо надіслати до Київського районного суду м.Харкова для приєднання до матеріалів справи; 3) зобов'язати позивача ОСОБА_1 надати до суду, протягом п'яти днів з дня отримання копії ухвали суду: нотаріально засвідчений переклад ухвали про

відкриття провадження шведською мовою, копію позовної заяви з додатками; 2) судові повістки про виклик до суду шведською мовою; 4) провадження по цивільній справі № 640/21510/18 за позовною заявою ОСОБА_1 до ОСОБА_2 Мікаель про розірвання шлюбу зупинити до надходження відповіді від суду на судове доручення; 5) копію ухвали для відома направити учасникам справи, які беруть участь у справі [99].

Проте, вимог щодо форми, змісту та якості документів, які додаються до позовної заяви, у ЦПК України не наведено [85, с. 8]. Форма, якість та зміст документів, що додаються до позовної заяви, мають істотне значення. Так, Солом'янський районний суд м. Києва, залишаючи без руху позовну заяву громадянина України А. до громадянина Німеччини Б. про розірвання шлюбу, в ухвалі від 22.05.2015 р. у цивільній справі № 2-4678/15, увагу позивача звернув на те, що позасудові документи, а саме додатки до позовної заяви, надані не просто в незасвідченому стані, а взагалі в стані непридатному для читання, оскільки виконані копії поганої якості [100].

Процесуальним обов'язком сторони, наприклад позивача при поданні позовної заяви до суду першої інстанції є зазначення імені сторін, їх місце проживання чи перебування, поштовий індекс тощо. У випадках коли відповідачем у позовній заяві буде зазначено, крім громадянина або юридичної особи України, також й іноземця, який має постійну реєстрацію в іншій державі, зокрема, у справах про визнання шлюбу недійсним, про розірвання шлюбу між одним з подружжя – громадянином України та другим із подружжя незалежно від його громадянства, які проживають за межами України і які підсудні судам України відповідно до ст. 63, 64 ЗУ «Про міжнародне приватне право», алгоритм дій суду не визначений, адже законодавчо детально не врегульовано остаточний орган реєстрації місця перебування та місця проживання особи, яка має інше, а не українське громадянство.

Так, Дарницьким районним судом м. Києва при розгляді позовної заяви громадянки України А. до громадянина Грузії Б. про розірвання шлюбу, за результатами отриманої інформації Адресного бюро м. Києва було встановлено,

що відповідач не є зареєстрованим мешканцем Дарницького району м. Києва з 29.10.2013. Зареєстрований в Грузії. Вимоги закону про правила подачі позову до відповідача, який проживає в іноземній державі, позивачем не виконані, не вказана повна поштова адреса в Грузії [101].

Комсомольським районним судом м. Херсона з посиланням на ст. ст. 109, 121 ЦПК України повернуто позовну заяву громадянки України А. до громадянина Іспанії Б. про розірвання шлюбу – для подання до іншого суду, оскільки згідно з довідкою адресно-довідкового підрозділу ВАДР УДМС України в Херсонській області від 08.12.2014 відповідач в Херсонській області не зареєстрований. Окрім цього, згідно із свідоцтвом про шлюб серії НОМЕР_1 від 25.09.2005, відповідач є громадянином Іспанії [102].

Як зазначає Л. М. Косовський, за таких умов норми ЦПК України повинні містити положення, які б давали чітку вказівку на порядок дій з встановлення місця перебування фізичної особи, яка не має постійного місцезнаходження в Україні, або є громадянином іншої держави. З метою вирішення цієї прогалини цивільного-процесуального законодавства варто звернутися до міжнародно-правових договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [25, с. 91].

Так, умовою ст. 16 Мінської конвенції встановлено, що Договірні Сторони на прохання надають один одному у відповідності зі своїм законодавством допомогу при встановленні адрес осіб, що проживають на їх територіях, якщо це потрібно для здійснення захисту прав їх громадян. При цьому запитуюча Договірна Сторона повідомляє наявні у неї дані для визначення адреси особи, зазначеної в проханні [95]. Аналогічно врегульоване питання щодо встановлення адрес осіб, що проживають на територіях інших держав, й у договорах про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах, укладених Україною з деякими країнами, зокрема з Республікою Польща (ст. 13) [69], з Республікою Молдова (ст. 13) [71] та ін.

Хоча у багатьох двосторонніх міжнародних договорах нічого не передбачено щодо встановлення адрес осіб, які проживають на територіях інших держав,

наприклад, у договорі між Україною та Литовською Республікою, або передбачено в окремих випадках. Так, наявна можливість вжиття заходів для встановлення точної адреси особи лише у випадках, якщо зазначена в запиті особа не проживає за адресою, вказаною у запиті про вручення документів, передбачена у Договорі між Україною та Угорською Республікою про правову допомогу в цивільних справах [103].

Отже, є можливим за запитами компетентних органів України встановлення адрес фізичних осіб, які знаходяться на території інших держав компетентними органами відповідних держав. Таку можливість передбачають міжнародні договори. При цьому слід зазначити на те, що надання інформації за такими запитами можливе лише за умови подання запиту компетентним органом з дотриманням процедур, передбачених для відповідних звернень. Таким чином, слід передбачити у положеннях ЦПК України, в частині що стосується порушення провадження у цивільній справі, ускладненої іноземним елементом, порядок встановлення адреси місцезнаходження фізичної особи іноземця, яка мешкає в іншій державі [25, с. 94].

Також на наш погляд, при розгляді справи з іноземним елементом, дискусійним залишається питання щодо обов'язку зазначення у позовній заяві стороною реєстраційного номера облікової картки платника податків. На думку Л. М. Косовського, сама практика розгляду справ за участю іноземного елемента свідчить про об'єктивну неможливість виконати рішення суду, в разі, якщо позивач не знає такого коду і не заявив клопотання про витребування судом цих відомостей [85, с. 83]. Тобто мова йде про позивачів-іноземців, відповідачів – громадян України, і навпаки.

Щодо форми і змісту позовної заяви, автор пропонує доповнити ЦПК України, зазначивши: «Позовна заява може містити клопотання про витребування судом номера облікової картки платника податків відповідача в разі відсутності у позивача цих відомостей», наявність яких буде допомогою державному виконавцю на заключній стадії судового процесу оперативно розпочати виконання судового рішення в разі настання стадії примусового виконання [85, с.

83]. Хоча іноземці, особи без громадянства можуть і не мати реєстраційного номера облікової картки платника податків ні в країні походження, ні в країні перебування (Україні), тому це не повинно впливати на виконання рішення суду щодо них.

Певні зауваження викликає й питання правового регулювання сплати судового збору у цивільних справах з іноземним елементом, оскільки його несплата є підставою для залишення позову без розгляду [25, с. 95]. Тобто впливає, що вказане є ще одним процесуальним обов'язком іноземців та осіб без громадянства.

Так, якщо ухвала про залишення позовної заяви без руху постановляється з підстави несплати судового збору у встановленому законом розмірі, суд в такій ухвалі повинен зазначити точну суму судового збору, яку необхідно сплатити (доплатити) (ч. 2. ст. 185 ЦПК України). Судовий збір – збір, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень, передбачених ЗУ «Про судовий збір». Судовий збір включається до складу судових витрат [104]. Іноземці та особи без громадянства, відповідно до Закону, є платниками судового збору.

Під час подання позову майнового характеру у цивільних справах з іноземним елементом в Україні судовий збір сплачується із розрахунку 1 відсоток позову, але не менше 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб та не більше 5 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Вивчення переліку осіб, які звільняються від сплати судового збору відповідно до ст. 5 Закону, свідчить, що загальними критеріями надання зазначених пільг є належність до фізичних осіб–позивачів, соціальний чи майновий стан яких не дозволяє їм забезпечити сплату судового збору через ваду соціального становища, фізичні недоліки або предмет позовних вимог (п.п. 2–6, 8–10, 14, 15). В умовах ринкових відносин та існуючого впливу на них економічних кризових явищ, багато фізичних осіб опинилося у скрутному економічному становищі, що перешкоджає їм через наявність обов'язку щодо

сплати судового збору, мати доступ до правосуддя, як це передбачено п. 1 ст. 6 Конвенції [23].

Такий висновок кореспондується й з практикою ЄСПЛ, зокрема, у справах «Ейрі проти Ірландії» [105], «Креуз проти Польщі» [106] та ін., де судом встановлено що при визначенні питань про сплату судового збору державі необхідно забезпечити належний баланс між інтересами держави у стягненні судових зборів за розгляд позовів, з одного боку, та інтересом позивача у відстоюванні свого позову в суді, з іншого боку [25, с. 97].

Вважаємо за доцільне відносити до переліку осіб, яким надаються пільги зі сплати судового збору, іноземців, осіб без громадянства, наприклад, якщо вони є позивачами у справах про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи, позивачі – у справах про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину та ін., відповідно до ст. 5 Закону, тощо.

Подання до суду позовної заяви з порушенням перерахованих у ЦПК України вимог, процесуальним наслідком має постановлення ухвали про залишення позовної заяви без руху. Так, у справі №415/3619/18 від 17.05.2018 р. Лисичанський міський суд Луганської області, розглянувши позовну заяву ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про розірвання шлюбу встановив: ОСОБА_1 звернувся до Лисичанського міського суду з позовною заявою до ОСОБА_2 про розірвання шлюбу. Як вбачається із поданої позовної заяви відповідач ОСОБА_2 проживає в республіці Молдова, район Ришканский, місто Белуи, село Лядовени Сингурень, вул. Садова.

Провадження у справах за участю іноземних осіб врегульовано розділом XI ЦПК України, а також ЗУ «Про міжнародне приватне право», Договором між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини від 10.11.94 року.

Як вбачається з додатків до позовної заяви позивачем надано документ, який належним чином не перекладений українською мовою. Також всупереч вимогам ст. 5 вищезазначеного договору позивачем подано позовну заяву та додані до неї

документи лише українською мовою без відповідного перекладу на державну мову відповідача або на англійську чи російську мову. Суд звернув увагу позивача на необхідність зазначення в позовній заяві підстав звернення до Лисичанського міського суду Луганської області з позовом про розірвання шлюбу з іноземцем.

Розглянувши подану позовну заяву, суд також встановив, що позивачем не визначено процесуальний статус сторін, не зазначено відомі номери засобів зв'язку, офіційної електронної адреси та адреси електронної пошти.

До того ж, позивачу слід зазначити в позовній заяві перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви; зазначення доказів, які не можуть бути подані разом із позовною заявою (за наявності); зазначення щодо наявності у позивача або іншої особи оригіналів письмових або електронних доказів, копії яких додано до заяви. Крім наведеного, суд вказав на невідповідність позовної заяви й іншим вимогам ЦПК України, зокрема, статей 95, 175 та 177.

За таких обставин суд вирішив, що позовну заяву слід залишити без руху, а позивачу надати строк для усунення недоліків. В іншому випадку позовна заява вважатиметься неподаною і буде повернута позивачу [107].

До цього ж, підстави, за якими суддя відмовляє позивачу-іноземцю у відкритті провадження, імперативно визначені ч. 1 ст. 186 ЦПК України. Окремо слід зазначити, що на відміну від інших видів справ позовного провадження, відкриття справи, обтяженої іноземним елементом, ускладнюється, адже аналогічна справа може розглядатися у суді іншої держави і про її наявність суд на момент отримання позовної заяви може бути й не обізнаним, як це було під час розгляду цивільної справи, наприклад, за позовом Пессано Мауро до ОСОБА_2 про розірвання шлюбу [108]. Так, чоловіки-іноземці нерідко звертаються до судів України про розірвання шлюбу із дружиною-українкою у випадках, коли законодавство їх країни є максимально жорстким стосовно аліментних зобов'язань та інших батьківських обов'язків, коли дитина залишається із матір'ю – громадянкою України. Передбачаючи реальну можливість втрати усього свого майна, чоловік з метою «обходу» законодавства своєї країни звертається із

позовом про розлучення за законодавством України, не повідомляючи український суд, що в іншій державі відкритий цивільний спір з аналогічних підстав. При цьому не проживаючи і не перебуваючи певний період в Україні [25, с. 101].

Наведене слід вважати зловживанням процесуальними правами, що відповідно до ЦПК України є неприпустимим. Зловживання процесуальними правами може мати форму штучного ускладнення цивільного процесу, ускладнення розгляду справи в результаті поведінки, що перешкоджає винесенню рішення у справі або вчиненню інших процесуальних дій (Постанова КЦС ВС від 06 вересня 2018 року, провадження № 61- 43659ск18, справа № 552/2378/17). Тому, суд зобов'язаний вжити заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У випадку зловживання процесуальними правами учасником судового процесу суд застосовує до нього заходи, визначені цим Кодексом (ч. 4 ст. 44 ЦПК України).

Отже, при зловживанні іноземцями, особами без громадянства – сторонами судового процесу процесуальними правами, зокрема в контексті п. 2. ч. 2 ст. 44 ЦПК України, можливі ще такі заходи реагування: якщо у провадженні цього чи іншого суду вже є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав – суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, та виносить ухвалу про відмову у відкритті (п. 3 ч. 1 ст. 186 ЦПК України); якщо провадження відкриті, відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 257 ЦПК України – суд постановляє ухвалу про залишення позову без розгляду. Тобто мова йде про так званий «конфлікт юрисдикцій», – стосовно однієї цивільної справи за участю іноземної особи кілька судів різних держав визнають за собою компетенцію її розглядати (позитивний конфлікт юрисдикцій) або жоден суд не вважає себе компетентним розглядати таку справу (негативний конфлікт юрисдикцій), який у різних державах вирішено по-різному [80, с. 134]. В Україні відповідно до ч. 2. ст. 75 ЗУ «Про міжнародне приватне право» суд відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо в суді чи іншому юрисдикційному органі іноземної держави є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих

підстав. Тобто таке формулювання Закону передбачає вирішення проблеми тільки на стадії відкриття провадження у справі, що, власне, можливе і в подальшому. Слушною, з приводу зазначеного, є думка Н. О. Чучкової, – викласти частину другу статті 75 Закону у такій редакції: «Суд відмовляє у відкритті провадження у справі, а якщо провадження було відкрито – залишає заяву без розгляду, у випадку, якщо в суді чи іншому юрисдикційному органі іноземної держави є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав і провадження у справі у суді чи іншому юрисдикційному органі іноземної держави було відкрито раніше відкриття провадження у цій справі в суді України» [80, с. 135]. Слід наголосити на тому, що відкриття провадження у цивільній справі є наслідком реалізації права на звернення до суду. Задоволення позовних вимог або відмова у їх задоволенні, – є результатом реалізації права іноземця, особи без громадянства на судовий захист. Але і в першому, і в другому випадку судовий захист прав, свобод та інтересів іноземної особи відбувся [75, с. 121].

Так, іноземці, особи без громадянства можуть бути сторонами справи у цивільному процесі України, бути носіями загальних та спеціальних процесуальних прав та обов'язків сторін та мати статус позивача чи відповідача у суді. Тому положення ст. 48 ЦПК України, де передбачено, що позивачем і відповідачем можуть бути фізичні і юридичні особи, а також держава, слід доповнити словами «в тому числі фізичні особи, незалежно від їх громадянства». Тому пропонуємо частину другу статті 48 ЦПК України викласти у наступній редакції: 2. «Позивачем і відповідачем можуть бути фізичні особи, в тому числі фізичні особи, незалежно від їх громадянства, юридичні особи, а також держава».

2.2. Участь іноземців та осіб без громадянства у статусі третіх осіб у цивільній справі

Характерною ознакою сучасного національного приватного права є розвиток інституту прав і свобод людини та їх гарантій як базових соціальних цінностей. У зв'язку з цим необхідним уявляється становлення та розвиток таких пріоритетних

принципів ліберального приватного права як захист людини, сприяння соціальної відповідальності та солідарності тощо [109, с. 59-60]. Більш того, поширення набув аксіологічний концептуальний підхід до дослідження зазначених явищ. Такий підхід передбачає застосування певних цінностей як критеріїв оцінки актуального стану правової системи та визначення напрямів її подальшого розвитку [110, с. 461].

Зокрема, з положень С. В. Васильєва про теоретичні засади третіх осіб у цивільному процесі слідує, що цивільне процесуальне законодавство надає можливість особам, які вважають, що судові рішення у розпочатій справі може вплинути на їх права та обов'язки, вступити у таку справу для захисту своїх суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів [112, с. 83-84]. Вчені радянського періоду, зокрема А. О. Мельников, О. Ф. Клейнман вказують на принциповий характер заінтересованості третіх осіб з огляду на значення судового рішення стосовно їх матеріальних прав та обов'язків [113, с. 156; 114, с. 4-5]. Саме у цій можливості вбачається соціальна мета третіх осіб як правового інституту. Подібної позиції дотримуються й окремі дослідники проблематики участі іноземних осіб як третіх осіб у цивільному судочинстві [115, с. 149]. Також слушною точкою зору видається думка Ю. Ю. Рябченка, який розглядає законний процесуальний інтерес як основу цивільної процесуальної правосуб'єктності учасника судового процесу, в тому числі й третьої особи [116, с. 59; 117, с. 88].

Окремі представники вітчизняної юридичної доктрини також наголошують, що з онтологічної точки зору термін «треті особи» відображає становище такої особи стосовно спору, що розглядається судом [118, с. 28], [119, с. 130]. Втім, зазначений термін нечітко відображає сутність третьої особи та підстави її участі у справі. З цією позицією погоджуються і інші науковців [120, с. 262], [81, с. 198].

Дослідження будь-яких явищ на основі системного підходу передбачає, зокрема, його структуризацію та виділення внутрішніх зв'язків. Призначення інституту третіх осіб у цивільному процесі розкриває його місце у системі інститутів цивільного процесуального права.

У 2018 році до судів звернулось близько 400 іноземних громадян, осіб без громадянства [121]. У 2019 році до судів звернулось близько 1,7 тис. іноземних громадян, осіб без громадянства [122]. Отже, є підстави зробити обґрунтоване

припущення про відносно невелику питому вагу спорів за участю іноземних осіб у справах позовного провадження. Актуальність проблематики забезпечення права на справедливий суд у справах за участі іноземних осіб, зокрема й – у якості третіх осіб, обумовлюється особливим, міжнародним характером відповідних правовідносин, а отже інтересом держави щодо дотримання своїх міжнародних зобов'язань.

У листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом» від 16.05.2013 р. № 24-754/0/4-13 (далі – Лист ВССУ «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом») [123] виділяються наступні категорії цивільних справ, в яких беруть участь іноземні особи: сімейні спори (стягнення аліментів на одного з подружжя або дитину, поділ майна подружжя, питання укладення та розірвання шлюбу з іноземними особами, визначення місця проживання дитини, усиновлення тощо), спори про право власності на земельні ділянки та інші об'єкти нерухомого майна, спори з спадкових правовідносин, договірні, трудові, недоговірні (зокрема – деліктні) спори (п.п. 11-19 вказаного Листа).

Аналіз актуальної практики розгляду судових справ (за даними Єдиного державного реєстру судових рішень, за період з 01.01.2018 р.) дозволяє виділити найбільш поширені у судовій практиці категорії цивільних справ, у яких можуть брати участь іноземні особи у якості третіх осіб: про стягнення матеріальної та моральної шкоди [124], щодо зобов'язань, що виникають з цивільно-правових договорів, зокрема договору іпотеки [125], встановлення належності заповіту [126], знесення об'єктів самочинного будівництва [127] та інших справах. Матеріально-правовими підставами участі третіх осіб можуть бути відповідно: виникнення правовідносин за регресною вимогою за участю іноземної особи [128], третя особа є власником майна, якому завдано шкоду [123], третя особа є подружжям однієї зі сторін договору, що зумовлює виникнення в неї спільних обов'язків за договором на підставі ч. 2 ст. 61 Сімейного кодексу України [125], неточність формулювання у заповіті, що зумовило невизначеність між спадкоємцями щодо належності заповіту [126].

Потребує уваги ще один аспект. Відповідно до Преамбули Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18.01.2018 р. № 2268-VIII [129] Україною визнано застосування Російською Федерацією збройної сили проти України, у зв'язку із чим проводиться Операція об'єднаних сил. Суб'єктом проходження військової служби є не тільки громадяни України, але й іноземці, а також особи без громадянства [130]. Щодо іноземців та осіб без громадянства встановлюються окремі особливості підстав та порядку вступу на військову службу, зокрема – виключно: у добровільному порядку; на підставі контракту; на посади старшинського, сержантського або рядового складу [131]. У випадку, коли має місце заподіяння шкоди такими особами при здійсненні службових обов'язків, вони можуть заявити самостійні вимоги у випадку, якщо предметом спору буде одержання відповідної компенсації від держави. Адже іноземці, які офіційно виконували завдання Збройних Сил мають рівний службово-правовий статус із військовослужбовцями, які є громадянами України.

Можливість участі іноземних осіб у справі у якості третьої особи є важливою гарантією захисту їх матеріальних та процесуальних прав, свобод, законних інтересів. Це не тільки прискорює судовий захист, але й надає можливість суду більш повно встановити обставини справи за рахунок більшої концентрації доказового матеріалу [132, с. 255]. При цьому критично важливим є надання таким особам можливості брати участь у справі та відстоювати свої права та інтереси, що досягається за рахунок повідомлення таких третіх осіб про наявний судовий процес відповідно до положень ч. ч. 1, 3 ст. 53 ЦПК України.

Так, для доктрини цивільного судочинства Німеччини характерним є поділ третіх осіб за критерієм порядку вступу: які залучаються до участі у справі; які вступають у розпочату справу добровільно. У Франції третіми особами визнаються не тільки особи, заінтересовані у результатах розгляду справи, але й особи, які володіють доказами у справі [133, с. 90-91].

У національній доктрині цивільного процесуального права зміст категорії третіх осіб є усталеним. Серед науковців в цілому відсутні розбіжності щодо таких засад участі третіх осіб у цивільному процесуальному праві, як: процесуальна

правосуб'єктність, підстави залучення їх до участі у справі та вступу у справу, процесуальні права та обов'язки, наслідки участі у процесі або незалучення у процес, порядок залучення.

Судова практика розгляду процесуальних питань участі третіх осіб у судовому процесі завжди була відносно суперечливою, що можна пояснити як складністю правового регулювання відповідних правових ситуацій, так і наявністю окремих недоліків, зокрема прогалин у їх правовому регулюванні. Це зумовило необхідність неодноразового видання вищими судовими інстанціями роз'яснень з приводу застосування матеріального та процесуального законодавства при вирішенні цивільних справ за участю іноземного елемента: роз'яснення президії Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики розгляду справ за участю іноземних підприємств і організацій» [134], Лист ВССУ «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом» [123]. Окремі питання участі іноземних осіб у судовому процесі отримали висвітлення й у інших роз'яснювальних актах [135; 136]. Втім, поле для вдосконалення правового регулювання участі у судовому процесі іноземних осіб продовжує існувати. Вказане стосується, зокрема таких питань, як: права іноземних осіб на вступ у цивільну справу у деяких конкретних ситуаціях; окремих повноважень суду у зв'язку із залученням іноземних осіб як третіх осіб або вступом їх у справу; особливостей наслідків незалучення іноземних осіб як третіх осіб до участі у справі та деяких інших.

Значною мірою вказані проблемні питання обумовлюються змінами у площині доктринальних наукових підходів, а також – у законодавстві. Зокрема, у міжнародному приватному праві свого часу відбулась заміна особистого закону та закону держави перебування як колізійних прив'язок у питаннях визначення цивільної процесуальної правосуб'єктності особи [137, с. 281]. Втім, як слідує з положень теорії систем, взаємодія елементів системи передбачає їх внутрішню узгодженість [111, с. 12-14]. Одним з наслідків цього постають проблеми розгляду справ за зверненнями іноземних осіб, які не мають у своїх державах права на звернення до суду у конкретному випадку і намагаються вирішити свої проблеми шляхом звернення до судів України.

Актуальність комплексного опрацювання гарантій участі іноземних осіб у цивільному судочинстві зумовлюється також активним розвитком міжнародних стандартів належного судового процесу. Зокрема, у 2016 році міжнародними міжурядовими організаціями, що займаються проблематикою вдосконалення цивільного судочинства, опубліковано низку рекомендацій [138 ; 139; 140; 141].

Керівною стосовно подальшого розгляду цього питання є позиція В. В. Комарова та Н. Ю. Сакари щодо сутності предмету спору як підстави для залучення або вступу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмету спору. Вчені вказують на різноманітність позицій науковців. Так, предметом спору можуть визначатись: матеріальний об'єкт, стосовно якого існує спір; права та/чи обов'язки щодо такого об'єкта; правовідносини і з приводу яких виник спір. Вчені підтримують позицію щодо визначення предметом спору матеріальних правовідносин, а не прав та/чи обов'язків або їх матеріальних об'єктів [132, с. 258]. Проблематика означених питань пояснюється співвідношенням матеріально-правового та процесуального статусу особи як третьої особи у матеріальному та процесуальному праві, на що вказує зокрема В. М. Аргунов, наголошуючи на принципово різному їх змісті [142, с. 8].

У вітчизняній доктрині є усталеною позиція, що наявність матеріально-правової заінтересованості є іманентною підставою участі у справі третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмету спору. Так, А. О. Добровольський вказує на нерозривний зв'язок права на пред'явлення позову та права на його задоволення [120, с. 124], [143, с. 38]. М. І. Авдєєнко розглядає позов як нерозривну єдність матеріально-правової вимоги до відповідача та вимоги до суду про захист права [144, с. 110-115], [143, с. 39]. Матеріальна та процесуальна частини позову складають його єдину нерозривну сутність, вважає І. П. Грішина [145, с. 72], [143, с. 39].

Зарубіжний досвід врегулювання участі третіх осіб у цивільній справі свідчить про безпосередній зв'язок матеріально-правового статусу особи у матеріальних правовідносинах та її можливості вступити у справу у статусі третьої особи. За федеральним правом США передбачаються такі підстави для вступу або залучення до участі у справі третьої особи: наявність у особи, яка не є стороною спору матеріально-правових вимог до позивача (*intervention*); наявність вимог у відповідача

до особи, яка не є стороною спору (third-party proceedings); залучення особи, яка не є стороною спору, до участі у справі за вказівкою позивача [133, с. 91-94]. Відповідно до положень статей 329, 330 ЦПК Франції, третя особа може бути залучена за ініціативи сторони, що може заявити до неї позов у майбутньому або якщо матеріальні інтереси такої сторони та третьої особи є пов'язаними (стаття 331) [146, с. 95-96].

Віднесення третіх осіб до особливої групи – учасників справи, які характеризуються наявністю саме матеріальної заінтересованості у результатах розгляду справи, свідчить про їх особливий, незалежний та відмінний характер інтересу на відміну від інших учасників [112, с. 69-70], [132, с. 254]. Це обумовлює тісний взаємозв'язок їх матеріально-правового та процесуального статусу, зокрема – набуття та здійснення процесуального статусу третьої особи учасником матеріального правовідношення у конкретному випадку. Вказане актуалізує проблематику ідентифікації майна іноземної особи як третьої особи у цивільному судовому процесі, а також правового статусу такого майна. Погоджуємось із позицією І. В. Котляр про поширення на майно іноземної особи правового режиму власності держави його перебування: після того, як право власності іноземного суб'єкта набуто за національним правом, виникають відповідні міжнародні зобов'язання [153, с. 518-519]. Тому залучення іноземної фізичної особи до участі у цивільній справі як третьої особи зумовлює визначення матеріально-правового статусу її за національним правом.

Судова практика щодо сприйняття сутності предмету спору не є однозначною. Зокрема, на рівні вищих судових інстанцій предметом спору визначаються: зобов'язання [147], вимога щодо нарахування й виплати грошової соціальної допомоги [148], матеріально-правовий об'єкт [149]. Приєднуючись до тієї чи іншої позиції, необхідно виходити з наступного. Дійсно, об'єктами цивільного обігу визначаються саме об'єкти цивільних прав: речі, інше майно, матеріальні й нематеріальні блага (ч. 1 ст. 177, ч. 1 ст. 178 ЦК України). Втім, говорячи про перехід об'єкта цивільного права, часто мають на увазі перехід саме прав на такий об'єкт, наприклад – при правонаступництві [150, с. 312, 313]. З позиції теорії права предметом правового регулювання виступають суспільні відносини, що відповідають

певним ознакам [151, с. 134]. Відповідно до положень ч. 1 ст. 1 ЦК України, предметом регулювання цивільного законодавства визначено особисті майнові і немайнові відносини. За таких умов визначати предметом спору речі або права та/чи обов'язки означає вихід за межі правового регулювання, що робить неможливою постановку відповідного питання перед судом. З огляду на це, ми пропонуємо предметом спору вважати правові відносини між сторонами з приводу речі у конкретному випадку. Є. О. Нефедьєв у зазначеному контексті зауважує, що мова йде про захист у суді можливості реалізовувати право вимоги, що передбачене об'єктивним правом [152, с. 10].

Онтологічним призначенням цивільного судочинства є захист прав як можливостей: а) приватного характеру; б) які належать конкретній приватній особі, якій і належить право на пред'явлення позову, та є мірою її свободи [151, с. 238]. Безпосередньо це стосується і іноземців, які представляють публічні інтереси. У зв'язку із цим необхідно вказати про випадки участі у цивільних справах іноземців: послів, консулів, інших осіб, які є представниками суб'єктів міжнародного публічного права, або через яких такі суб'єкти беруть участь у цивільних справах у національних судах. В окремих випадках може виникати необхідність участі таких осіб у самотійному статусі, як уповноважених щодо майна суб'єкта міжнародного публічного права на засадах, подібних до права оперативного управління, що передбачає зокрема: мати певний обсяг майна, коштів у своєму віданні (на балансі); вести діяльність щодо цього майна; бути позивачем та відповідачем щодо цього майна; розпоряджатись майном [154, с. 52, 57, 64, 99, 145]. Так, 13.03.2018 року Печерським районним судом м. Києва було розглянуто цивільну справу за позовом про визнання договорів недійсними та витребування майна – житлового будинку, в якому на момент розгляду справи було розташоване посольство Республіки Греція на умовах оренди. Рішення у справі безпосередньо впливало на визначення кредитора у зобов'язанні щодо внесення орендної плати [155]. Так, у разі задоволення позову та визнання договору недійсним, кредитором у орендному зобов'язанні ставав би позивач як власник спірного будинку, а у разі відмови у задоволенні позову кредитором залишався би відповідач як власник цього будинку. Отже, рішення суду впливало на обов'язок третьої особи стосовно як позивача, так і відповідача – сторін

у справі. Участь у цивільному судовому процесі іноземних осіб, в тому числі – держав як суб'єктів міжнародних приватних відносин в якості третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмету спору ще не була предметом активних наукових дискусій. Ця проблематика дістала висвітлення у монографіях Л. М. Косовського [85], П. Д. Гуйвана [156], О. С. Ткачука [157], Ю.Ю. Рябченка [117]. Необхідно також відзначити наукові здобутки В. В. Комарова та Н. Ю. Сакари щодо загальних положень та окремих проблемних питань участі третіх осіб у цивільному судочинстві [132]. Ч. 1 ст. 26 Конституції України закріплено положення про національний правовий режим іноземних осіб – окрім відомих винятків. Виходячи зі змісту положень ч. 1 ст. 2 ЦК України, учасниками цивільних відносин є особи: фізичні та юридичні. Суб'єкти, що мають публічно-правову природу (держава, територіальна громада тощо), не наділяються статусом юридичної особи, але беруть участь у цивільних відносинах із такими самими правами, як і приватні особи [150, с. 13].

Спірною вбачається позиція Л. М. Косовського щодо включення іноземних первинних суб'єктів міжнародного права (зокрема іноземної держави) до категорії «іноземна особа», виходячи з наступного. Попри те, що іноземна держава не має суверенітету, владної ознаки на території України, притаманність їй внутрішнього суверенітету як первинному суб'єкту міжнародного права є її визначальною ознакою. У приватних відносинах це виражається у такій специфічній ознаці іноземної держави як імунітет від: дії законодавства України проявом чого можна вважати добровільний характер визнання іноземною державою законодавства України у приватних правовідносинах, що мають місце на території України; пред'явлення позову; попередніх дій; попереднього виконання рішення [158, с. 119-121]. Повага до суверенітету іншої держави є визначальною засадою міжнародного права [159, с. 683].

Юридичній особі публічного права притаманний цільовий характер правосуб'єктності, що унеможлиблює розпорядження нею своїм майном за власним волевиявленням. Така особа наділяється майном з метою здійснення певних функцій [160, с. 52-55; 161, с. 7-8; 162; 163, с. 259]. Отже, стосовно володіння, користування, розпорядження майном слід казати не про права, а про повноваження.

З положень, що наводяться у науковій літературі можна дійти висновку, що процесуальне законодавство не ставить процесуальний статус особи, його набуття та здійснення у залежність від її матеріально-правового статусу як іноземної особи [164, с. 7]. З цього загального правила встановлені лише окремі винятки [53].

У поєднанні із наведеними вище положеннями це означає, що до діяльності таких організацій застосовуються положення, аналогічні до положень щодо діяльності суб'єктів публічного права: 1) беруть участь у приватних відносинах на рівних правах із приватними особами; 2) не можуть розглядатись як юридичні особи, хоча їх участь у приватних відносинах регламентується національним законодавством про юридичні особи. Саме у цьому полягатимуть засади сприйняття матеріально-правового статусу суб'єктів міжнародного права як підстави для залучення їх до участі у цивільній справі як третіх осіб.

Матеріальні правовідносини між Україною і суб'єктом міжнародного права врегульовуються не тільки національним правом, але й міжнародним, що обумовлює постановку питання про існування додаткових міжнародних зобов'язань держави щодо збереження майна іншої держави на своїй території [153]. Зокрема, одним з поширених міжнародних зобов'язань кожної держави є обов'язок щодо недопущення використання своєї території для здійснення дій, які порушують права інших держав [158, с. 288]. Вважаємо зазначену позицію справедливою щодо забезпечення цивільних прав також суб'єкта міжнародного права. Попри наведене, цивільне процесуальне законодавство України, в тому числі міжнародні договори України, що торкаються надання міжнародної правової допомоги, не передбачають безпосередньо додаткових обов'язків суду при розгляді судової справи саме у взаємозв'язку із вказаним міжнародним зобов'язанням.

Певним недоліком законодавчо закріпленої системи повідомлення третьої особи є неможливість забезпечення суду повною інформацією про усіх можливих третіх осіб у конкретній цивільній справі. Адже суд виходить виключно з інформації, що надається учасниками справи – або у поданих клопотаннях про залучення чи вступ, або – слідує з поданих ними матеріалів. Втім, не буде помилкою стверджувати, що вона ґрунтується на змагальній формі актуального судового процесу, яка передбачає розгляд справи на підставі доказів, наданих сторонами як гарантію засад

диспозитивності цивільного судочинства та виключає обов'язок суду щодо самостійного збирання доказів [165, с. 8, 300].

При визначенні юридичних підстав залучення третіх осіб або при вирішенні питання про вступ їх у справу суд має керуватись приписами норм матеріального права, з яких слідує необхідність залучення третіх осіб (наприклад – подружжя сторони спірного договору, що тягне виникнення у неї/нього обов'язків за таким договором відповідно до ч. 2 ст. 61 СК України) або вступу їх у справу. Існує значна кількість роз'яснень вищих судових інстанцій щодо необхідності залучення третіх осіб або вступу їх у справу у конкретних випадках [166; 167]. Отже, національна нормативна база створює достатньо високий рівень нормативного підґрунтя для подальшого розвитку гарантій дотримання державою Україна вказаних міжнародних зобов'язань, основною проблемною сферою є організація відповідних засобів.

Необхідно констатувати, що відсутня практична можливість комплексної перевірки майна, що стало предметом спору, на предмет наявності у суб'єкта міжнародного права прав на нього. Теоретично така перевірка є можливою шляхом використання судом даних Державного реєстру речових прав на нерухоме майно [168; 169], або ж даних Державного реєстру обтяжень рухомого майна [170]. Втім, зазначені реєстри по-перше, не в усіх випадках дають вичерпну інформацію про власника конкретного майна, а по-друге, в умовах неможливості повного та в усіх випадках оцифрування даних, що містяться в матеріалах справи відповідно дані у кожній справі необхідно буде вводити власноруч, що не уявляється за можливе у сучасних реаліях забезпечення судової влади. Окреслена проблема практично не дістала висвітлення у юридичній літературі. Єдиною рекомендацією на майбутнє може стати забезпечення автоматичної перевірки майна, що є предметом спору, або іншим чином причетне до її розгляду.

З огляду на наведені вище міркування щодо міжнародних зобов'язань України можна стверджувати, що у разі, якщо за результатами наведених вище перевірок виявляться підстави для участі суб'єкта міжнародного права в якості третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмету спору, суд повинен повідомити такого суб'єкта про відкриту справу та про можливість взяти участь у ній. Ініціатива суду щодо залучення третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета

спору у справах позовного провадження відповідає тенденціям активності суду у змагальному процесі у процесуальному праві країн, що є класичними представниками романо-германської правової системи. Так, відповідно до статті 332 ЦПК Франції, суддя може запропонувати сторонам притягнути до участі у справі будь-яку особу, заінтересовану у результатах розгляду справи, якщо вважає її участь у справі доцільною [146, с. 96]. Хоча положеннями ЦПК Німеччини про порядок вступу третьої особи, зокрема § 70 ЦПК Німеччини не передбачено повноваження суду щодо відповідного повідомлення сторонам, наявність зазначеного повноваження слідує з положень про активну роль суду щодо керування розглядом справи у змагальному процесі [171, с. 44].

Вирішуючи вказані питання, необхідно брати до уваги положення про судові імунітети, що означає зокрема, неможливість залучення відповідної особи до участі у цивільній справі у якості сторони або третьої особи (абз. 2-4 п. 6 Листа ВССУ «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом»). Отже, залучення відповідних суб'єктів проти їх волі було б порушенням законодавства на рівні міжнародного договору України.

Отже, першочерговою задачею суду при вирішенні питання щодо залучення або вступу у справу суб'єктів міжнародного права як третіх осіб має бути забезпечення їм можливості взяти участь у судовій справі. Таке забезпечення можливе шляхом реалізації судом забезпечувальних повноважень щодо повідомлення відповідного суб'єкта про можливість взяти участь у розпочатій судовій справі.

Завершуючи розгляд окресленої проблематики, доцільно зробити ремарку, що в окремих випадках актуальним є залучення до участі у справі не тільки відповідальної особи, або юридичної особи, через яку діє відповідний суб'єкт міжнародного права, але й самого суб'єкта. Такий висновок слідує з позиції ЄСПЛ у прийнятті ним рішень [172], [173], [174]. Цією позицією керувався Верховний Суд у справі № 5023/4388/12 [175]. Одним з усталених у доктрині міжнародного приватного права є інститут імунітету, ключовим положенням якого є неможливість застосування примусу однією державою до іншої за принципом «рівний над рівним не має юрисдикції, влади та повноважень». Іншими суб'єктами, які користуються імунітетом, у визначених випадках, є міжнародні юридичні особи [137, с. 115-117].

Положення щодо імунітетів суб'єктів міжнародного права встановлюються, переважним чином, у міжнародних договорах [176; 177; 178].

У національному законодавстві зазначені положення отримали закріплення у зокрема, статті 79 Закону «Про міжнародне приватне право», що регулює питання судових імунітетів, а також у Віденській конвенції про дипломатичні зносини від 18.04.1961 р. № 1138 [52], [136]. Крім того, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ вказує про обмеження юрисдикції судів України щодо міжнародних організацій зокрема міжнародними договорами України (п. 8 Листа ВССУ «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом»). Вважаємо, що повідомлення держави або іншого суб'єкта міжнародного права, що користується імунітетом, про можливість вступу у цивільну судову справу не може розглядатись як порушення імунітету.

Наявність матеріально-правових підстав вступу третьої особи до участі у цивільну справу означає необхідність надання їй національною правовою системою можливостей, зокрема право бути поінформованим про надані іншою стороною докази та зауваження, коментувати їх, право на особисту присутність при усному слуханні справи судом [179], [180]. Такі можливості забезпечуються шляхом визнання цивільним процесуальним правом за особою здатності бути суб'єктом цивільного процесуального права, а отже мати відповідні процесуальні права та здійснювати процесуальні обов'язки (ст. ст. 46, 47 ЦПК України).

У національній доктрині цивільного процесуального права категорія цивільної процесуальної правосуб'єктності досліджувалась протягом достатньо тривалого часу та сьогодні має усталений зміст. Зокрема, К. В. Гусаров, здійснюючи аналіз проблем цієї категорії, зокрема її реалізації, визначає її як загальну умову володіння суб'єктивним цивільним процесуальним правом та його здійснення [181, с. 9]. У свою чергу, С. С. Бичкова однією з ознак цивільної процесуальної правосуб'єктності вказує те, що вона є передумовою, необхідною для набуття цивільного процесуального статусу [81, с. 372]. Ю. Ю. Рябченко розглядає вказану правосуб'єктність як елемент цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права, але його позиція зумовлена виділенням широкого змісту вказаного суб'єкта, зокрема – його «до процесуального» становища [117, с.

321-322]. З наведеним доктринальним підходом узгоджується й позиція законодавця, що визначає основні елементи правосуб'єктності – правоздатність та дієздатність – саме як відповідні здатності особи (ст. ст. 46, 47 ЦПК України).

Позиції актуальної юридичної доктрини наслідують наукові напрацювання радянської доби, що можуть вважатись класичними з окреслених питань, висвітлюють різні аспекти цього явища, але які відображають різні сторони її єдиної сутності. Так, у навчальному посібнику В. В. Комарова цивільна процесуальна правосуб'єктність розглядається, передусім, у контексті передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин [182, с. 54-55]. Історично цивільна процесуальна правосуб'єктність розглядається у контексті здатності особи брати участь у цивільних процесуальних правовідносинах (Н. О. Чечіна [183, с. 23], М. С. Шакарян [184, с. 65-77]). У такому ж аспекті розглядає цивільну процесуальну правоздатність та цивільну процесуальні дієздатність Є. В. Васьковський та Є. О. Нефедьєв [185, с. 524, 528-529], [152, с. 102-103].

Принцип національного правового режиму передбачає зокрема, що обсяг процесуальних прав та обов'язків конкретного учасника визначається виключно його процесуальним становищем, що у свою чергу визначається його процесуальними функціями [79, с. 155]. Із засад національного правового режиму традиційно виходять й міжнародні міжурядові організації, що займаються питаннями судочинства. Зокрема, Резолюцією (76) 5 Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах рекомендується державам-учасницям забезпечувати надання безоплатної правової допомоги громадянам інших держав-учасниць, а також усім фізичним особам, які тимчасово або постійно проживають на території держави-учасниці [186, с. 297]. Право на рівність перед судом, передбачене статтею 14 ЄКПЛ як найбільш важлива складова механізмів судового захисту прав людини та одна з гарантій верховенства права [186, с. 313].

Не може піддаватись сумніву значення мети діяльності юридичної особи публічного права як її конститутивної ознаки. Правоздатність юридичної особи публічного права при здійсненні нею цивільних правочинів оцінюється судом виключно як цільова [160, с. 52-55], [161, с. 7-8], [162], [163, с. 259], обумовлена

завданнями діяльності такої особи. З вказаного слідує, що суб'єкт публічної влади не може реалізувати своє право на звернення до суду, якщо це не узгоджується із метою його діяльності. Специфіка реалізації права юридичної особи публічного права на звернення до суду у порядку цивільного судочинства не отримала широкої уваги у науковій літературі. Близько торкались цієї тематики ті вчені, які займались опрацюванням загальних питань правового статусу юридичної особи публічного права, зокрема – цільового характеру її діяльності: В. Борисова, В. Зубар, О. Печений, В. Підлубна, С. Юркевич та деякі інші.

Ключовою тезою, що отримала поширення у науковій літературі, можна вважати твердження про спеціальний характер правосуб'єктності таких осіб у матеріальних правовідносинах. З положень, що наводяться у юридичних джерелах можна зробити висновок про «слідування» цивільної процесуальної правосуб'єктності за цивільною: якщо у особа може бути самостійним учасником спірного матеріального правовідношення, то вона може бути й самостійним учасником конкретної цивільної судової справи щодо таких правовідносин [187]. Розпорядження конкретним процесуальним правом одночасно є розпорядженням матеріальним правом на судовий захист загалом, яке здійснюється у конкретному випадку. На підставі цього можливо приєднатись до викладених позицій щодо «слідування» приватного характеру правосуб'єктності у матеріальному приватному праві до цивільної процесуальної правосуб'єктності, яка теж має приватну основу.

Застосування спеціальних норм при врегулюванні цивільного процесуального статусу третьої особи у судовому процесі залежно від особливостей її матеріально-правового статусу стосовно спірних матеріальних правовідносин має місце у країнах романо-германської правової системи. Так, у Цивільному процесуальному кодексі Франції передбачено такі норми щодо врегулювання правового статусу третьої особи – гаранта у відносинах поручительства (розділ 2 глави 2 титулу 9 ЦПК Франції) [146, с. 96-97].

Отже, спеціальний характер правосуб'єктності у спірних матеріальних правовідносинах тягне за собою й спеціальний характер цивільної процесуальної правосуб'єктності суб'єктів міжнародного права як третіх осіб. Так, Ю. Ю. Рябченко слушно виділяє категорію «законний процесуальний інтерес» як основу цивільного

процесуального статусу у тому відношенні, що суб'єктивне процесуальне право є лише формою закріплення законного процесуального інтересу [116, с. 58, 59]. Подібно до законного процесуального інтересу у діяльності приватних осіб, відповідну роль відіграє компетенція – стосовно суб'єктів публічного права, що яскраво відображається у відповідній правовій природі правосуб'єктності суду у судовому процесі [79, с. 214].

Фізична особа може бути представником суб'єкта міжнародного приватного права, або ж цей суб'єкт може брати участь у цивільній справі через уповноважену фізичну посадову особу. Такою є наприклад, участь посла певної держави у цивільній справі у якості учасника справи [188; 189]. Зв'язок правового статусу такого представника та суб'єкта, від імені якого він бере участь у справі обумовлює необхідність опрацювання правових засад участі суб'єктів міжнародного права у національному цивільному судовому процесі.

При визначенні правового положення їх майна на території України необхідно виходити з: 1) субсидіарного характеру участі таких суб'єктів у цивільних відносинах; 2) закріплення за ними майна на засадах їх компетенції щодо нього, що передбачає їх повноваження, а не приватні права та обов'язки; 3) відсутності владного характеру взаємовідносин із іншими учасниками цивільного обігу; 4) притаманність їх правовому статусу ознак інституту юридичної особи [190]. Такі ознаки, попри сплив значного проміжку часу з моменту їх формування, не втрачають актуальності й сьогодні [191].

Зазначене у повній мірі поширюється на повноваження щодо пред'явлення позову такою особою. Отже, при вирішенні питання про залучення до участі у справі іноземної фізичної особи у якості третьої особи або при вступі її до справи суд має перевірити: 1) чи має така особа розглядатись як особа публічного чи приватного права; 2) якщо це є суб'єкт публічного права, то – чи відповідає залучення її до участі у справі її компетенції. Вказане є визначальним щодо характеристики їх цивільної процесуальної правосуб'єктності.

У науковій літературі відзначається зміна законодавчого підходу до формулювання колізійної прив'язки стосовно визначення процесуальної правосуб'єктності іноземної особи. Зокрема, до прийняття чинного Закону «Про

міжнародне приватне право» діяла стаття 411 ЦПК, яка передбачала визначення цивільної процесуальної дієздатності іноземної фізичної особи за законом держави, громадянином якої вона є, або за законом держави її постійного або переважного місця проживання [137, с. 281]. З положень ч. 1 ст. 550 ЦПК Республіки Білорусь [192], ч. 1 ст. 1590 ЦК Республіки Молдова від 06 червня 2002 року № 1107-XV [193], ч. 1 ст. 399 ЦПК Російської Федерації от 14 листопада 2002 р. № 138-ФЗ (ред. від 02 грудня 2019 р.) [194], ч. 1 ст. 473 ЦПК Республіки Казахстан від 31 жовтня 2015 року № 377-V (із змінами та доповненнями за станом на на 10 січня 2020 р.) [195] цивільна процесуальна правосуб'єктність іноземної особи визначається її особистим законом.

Необхідно відмітити, що в окремих юридичних публікаціях наводяться ситуації, коли особа звертається до суду іноземної держави по тій причині, що в силу передбачених в законі обставин не може звернутись до суду своєї держави (зокрема держави, громадянином якої вона є). Наприклад, у зв'язку із недосягненням віку, з якого у певній державі виникає цивільна процесуальна дієздатність [196, с. 157].

Відповідно до ч. 1 ст. 296 ЦПК України, заяву про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи може бути подано вичерпно визначеним колом осіб, до яких належать зокрема, органи опіки та піклування. Отже, єдиним можливим способом ініціювати обмеження дієздатності іноземної особи є звернення до суду зазначених органів.

Окреслені положення про цивільну процесуальну правосуб'єктність третіх осіб у цивільному судовому процесі, і, зокрема про спеціальний характер правосуб'єктності суб'єктів міжнародного публічного права створюють підстави для аналізу порядку залучення або вступу іноземних фізичних осіб до участі у судовій справі як третіх осіб. Адже, застосування такого порядку має специфіку залежно від матеріально-правового статусу та відповідно, цивільної процесуальної правосуб'єктності вказаних осіб.

Загальні положення про порядок залучення третіх осіб або вступу їх до участі у справі передбачені у ст.ст. 52-54 ЦПК України, відповідно до яких можна зробити висновок, що типово цей порядок включає дві стадії: одержання такою особою інформації про справу, що розглядається; подання заяви про вступ або вчинення

процесуальних дій у якості залученого учасника судового процесу. При цьому третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору вважається залученою з моменту прийняття відповідного рішення судом (ч. 2 ст. 54 ЦПК України).

Третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору вступає до участі у справі шляхом подання позову (ст. 53 ЦПК України). Такий порядок її вступу є історично сформованим, що слідує з положень, які наводяться: Є .В. Васьковським [185, с. 323], Є. О. Нефедьєвим [152, с. 125], М. А. Гурвічем [197, с. 50], М. С. Шакарян [198, с. 9].

Третя особа – іноземець або особа без громадянства, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, може бути залучена до участі у справі за ініціативою суду. Такий висновок слідує з буквального тлумачення положень частини 3 статті 53 ЦПК України, відповідно до яких суд за наявності підстав залучає особу як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. Зазначене положення відповідає сучасним міжнародним стандартам у частині розширення повноважень суду щодо управління судовим процесом, або case management, що виявляється, в тому числі, розширенні організаційних повноважень суду (A Strategy for Access to Justice The Report of Access to Justice (2), September 2015 [199]), активної поведінки суду при веденні цивільної справи (Висновок №6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний термін та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів [186, с. 361]).

Привертає увагу положення ч. 1 ст. 496 ЦПК України, яке належить до глави, що присвячена врегулюванню особливостей здійснення судочинства за участю іноземного елемента. Відповідно до вказаного положення іноземні особи можуть вступати до участі у справі з метою захисту своїх суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів. Втім, відсутня норма щодо повноважень суду залучати іноземних осіб як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору. Навчальна та наукова література сьогодні не достатньою мірою висвітлює зазначене питання. В тому числі, не дає відповіді на зазначене питання й Л. М. Косовський у своїй монографії «Судочинство у цивільних справах з іноземним елементом» (2017 р.) [85].

Вирішуючи зазначене питання, необхідно враховувати правову природу окремих інститутів цивільного процесуального права, місце системи цивільного процесуального права у системі національного законодавства. Так, відповідно до положень статті 6 ЦПК України щодо рівності учасників процесу перед законом і судом, необхідно погодитись із поширеним сьогодні твердженням, що можливість брати участь у судовому процесі, процесуальні права та обов'язки мають обумовлюватись тільки конкретним процесуальним статусом, який передбачено цивільним процесуальним законодавством. Крім того, необхідно зважати на положення статті 26 Конституції України щодо наділення іноземних осіб на території України такими ж самими права та обов'язками, як і громадян України, за винятком окремих випадків (національний правовий режим). Така позиція узгоджується із керівними положеннями практики ЄСПЛ щодо «справедливого балансу між сторонами» [200].

З іншого боку, виходячи з позитивістського характеру врегулювання цивільних процесуальних правовідносин, що слідує з природи суду як органу влади, який має діяти виключно на підставі, у межах та у спосіб, передбачений законодавством (ч. 2 ст. 19 Конституції України), предмет регулювання зазначеної глави обумовлює необхідність існування окремої вказівки щодо вказаних повноважень суду. Обираючи між описаними двома підходами, більш переконливим вбачається перший, щодо наявності у суду відповідних повноважень. Відсутність же зазначеної вказівки у ч. 1 ст. 496 ЦПК України може розглядатись як певне відступлення від вимог законодавчої техніки. Втім, внесення змін до зазначеної частини вбачаємо недоцільним з урахуванням призначення відповідних інститутів цивільного процесуального права: положень щодо рівності перед законом і судом; інституту третіх осіб; положень щодо особливостей здійснення цивільного судочинства з іноземним елементом. Зокрема, вважаємо, що положення щодо участі у цивільному судовому процесі третіх осіб, в тому числі й положення щодо можливості залучення до участі у справі третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору означають, що можливість участі особи у якості такої третьої особи не повинна залежати від її матеріального статусу у конкретних відносинах, тобто від того чи є вона громадянином України, або ж іноземною особою. Такий висновок

підтверджується й результатами аналізу зарубіжної літератури з цих питань. Зокрема, відсутні специфічні підходи до визначення та правового статусу третьої особи у судовому процесі у межах положень про цивільне судочинство з іноземним елементом. Зокрема, держава володіє судовим імунітетом у питаннях притягнення її як третьої особи так же само, як і у питаннях притягнення її як відповідача [201, с. 521].

Отже, положення ч. 1 ст. 496 ЦПК України має тлумачитись розширювально, у системному взаємозв'язку із положеннями ст. 21 Конституції України щодо національного правового режиму іноземців, а також положеннями статті 6 ЦПК України та означає, що іноземні особи можуть не тільки вступати у цивільне судочинство, але й бути залученими судом у випадках, якщо судові рішення може вплинути на їх права та обов'язки, але вони не вказані як сторони (ч. 3 ст. 53 ЦПК України).

Як вже зазначалось вище, третя особа отримує інформацію про відкриту справу переважно від суду або інших учасників справи. У випадку отримання такої інформації від суду формою отримання інформації виступає, зокрема ухвала про відкриття провадження у справі, яку одночасно можна вважати повідомленням такої третьої особи.

Відповідно до положень ч. 2 ст. 498 ЦПК України можна виділити два способи повідомлення іноземних фізичних осіб: у порядку, встановленому ЦПК України або міжнародним договором; через Міністерство юстиції України та Міністерство закордонних справ України для передання дипломатичними каналами (ч. 2 ст. 498 ЦПК України) [112, с. 452]. Актуальні міжнародні стандарти справедливого судового розгляду виділяють як мінімум три способи вручення судових документів: через електронні засоби; з використанням поштового зв'язку; особисте вручення [140].

У зарубіжних наукових джерелах вказується про третій спосіб, що застосовується для сповіщень учасників процесу – прямий, що полягає у безпосередньому пересиланні судових документів особам, що знаходяться за кордоном [202, с. 124-125]. Відповідно, усі вимоги норм зазначеної статті необхідно розглядати як певні критерії, відповідно до яких і дається відповідь на означене питання.

Хоча ЦПК України й містить особливі положення стосовно випадків та порядку повідомлення третіх осіб, але специфічних проблем їх повідомлення, порівняно із повідомленням сторін у справі не виявлено.

Набуття особою процесуального статусу у цивільній справі тягне виникнення відповідних процесуальних прав та обов'язків у такої особи [165, с. 250]. Цивільний процесуальний статус третіх осіб у цивільному процесі достатньо детально досліджений. Іноземні фізичні особи, займаючи процесуальний статус третіх осіб, мають процесуальні права та обов'язки аналогічні тим, які мають громадяни України. Загальним винятком з національного правового режиму є випадки, коли інший обсяг прав та обов'язків іноземних осіб передбачається національним законодавством. Втім, аналіз положень Закону «Про міжнародне приватне право», у першу чергу: Розділу 1 «Загальні положення», Розділів 11-13 зазначеного Закону надає підстави для висновку про відсутність у зазначеному Законі положень, які б містили інші засади визначення цивільних процесуальних прав та обов'язків іноземних фізичних осіб як третіх осіб у цивільному процесі. Норми Розділу 11 ЦПК України теж не містять відповідних положень. Тому можна зробити висновок, що обсяг процесуальних прав та обов'язків іноземних фізичних осіб як третіх осіб є ідентичним таким правам та обов'язкам громадян України.

Надаючи характеристику здійснення іноземними фізичними особами процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків третіх осіб, необхідно вказати на специфічні випадки, коли іноземна фізична особа виступає від свого імені, але на захист публічного інтересу (участь у справі уповноважених представників суб'єктів міжнародного права, які реалізують свої права та обов'язки подібно до юридичних осіб публічного права). У такому випадку, як було обґрунтовано вище, реалізація процесуальних прав та здійснення процесуальних обов'язків має відповідати вказаному публічному інтересу, тобто така реалізація носить цільовий характер.

Відповідно до ч. 2 ст. 54 ЦПК України, наслідком незалучення третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору є неможливість використання отриманих даних при розгляді іншої справи, де відповідна сторона та третя особа є сторонами. Доктринальні положення науки цивільного процесуального

права не дають відповіді на питання: чи актуально усе зазначене у випадках, якщо: а) третьою особою має виступати суб'єкт міжнародного права (зокрема іноземна фізична особа) як суб'єкт імунітету, якого не може бути залучено до участі у справі як сторону або третю особу без його згоди (абз. 2 п. 6 Листа ВССУ «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом»); б) суд повідомив такого суб'єкта міжнародного права, але суб'єкт міжнародного права не виявив волі до участі у судовій справі.

Матеріально-правова заінтересованість третіх осіб зумовлює застосування до них положень про процесуальне правонаступництво, а також процесуальну співучасть під час розгляду справи. У актуальній процесуальній доктрині питання щодо підстав, порядку, наслідків застосування зазначених положення стосовно третіх осіб не отримало широкої уваги. Зазначених питань більшою або меншою мірою торкались вчені, які досліджували загальнотеоретичні засади участі третіх осіб у цивільному судовому процесі: С. С. Бичкова [81], О. В. Бобровник [203], В. В. Комаров та Н. Ю. Сакара [79], Д. М. Сібільов [143], Н. О. Чучкова [80] та деякі інші. Загалом вченими не обґрунтовується позицій щодо застосування певних спеціальних правил у зазначених випадках. Лише В. В. Комаров та Н. Ю. Сакара поглиблено досліджують проблематику участі «субтретіх» осіб у цивільному процесі. Так, наводиться ситуація пред'явлення вимоги до покупця майна про його вилучення. Покупець залучає продавця як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, а продавець – особу, яка продала майно йому («субтретя» особа). Вчені доходять висновку про суперечність чинному законодавству такої юридичної конструкції, з огляду на відсутність преюдиційного зв'язку правовідносин третьою та «субтретьою» особи із предметом спору [132, с. 266-267], [204, с. 72]. Із таким підходом вчених необхідно погодитись.

Застосування положень щодо національного правового режиму як загального правила при вирішенні питань правонаступництва за участю іноземних осіб підтверджується й результатами аналізу судової практики [205]. Така практика відповідає усталеним міжнародним стандартом здійснення цивільного судочинства, відповідно до яких забезпечення рівності усіх осіб перед судом є усталеним міжнародним стандартом, зокрема як зазначено у п. 3 Загального коментаря № 32 до

статті 14: Право на рівність перед судами і трибуналами і на справедливий судовий розгляд (Комітет з прав людини ООН, дев'яноста сесія, Женева, 9-27 липня 2007) [186, с. 314].

Таким чином, можна констатувати, що вирішення питань щодо правонаступництва, а також процесуальної співучасті, у випадку участі іноземних осіб як третіх осіб має ґрунтуватись на положеннях щодо національного правового режиму участі іноземних фізичних осіб у національному судовому процесі.

2.3. Судове представництво іноземних осіб у цивільній справі

ЦПК України в главі 4 до числа учасників судового процесу відносить учасників справи (§1), представників (§2), інших учасників судового процесу (§3) [1]. Класифікація учасників судового процесу має суто практичне значення – всі учасники справи мають низку однакових прав та обов'язків, крім своїх специфічних, що пов'язані з їхнім статусом в процесі [206, с. 59]. Так, процесуальні права та обов'язки представника в суді залежать від імені особи, яку він представляє. Тобто, представник належить до числа учасників судового процесу, здійснює представництво в суді, маючи на це повноваження. Представників в цивільному процесі можуть мати сторони, треті особи, а також особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи [206, с. 66], які належать до числа учасників справи (глава 4 §1 ЦПК України).

Досліджуючи юридичну природу участі представника у цивільній справі з іноземним елементом, можна застосовувати в повному обсязі загальнотеоретичні положення про поняття, ознаки, види процесуального представництва, які передбачені цивільним процесуальним законодавством України.

У науковій літературі існують різні точки зору щодо визначення поняття процесуального представництва [207, с. 5], [208, с. 201-202], [81, с. 309-310].

Процесуальне представництво є самостійним правовим інститутом. Як зазначають науковці С. В. Сенік, Р. Я. Лемик, судове представництво – це правовідношення, відповідно до якого одна особа – представник – здійснює в суді процесуальні дії від імені та в інтересах іншої особи з метою надати допомогу в

захисті прав й інтересів свого довірителя [209, с. 76]. Представництвом іноземних осіб у цивільному процесі є правовідносини, через які одна особа виконує у межах своїх повноважень процесуальні дії від імені та в інтересах іншої особи, а саме – іноземної особи [210, с. 288].

Правовий статус іноземців та осіб без громадянства містить у собі гарантії їхніх прав і свобод, що, власне кажучи, не відрізняється від гарантій прав громадян. Положення Конституції України теж зазначають, що кожний має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав (ст. 59 Конституції України). Тобто, надання учасникам справи – іноземцям та особам без громадянства права на правничу допомогу можна розглядати можливістю їх здійснення права на судовий захист.

Цінність прав іноземних осіб на звернення до суду за захистом і на судовий захист полягає не просто в наявності цих прав, але й в можливості їх реалізувати [75, с. 119]. Наприклад реалізувати своє право на судовий захист в цивільному судочинстві України через представника, що і є основним завданням такого правового інституту як процесуальне представництво.

Метою процесуального представництва іноземних осіб, як зазначає С. С. Бичкова, є сприяння іноземній особі у здійсненні нею права на захист її прав, свобод та інтересів, більш повній та ефективній реалізації наданих їй цивільних процесуальних прав і виконанні покладених на неї цивільних процесуальних обов'язків [81, с. 314].

Положення ст. 15 ЦПК України передбачає, що учасники справи мають право користуватися правничою допомогою. Безоплатна правнича допомога надається в порядку, встановленому законом, що регулює надання безоплатної правничої допомоги [1]. Тобто, іноземці та особи без громадянства теж мають право на правничу допомогу, зокрема, наприклад, на захист своїх прав та законних інтересів адвокатом.

ЗУ «Про безоплатну правову допомогу» відповідно до Конституції України визначає зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, державні

гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги. Відповідно до Закону, правові послуги – надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації [155]. Так, ми бачимо, що однією із правових послуг, відповідно і одним із видів правової (безоплатної) допомоги є здійснення представництва інтересів особи в судах, яким наділені не лише громадяни. Стаття 3 ЗУ «Про безоплатну правову допомогу» передбачає суб'єктів права на таку допомогу. Право на безоплатну правову допомогу – гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених цим Законом. Іноземці, особи без громадянства можуть бути як суб'єктами права на безоплатну первинну правову допомогу (надання правової інформації, надання консультацій і роз'яснень з правових питань, тощо) так і суб'єктами права безоплатної вторинної правової допомоги (здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, складення документів процесуального характеру, тощо). Так, ч. 2 ст. 14 Закону зазначає, що право на безоплатну вторинну правову допомогу мають громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу [211].

На законодавчому рівні (в Конституції України, ЦПК України, ЗУ «Про безоплатну правову допомогу», ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та

інших) спостерігається неоднозначність у використанні таких понять як «правова допомога», «правнича допомога», «професійна правнича допомога».

Співвідношення понять «правова допомога», «юридична допомога», «правнича допомога» детально досліджено В. В. Заборовським. Грунтуючись на етимологічному значенні слів «право», «юридичний», «правничий», вчений робить висновок про можливість застосування всіх наведених понять для характеристики діяльності адвоката, але з обов'язковим поєднанням із терміном «професійна» [212, с. 144]. На нашу думку, слід погодитися з позицією автора. Зокрема, за визначенням терміну «правовий», що наводиться у Великому тлумачному словнику української мови, ним позначається категорія, що стосується права як законодавства, системи правил поведінки, відповідної галузі науки [213, с. 1101]. Терміном «юридичний» позначаються категорії, пов'язані із законодавством, правовими нормами, їх практичним застосуванням [213, с. 1644]. Термін «правничий» наводиться як синонім терміну «юридичний» [213, с. 1101]. Висновку ж щодо необхідності поєднання вказаних термінів із терміном «професійний» можливо дійти, виходячи із закріплення вказаного терміну в ч. 1 ст. 59, ч. 1 ст. 131-2 Конституції України, яка вказує на те, що для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Тому слід погодитись із В. В. Заборовським щодо необхідності сприйняття терміну «правова допомога» саме в нерозривному зв'язку із терміном «професійний» [214, с. 151]. І в подальшому дослідженні можливо виходити зі змісту такого усталеного терміну, як «правова допомога».

У юридичній літературі виділяються такі її форми, як надання консультацій, довідок, складання документів, засвідчення копій документів, представництво тощо.

Право на правову допомогу визначається одним з основних конституційних прав громадян [215]. Також воно є одним із основних при здійсненні права на судовий захист іноземцями чи особами без громадянства в цивільному судочинстві України. ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. № 5076-VI визначає такі види адвокатської діяльності як надання правової інформації, консультацій і роз'яснень із правових питань, правовий супровід діяльності суб'єктів права, тощо. Одним із видів адвокатської діяльності, як прояву професійної правничої допомоги, є представництво інтересів держави та осіб. Так, іноземець,

особа без громадянства, вправі скористатися таким видом правничої допомоги як представництвом в суді свої своїх прав та інтересів адвокатом, причому і адвокатом іноземної держави. ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає можливість здійснення в Україні адвокатської діяльності адвокатом іноземної держави, особливості його правового статусу. Адже, ст. 59 Конституції України, передбачає, що кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [2]. Тобто, іноземці, особи без громадянства щодо захисту своїх прав чи інтересів, можуть користуватися й послугами адвокатів, наприклад, країни свого походження.

В контексті даного дослідження, звернемо увагу на історичний момент. Закон про адвокатуру, ухвалений 19.12.1992 р., передбачав, що адвокатом може бути «громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше ніж 2 роки, склав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України». Така юридична конструкція проіснувала до 2006 р. Новий Закон про адвокатуру та адвокатську діяльність, який набув чинності 15.08.2012 р., закріпив можливість здійснення адвокатської діяльності в Україні іноземним адвокатом відповідно до вимог цього Закону [216].

Порядок набуття права на адвокатську практику в Україні адвокатом іноземної держави врегульований ст. 59-61 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відповідно до ч. 4. ст. 59 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», підставами для відмови у включенні адвоката іноземної держави до Єдиного реєстру адвокатів України, крім неподання документів, що підтверджують право такого адвоката на заняття адвокатською діяльністю у відповідній іноземній державі або їх невідповідність установленим вимогам, – є: 1) наявність рішення відповідної кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури про виключення такого адвоката з Єдиного реєстру адвокатів України – протягом двох років з дня прийняття такого рішення; 2) наявність рішення відповідної кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури про припинення права на заняття адвокатською діяльністю як адвоката України – протягом двох років з дня прийняття такого рішення [217].

Цікаво, що на сайті Національної асоціації адвокатів України є Рішення Ради адвокатів України №155 від 1.06.2013 р. «Положення про Перелік документів та процедуру включення іноземного адвоката до Єдиного реєстру адвокатів України» (далі – ЄРАУ), викладене англійською мовою [160]. Саме, вимоги до адвоката іноземної держави та перелік документів, необхідних для включення його до ЄРАУ передбачені цим «Положення про перелік документів та порядок включення адвоката іноземної держави до Єдиного реєстру адвокатів України», затвердженого рішенням Ради адвокатів України від 01 червня 2013 року №155.

Без реєстрації в зазначеному реєстрі здійснення адвокатської діяльності адвокатами іноземних держав на території України не допускається. Право надання правової допомоги адвокатом іноземної держави виникає з дня внесення інформації про його включення до Єдиного реєстру адвокатів України [218, с. 213].

Законодавством, для адвоката іноземної держави передбачений розмір щорічного внеску. Так, адвокат іноземної держави, включений до ЄРАУ, зобов'язаний щорічно (протягом п'ятнадцяти днів після закінчення річного терміну від дня включення адвоката до ЄРАУ) подати до КДКА документи, зазначені в підпунктах 2.2.1-2.2.6 Положення та документ про сплату щорічного внеску на забезпечення реалізації адвокатського самоврядування в розмірі, передбаченому рішенням Ради адвокатів України. Неподання адвокатом іноземної держави в установлений строк зазначених документів є підставою для виключення цього адвоката з ЄРАУ. А у випадку відмови у включенні адвоката іноземної держави до Єдиного реєстру адвокатів України з підстав, передбачених п. 2.5 цього Положення, внесок адвоката іноземної держави передбачений п. 2.2.7 цього Положення не повертається [219].

Цікавим є розгляд Конституційний Трибуналом Польщі справи 2006 р. (№К6/06) про доступ до юридичної професії, за результатами якої ухвалив Рішення від 19.04.2006 р., в резолютивній частині якого зазначив: «Суд відзначає, що підготовка до професії, так само як і допуск до професії не може бути підданий необмеженій свободі та регулюватися ринком без встановлення й регулювання професійних та етичних вимог. Законодавець повинен суворо контролювати дотримання існуючих стандартів юридичної професії, у тому числі встановлювати

відповідальність за неналежне надання правової допомоги. З метою охорони прав осіб, які користуються правовою допомогою, Конституційний Трибунал поділяє критику щодо неприпустимості надання правової допомоги поза контролем (у межах, встановлених законодавцем) її форм та якості з боку органів державної влади й органів місцевого самоврядування» [216]. З формально-юридичної позиції, юридичні послуги у Польщі може надавати кожен, навіть не маючи юридичної освіти. Правовою підставою для такої діяльності є Закон про свободу підприємницької діяльності (пол. «Ustawa o swobodzie dzialannosci gospodarczej»). Однак на представництво осіб у судах в Польщі існує монополія адвокатів та юрисконсультів (пол. «adwokat lub radca prawny»).

Відповідно до ч. 1 ст. 87 ЦПК Республіки Польщі, представником може бути адвокат або юрисконсульт (пол. «radca prawny»), а у справах, що стосуються інтелектуальної власності, – також патентний радник. У цивільному та господарському процесі представляти інтереси юридичної особи (підприємства або компанії) може директор, член правління, спостережної ради або іншого органу управління, штатний юрисконсульт (на підставі довіреності) чи інша особа, «уповноважена належним чином діяти від юридичної особи». У цивільних справах, крім адвокатів, інтереси учасника процесу може представляти близький родич, але він не користується правами адвоката. Тобто, бачимо деякі відмінності у законодавстві Польщі та України, які діють щодо представництва осіб в судах та щодо допуску до юридичної практики іноземних правників. Наприклад у Польщі Законом передбачено, що представником фізичної особи у цивільному процесі може бути адвокат, юрисконсульт, а також близький родич, який не користується правами адвоката, чого не скажеш щодо дії інституту представництва в Україні [216].

В Україні внаслідок судово-правової реформи 2016 р. на рівні Конституції України була закріплена адвокатська монополія: виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення (ст. 131-2). Дане конституційне положення знайшло своє закріплення в ЦПК України в редакції від жовтня 2017 р. (ч. 1 ст. 60). Важливо відзначити, що в Конституції України міститься можливість окремим законом встановити винятки із обов'язкового представництва у суді адвокатами «у трудових спорах, спорах щодо

захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена» (ч. 5 ст. 131²). Подібні винятки були встановлені ЦПК України. Зокрема, «під час розгляду спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи) представником може бути особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність» (ч. 2 ст. 60 ЦПК України). Крім того, сторона справи чи третя особа може самостійно захищати свої права та інтереси, тобто здійснювати самопредставництво, при наявності у неї цивільної процесуальної дієздатності.

В європейських країнах, багато з яких є членами ЄС, вимоги стосовно адвокатського представництва в цивільному процесі є більш жорсткими ніж в Україні (приклади яких ми вище зазначали), що дає підстави говорити про встановлення в них справжньої адвокатської монополії. Цікавим, щодо даного питання, є приклад законодавства Німеччини. Згідно §78 Цивільного процесуального уложення Німеччини адвокат виступає обов'язковим представником сторін та третіх осіб при вирішенні цивільних справ у суді землі (ландгерхті), у вищих судах землі (оберландгеріхті), у Федеральному Верховному суді [220]. Сторони та треті особи самостійно можуть вести свої цивільні справи тільки у незначних випадках. Зокрема, якщо стороною справи є діючий адвокат, він може представляти себе сам (п. 6 §78 Цивільного процесуального уложення Німеччини). Отже, в Німеччині по загальному правилу сторони та треті особи ведуть цивільні справи виключно через адвокатів. Самопредставництво заборонено. Аналогічне правило діє у Франції: виключно через адвокатів ведуться цивільні справи в трибуналах великої інстанції, апеляційних судах, Касаційному суді (ст. 751, 755, 899, 975, 982 ЦПК Франції) [221]. Судові процеси в таких країнах називаються адвокатськими, оскільки без участі останніх вони неможливі [222, с. 70]. Таке явище зумовлено тим, що презюмується відсутність у пересічних осіб належних правових знань для ведення цивільної справи самостійно, а тому для обґрунтованого, законного та своєчасного її розгляду, держава зобов'язує сторін і третіх осіб діяти в цивільному процесі виключно через адвоката.

Принцип адвокатської монополії, який передбачає заборону на особисте ведення цивільних справ сторонами та зобов'язання вступати в справу через осіб, обізнаних у сфері права, передбачено ЦПК Литви. Обумовлюється така позиція необхідністю надання кваліфікованої юридичної допомоги особі, яка не має юридичної освіти. Федеральний закон Швейцарії «Про судоустрій» щодо представництва в Федеральному суді встановлює, що діяти в якості представника в цивільних справах можуть тільки патентовані адвокати та викладачі права швейцарських університетів. Згідно §26 ЦПК Австрії при розгляді в районних судах справ з ціною позову понад 5000 євро обов'язкова участь адвоката. Адвокатська монополія зазвичай не поширюється на нижчі ланки судової системи, де відбувається розгляд незначних цивільних справ [133, с. 96].

Запровадження тенденції зарубіжних країн щодо здійснення представництва в суді виключно особами, які мають правовий статус адвоката та спеціально передбачені на те повноваження, можливість участі іноземних адвокатів як процесуальних представників, наприклад, іноземних осіб, у цивільному судочинстві України на загальних підставах, – сприяло б значно покращенню якості надання правових (правничих) послуг.

Щодо здійснення процесуального представництва іноземними адвокатами в Україні, також слід зазначити, що адвокат іноземної держави несе дисциплінарну відповідальність у разі вчинення дисциплінарного проступку у порядку, передбаченим законодавством України. Однак для адвоката іноземної держави можуть бути застосовані дисциплінарні стягнення виключно у вигляді попередження або виключення з Єдиного реєстру адвокатів України (ч. 2 ст. 60 Закону «Про адвокатуру і адвокатську діяльність»), про що не скажеш щодо адвокатів України. Так, ч. 1 ст. 35 ЗУ «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» передбачає за вчинення дисциплінарного проступку до адвоката України такі, крім вищезазначених, дисциплінарні стягнення як: зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року; позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України. Про накладення на адвоката іноземної держави дисциплінарного стягнення кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури повідомляє відповідний орган

державної влади або орган адвокатського самоврядування іноземної держави, в якій адвокат отримав статус адвоката або набув право на заняття адвокатською діяльністю (ч. 3 ст. 60 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). При здійсненні адвокатом іноземної держави адвокатської діяльності на території України на нього поширюються професійні права та обов'язки адвоката, гарантії адвокатської діяльності, визначені законом.

Також слід зазначити, що законом не встановлено обмежень щодо надання іноземним адвокатом правової допомоги на території України виключно з питань міжнародного права або права держави набуття статусу адвоката [223].

Г. О. Світлична, порушуючи зазначену проблематику, вказує на обмеженість знань таких осіб у питаннях вітчизняного законодавства, практики його застосування, що має накладати певні обмеження стосовно видів правової допомоги, що ними надаються. Науковець зазначає, що такі види мають бути обмежені тими, що пов'язані з правом іноземної держави, наприклад консультування [218, с. 213].

Це набуває додаткової актуальності з огляду на закладений у ч. 1 ст. 59, ч. 1 ст. 131-2 Конституції України «професійний» характер правничої допомоги, що надається [214, с. 153]. Причому, як зазначає Ю. Рябченко, із системного тлумачення ч. ч. 3, 4 ст. 59 вказаного Закону не вбачається необхідності підтверджувати наявність, зокрема, теоретичних знань у сфері вітчизняного права (ч. 2 ст. 9 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [214, с. 153].

Г. О. Світлична констатує той факт, що закон не вимагає складання адвокатом іноземної держави кваліфікаційного іспиту за законодавством України і не покладає на нього обов'язку володіння державною мовою України. Так, відповідно до Рішення Ради адвокатів України 17 грудня 2013 року №270 про «Порядок допуску до складення кваліфікаційного іспиту, порядок складення кваліфікаційного іспиту та методика оцінювання результатів складення кваліфікаційного іспиту для набуття права на заняття адвокатською діяльністю в Україні» визначається перелік документів, що подаються особами, які виявили бажання скласти кваліфікаційний іспит для набуття права на заняття адвокатською діяльністю, правила допуску до складення кваліфікаційного іспиту, складення кваліфікаційного іспиту, оцінювання результатів кваліфікаційного іспиту та прийняття рішення за результатами складення

кваліфікаційного іспиту регіональними кваліфікаційно-дисциплінарними комісіями адвокатури (далі – КДКА). Дія Порядку поширюється на громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які звертаються з метою набуття статусу адвоката вперше, повторно, або після позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю. Однак, дія цього Порядку не поширюється на вирішення питання набуття адвокатом іноземної держави права на заняття адвокатською діяльністю в Україні [224].

Уявляється, що у зв'язку з цим адвокати іноземної держави можуть надавати кваліфіковану юридичну допомогу в суді на території України перш за все з питань тлумачення права відповідної держави. Зазначені чинники можуть суттєво знижувати ефективність надання правової допомоги іноземними адвокатами з інших правових питань, що може стати об'єктивною завадою поширення практики їх участі в суді в якості представників [218, с. 213].

Окремі важливі принципи професійної діяльності адвокатів, які заслуговують на увагу і підтримку, знайшли своє відображення і у міжнародних документах, – зокрема: «Основні принципи, що стосується ролі юристів» від 07.09.1990 р. та «Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства» від 01.10.1988 р. Так, Кодексом врегульовано ряд питань щодо принципів адвокатської діяльності, саме професійної діяльності адвоката, що стосується аспектів незалежності, довіри і особистої порядності та конфіденційності, включаючи його взаємовідносини з клієнтом з урахуванням неприпустимих дій і відповідальності адвоката, його особистої реклами адвоката, тощо [225].

З огляду на проведення системних реформ в Україні, враховуючи специфіку (особливості) надання адвокатами юридичної (правової, правничої) допомоги при захисті цивільних прав та інтересів, охоронюваних законом, а також напрацьовані і втілені здобутки наукової думки та практичного досвіду, зокрема міжнародного (європейського), закріпленого у міжнародних нормативно-правових документах, зокрема [226]; [227]; [228]; [229]; [230]; видається доцільним використання позитивного зарубіжного при реформуванні (побудові у найближчому часі сильної та високопрофесійної) адвокатури України, особливо при створенні дієвого (практичного) організаційно-правового механізму захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні [231, с. 94].

Заслуговує на увагу п. 5 ч. I Додатку до Резолюції (78) 8 Комітету міністрів Ради Європи (про юридичну допомогу та консультації) від 02.03.1978 р. [227], в якому визначено і закріплено, що юридична (правнича, правова) допомога завжди повинна здійснюватися особою, яка має право практикувати в якості адвоката відповідно до правових (юридичних) норм певної конкретної держави. Водночас у Додатку до Резолюції зазначено, що юридична допомога може надаватися як адвокатами, так і іншими, що не є адвокатами [227]: участь адвоката може бути як у разі, коли система юридичної (правової) допомоги передбачає це, так і у випадках, коли: 1) сторони повинні бути представлені адвокатом у судовому органі конкретної держави відповідно до закону цієї держави; 2) є компетенція з боку органу, який правомочний розглядати питання про надання юридичної (правової) допомоги того, що послуги адвоката є необхідними з огляду на конкретні (специфічні) обставини справи [227]. Враховуючи це, та приклади європейських країн у цьому напрямку, доцільно зазначити, що адаптація законодавства України в частині надання професійної правничої (правової) допомоги клієнту стосовно виключного процесуального представництва осіб адвокатом у суді є правильним (позитивним) кроком. Але тут ключовим питанням залишається якість правничої (правової) допомоги. Тому, як стверджує С. А. Антонюк, в основі реалізації і впровадження цього положення (в практичній площині) має бути покладено принцип професіоналізму адвокатської діяльності як засади надання професійної (кваліфікованої) правничої (правової) допомоги адвокатом [231, с. 91].

Однак, у юридичній літературі повної підтримки зазначені положення з п. 5 ч. I Додатку до Резолюції не знайшли. Так на думку С. Бичкової та А. Чурпіти [232, с. 27], допуск та участь крім адвокатів як процесуальних представників інших осіб, які не є адвокатами, – є не тільки доцільним, а й необхідним, враховуючи особливості адвокатської діяльності в державі.

На нашу думку вказаний принцип є досить важливим питанням і потребує додаткового дослідження. Тому, враховуючи вищезазначене, і на наше переконання доречною дією з гармонізації цивільного процесуального законодавства України щодо розгляду і вирішення цивільних справ у цивільному судочинстві, а саме представництва в цивільному судочинстві як форми надання професійної

(кваліфікаційної) правничої (правової) допомоги адвоката, було б оновлення змісту ЦПК України [1] з урахуванням вищенаведених конституційних змін до міжнародних стандартів професійної діяльності адвокатів.

С. А. Антонюк наголошуючи на професійному характері процесуального представництва, пропонує доповнити ЦПК України новою статтею, – 15-1 «Адвокат як професійний процесуальний представник у цивільному судочинстві» в такій редакції: «Адвокат як професійний процесуальний представник у цивільному судочинстві – це фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю в Україні, та відомості про яку внесено до Єдиного реєстру адвокатів України, і відповідно до ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» набула права на зайняття адвокатською діяльністю та здійснює діяльність з надання правничої (правової) допомоги клієнту у цивільній справі на професійній незалежній основі; є професіоналом, який ставить інтереси свого клієнта вище своїх власних інтересів і намагається законними способами домогтися поваги до верховенства права, постійно дбає про честь, гідність та ділову репутацію своєї юридичної професії, а також дотримується правил, які встановлені цим Кодексом, ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та іншими законами України.

Як зазначає науковець, на основі аналізу Звітів про Виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (ЄС) у 2015, 2016, 2017 та 2018 роках [233]; [234]; [235]; [236] і відповідно до Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, схвалені Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 [237], подані рекомендації сприятимуть удосконаленню цивільного процесуального законодавства України в наявній системі правничої (правової) допомоги, відповідають міжнародними стандартами професійної діяльності адвокатів у цивільному судочинстві і т.д. [231, с. 97]. При чому, слід вказати, що проголошений у п. 5.6 Стратегії напрям реформування стосовно розширення переліку видів правової допомоги, що мають надаватись виключно адвокатами, відповідає досвіду розвинутих зарубіжних країн, причому які належать до різних правових систем, таких як Англія, США, Німеччина та інші. Більше того, як вказує Н. Фешик, мова йде про поширення адвокатської

монополії не тільки щодо представництва, але й загалом щодо ринку юридичних послуг, тобто щодо усіх їх видів. Вказується на поширення адвокатської монополії також в азіатських країнах: Гонконг, Тайвань, Республіка Корея, Японія [238].

Адвокат іноземної держави може здійснювати адвокатську діяльність в Україні. Тому, відстоюючи позицію реалізації принципу професіоналізму як основного в адвокатській діяльності на теренах України адвокатами України чи адвокатами іноземних держав і закріпленні його на законодавчому рівні, пропонуємо доповнити частину першу статті 4 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» терміном «професійності». Відповідно частину першу статті 4 Закону «Принципи та засади здійснення адвокатської діяльності» викласти у такій редакції: «Адвокатська діяльність здійснюється на принципах верховенства права, законності, професійності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів».

Грунтуючись на підході Г. О. Світличної та з огляду на впровадження «професійних» засад надання правової допомоги, доцільним є визначення у Законі «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» переліку видів правової допомоги, що можуть надаватись іноземними адвокатами.

У разі виявлення бажання відповідними іноземними адвокатами надавати правову допомогу в Україні на загальних підставах – вони мають скласти кваліфікаційний іспит стосовно знань права України. Враховуючи наявність певного досвіду професійної діяльності у відповідній країні, навичок і вмінь застосування права, дотримання вимог адвокатської етики, що прийняті в іноземній державі, доцільним є визначення програм кваліфікаційних іспитів для таких адвокатів, що передбачали б вказане.

Таким чином, відповідний іспит повинен мати обмежений характер порівняно з тим, що складається особою, яка не є адвокатом. Для застосування такого спеціального порядку щодо іноземного адвоката доцільним є підтвердження певного строку, протягом якого він працював адвокатом у конкретній іноземній державі, що свідчить про наявність в нього певного досвіду адвокатської діяльності [214, с. 153].

Ми цілком підтримуємо дану позицію науковця, і вважаємо що наявність теоретичних знань, в даному випадку, в галузі вітчизняного права є обов'язковою вимогою до іноземного адвоката, оскільки одним із видів адвокатської діяльності,

крім здійснення представництва інтересів фізичних осіб у судах під час здійснення цивільного судочинства, є надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, що без загальнотеоретичних знань права України є неможливим.

На думку науковця Ю. Рябченка, під час визначення критеріїв, відповідно до яких надання конкретного виду правової допомоги має бути віднесене до відання виключно адвоката, обов'язковому врахуванню підлягає виникнення в разі надання конкретного виду правової допомоги цивільних процесуальних правовідносин між адвокатом і судом. З огляду на підвищення вимог щодо надання послуг із представництва у судах, надання правової допомоги загалом актуальним постає підвищення вимог щодо участі в цивільному процесі іноземних адвокатів, зокрема щодо визначення окремого порядку підтвердження ними своїх знань, умінь, навичок.

Тому, пропонуємо доповнити статтю 59 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» частиною сьомою, та викласти в наступній редакції: «При здійсненні адвокатами іноземної держави на території України всіх видів адвокатської діяльності, вони мають скласти кваліфікаційний іспит стосовно знань вітчизняного права».

Отже, в контексті ст. 58 ЦПК України, зрозуміло, що здійснення представництва прав та інтересів іноземців, осіб без громадянства, наприклад як сторони у справі в цивільному судочинстві в Україні, можливе як іноземними представниками (адвокат іноземної держави) так і іншими процесуальними представниками. Класичним варіантом представництва є законне (виникає на підставі прямої вказівки закону та не залежить від волі особи, яку представляють) [81, с. 318, 326].

Так, інтереси іноземців, осіб без громадянства можуть представляти і законні представники (зокрема, батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, якими можуть бути іноземці чи особи без громадянства). Права, свободи та інтереси малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних осіб фізичних осіб захищають у суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом. Права, свободи та інтереси неповнолітніх осіб віком від

чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть захищати у суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, піклувальники чи інші особи, визначені законом (ч 1. 2 ст. 59 ЦПК України). Причому, іноземці та особи без громадянства як законні представники, можуть доручати ведення справи в суді іншим особам. Тобто, як зазначає С. Бичкова, Н. Чучкова, однією із особливостей процесуального представництва іноземців та осіб без громадянства є ширше коло осіб, щодо яких прямо передбачено, що вони можуть бути процесуальними представниками іноземних осіб [210, с. 289].

За загальним правилом, відповідно до ст. 60 ЦПК України, для представництва інтересів іноземної особи, потрібно відповідати таким вимогам: 1) бути адвокатом; чи 2) законним представником; 3) досягти вісімнадцяти років, мати цивільну процесуальну дієздатність, – у випадку розгляду спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи), за винятком осіб, визначених у ст. 61 ЦПК України, 4) і за винятком – ч. 4 ст. 60 ЦПК України і ч. 5 ст. 64 ЦПК України.

Також поряд із зазначеними особами, законними процесуальними представниками іноземної особи у встановлених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, випадках може бути також консул [210, с. 289].

Наявність у іноземців та осіб без громадянства можливості процесуального представництва своїх прав чи інтересів у цивільному судочинстві України, не унеможливорює їх вільного вибору особи представника. Так, у справі № 127/7039/20 Вінницький міський суд, розглянув матеріали позовної заяви ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про відшкодування витрат на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця та відшкодування моральної шкоди, де відповідачем ОСОБА_2 є іноземець (громадянин РФ) і з позовної заяви вбачається, що відповідач ОСОБА_2 є громадянином іноземної держави та проживає на території Російської Федерації. Під час вивчення матеріалів позовної заяви судом встановлено їх невідповідність вимогам цивільно-процесуального законодавства України, а саме положення Цивільного процесуального кодексу України передбачають необхідність вручення відповідачу позовної заяви із доданими до неї документами, надання можливості

відповідачу подати відзив на позов, докази по справі, скористатись іншими процесуальними правами, визначеними законом. Зазначення позивачем наявності у відповідача представника на стадії відкриття провадження не може бути прийнята судом до уваги.

Суду неможливо встановити чи бажає відповідач щоб його інтереси саме у даній справі представляв саме цей представник, чи взагалі даний представник уповноважений на представництво інтересів відповідача в суді. В даному випадку, виключно відповідач має право визначити чи буде він користуватися правничою допомогою при розгляді даної справи в суді, хто саме буде представляти його інтереси, чи буде відповідач самостійно приймати участь у судовому процесі [239].

Інтереси іноземців можуть представляти консули. У науці цивільного процесуального права консула прийнято розглядати як процесуального представника іноземних осіб, проте усталена точка зору не зовсім узгоджується з практикою здійснення консулом своїх функцій. Це дає підстави вважати, що цивільний процесуальний правовий статус консула на сьогоднішній день визначений недостатньо чітко [240, с. 53].

Віденська конвенція про консульські зносини від 24 квітня 1963 р. покладає на консула захист в державі його перебування інтересів держави, яку він представляє, і його громадян в межах, які допускаються міжнародним правом (ст. 5). Конвенція держав-сленів СНД, встановила, що у справах про спадкування, в тому числі й у спорах про спадкування, дипломатичні представництва або консульські установи кожної з договірних сторін компетентні представляти (за винятком права на відмову від спадщини) без спеціального доручення в установах інших договірних сторін громадян своєї держави, якщо вони відсутні або не призначили представника.

І. А. Павлуник стверджує, що консул, відповідно до укладених міжнародних договорів, при здійсненні представництва може виступати у процесі як офіційний представник (у разі здійснення без спеціальних на те повноважень представництва інтересів дієздатної особи, яка через свою відсутність чи з інших поважних причин не в змозі своєчасно захистити свої інтереси у суді); як законний представник (у разі представництва інтересів осіб, які не володіють повною дієздатністю, а також у разі представництва інтересів спадкоємців); як договірний представник (у разі надання

правової допомоги та здійснення представництва у суді за дорученням відповідної особи) [241, с. 140].

Однак, загальноприйняті позиції вчених вважати консула процесуальним представником не зовсім узгоджується з практикою здійснення консулами своїх функцій. Хоча відповідно до ст. 5 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. консульськими функціями, це, зокрема, є. Так, наприклад, відповідно до інформації, розміщеної на сайті Міністерства закордонних справ України, консульські установи не можуть виступати посередниками чи представниками у справах, які мають характер цивільно-правових спорів [242]. Аналогічну інформацію містить сайт Посольства України в Арабській Республіці Єгипет та в Республіці Судан: «Практика роботи закордонних дипломатичних установ України засвідчила обмежені можливості консульського реагування у багатьох справах, які мають характер цивільно-правових спорів. Це пов'язано з тим, що консульські установи не можуть виступати стороною у суді з метою захисту прав та інтересів наших громадян за кордоном, бути посередниками чи представниками у справах такої категорії» [243].

Законодавчої заборони бути консулу договірним процесуальним представником немає. Проте існує загальне правило, що консул репрезентує інтереси іноземних осіб без довіреності. Тому у разі, якщо консул бере участь у цивільному процесі без довіреності, немає підстав вважати, що він діє як договірний процесуальний представник. Як буде обґрунтовано далі, консул у такому випадку є особою, якій законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Разом з тим слід вказати, що відповідно до положень деяких консульських конвенцій суд має право вимагати від консула надати на підтвердження окремих повноважень довіреність від іноземної особи.

Виконання консулом функцій договірною процесуального представника іноземної особи є скоріше винятком, ніж правилом участі консула у цивільному процесі України [240, с. 55].

Відповідно до норм Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. та ЦПК України консул може бути також законним представником іноземців чи осіб без громадянства. Так, відповідно до п.п. «g», «h» ст. 5 Віденської конвенції консул

здійснює відповідно до законів та правил держави перебування: – охорону інтересів фізичних і юридичних осіб у спадкових правовідносинах; – охорону інтересів неповнолітніх та інших осіб, які не мають повної дієздатності і є громадянами держави, яку консул представляє (наприклад, коли необхідно встановити над такими особами опіку чи піклування). Ст. 59 ЦПК України права, свободи та інтереси малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб захищають у суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом.

Отже, консул може здійснювати функції законного процесуального представника на підставі п.п. «g», «h» ст. 5 Віденської конвенції, але в межах, визначених двосторонніми консульськими конвенціями та відповідно до законів і правил держави перебування. Зокрема, більшістю двосторонніх консульських конвенцій передбачено, що консул вправі брати участь у спадкових справах лише у разі, якщо у особи, яка має право на майно у зв'язку зі смертю іншої особи, немає іншого законного представника або останній не може безпосередньо брати участь у процесі [240, с. 56].

На думку Н. О. Чучкової, консульські функції, виражені в п. «i» ст. 5 Віденської Конвенції, не підпадають під норму договірної процесуального представництва. У договірної процесуального представника повноваження виникають на підставі довіреності, у консула ці повноваження виникають на підставі міжнародно-правової норми. Тому незважаючи на те, що в тексті Віденської конвенції при формулюванні відповідної консульської функції використовується дієслово «представляти», консул не є договірним процесуальним представником іноземної особи в розумінні норм ЦПК України [240, с. 56], а саме ст. 58 ЦПК України.

Ми поділяємо вказану позицію, оскільки участь консула і договірної процесуального представника у цивільному процесі є різними за своєю природою, функціями та повноваженнями. Тому, вбачається, при здійсненні консулом функцій, передбачених Віденською Конвенцією, слід його відносити до органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Тобто, статтю 56 ЦПК України пропонуємо доповнити частиною восьмою такого змісту: «У випадках встановлених законом, консул може звертатися до суду із заявою про захист прав,

свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах.

Як зазначає М. Й. Штефан, ототожнювати суб'єктів по ст. 45 ЦПК України [8, с. 150-151] (на сьогоднішній день – 56 ЦПК України) із процесуальними представниками є неправильним.

На відміну від представника, діяльність органів та осіб, визначених у ст. 45 ЦПК України (на сьогодні 56 ЦПК України), має іншу спрямованість. Їхня участь у цивільному процесі спрямована на виконання обов'язків, які випливають із покладених на них функцій у державному житті [244, с. 203]. С. С. Бичкова вказує на те, що мета участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб співпадає з метою участі в цивільному процесі України консула. Так, умовою участі консула у цивільному процесі є відсутність іноземної особи або неможливість іноземної особи своєчасно здійснити захист своїх прав, свобод та інтересів (п «і» ст. 5 Віденської конвенції). Метою ж участі органів та осіб, визначених ст. 56 ЦПК України, є надання допомоги, сприяння у судовому захисті особам, які внаслідок певних причин (стану здоров'я, матеріального стану, похилого віку тощо) не можуть самостійно захистити свої права, свободи та інтереси [81, с. 265].

Міжнародними договорами не визначено обсяг повноважень консула як процесуального представника, а лише передбачено загальне правило, згідно з яким він здійснює представництво громадян своєї держави за місцем свого перебування, внаслідок чого обсяг повноважень консула як процесуального представника визначається внутрішнім законодавством України, оскільки відсутня колізія між міжнародним договором України та її внутрішнім законодавством [241, с. 140].

М. Й. Штефан, вказує також на те, що така ознака консула як здійснення представництва без спеціального доручення, не узгоджується із ст. 62 ЦПК України, відповідно до якої повноваження процесуального представника мають бути підтвержені зазначеними у ній документами. Зазначена норма ст. 62 ЦПК України не мала б застосовуватися до консула у зв'язку з дією ст. 3 ЦПК України, згідно з якою, якщо міжнародним договором договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачено інші правила, ніж встановлені цим

Кодексом, застосовуються правила міжнародного договору (ч. 2 ст. 3 ЦПК України) [8, с. 564]. Проте відповідно до міжнародно-правових положень здійснювати представництво інтересів іноземних осіб консул може лише «з дотриманням практики і порядку, які прийняті в державі перебування» (п. «і» ст. 5 Віденської конвенції) [240, с. 57].

Як зазначала С. С. Бичкова, мета участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб з метою участі консула у цивільному процесі України співпадає. Повноваження органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, не потрібно підтверджувати довіреністю. І як зауважує Н. О. Чучкова, відсутність у консула довіреності на здійснення захисту прав, свобод та інтересів іноземних осіб буде узгоджуватися, у такому випадку, з нормами ЦПК України [240, с. 58]. Повноваження консула, з огляду на наведене, визначається не довіреністю, а ст. 57 ЦПК України та відповідними міжнародними договорами. Як вірно зазначає Н. О. Васильчикова, повноваження консула підтверджуються документом, що визначає статус консульської посадової особи [245, с. 119], тобто консульським патентом та екзекватурою.

Виходячи з вищенаведеного, слід основну увагу зосередити на таких двох основних моментах: 1) підставою участі консула у цивільному процесі є відсутність громадянина чи його неможливість своєчасно здійснювати захист своїх прав та інтересів. У такому випадку консул, для здійснення функцій захисту іноземної особи, зобов'язаний надати докази підтвердження зазначених вище фактів; 2) захист консулом прав, свобод та інтересів іноземної особи припиняється у випадку появи громадянина чи його можливості здійснювати захист самостійно або через обраного ним представника.

Отже, на підставі аналізу п. «і» та п.п. «g», «h» ст. 5 цієї Віденської Конвенції про консульські зносини 1963 р. та численних поглядів науковців щодо здійснення консулом консульських функцій, у цивільному судочинстві консул має набувати статусу органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб та правового статусу законного представника. Також, в окремих випадках, – статусу договірною процесуального представника.

На думку С. С. Бичкової, Н. О. Чучкової, аналіз чинного законодавства та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, дозволяє виокремити низку особливостей процесуального представництва іноземних осіб, які нехарактерні для процесуального представництва фізичних, юридичних осіб України, а також нашої держави. Так, ще однією особливістю процесуального представництва іноземних осіб є наявність додаткових джерел правового регулювання. Це пов'язано із специфічним характером відповідних цивільних процесуальних правовідносин.

Так, крім ЦПК України, джерелами правового регулювання процесуального представництва іноземних осіб також є: ЗУ «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. у якому вміщено такі спеціальні правові норми, як: ст. 13 «Визнання документів, виданих органами іноземних держав» та ст. 34 «Право, що застосовується до довіреності»; Гаазька конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів 1961 р., яка запровадила спрощений порядок визнання документів, виданих органами іноземної держави; дво- і багатосторонні міжнародні договори України про правову допомогу, які скасовують встановлену в ст. 13 ЗУ «Про міжнародне приватне право» процедуру легалізації документів, виданих органами держав-учасниць відповідних міжнародних договорів (зокрема, Конвенція СНД про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 р.); Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р., у ст. 5 якої закріплено основні функції консулів, до яких належить і здійснення представництва громадян у судових та інших установах держави перебування; низка двосторонніх консульських конвенцій, які визначають особливості участі консула у цивільному процесі України, тощо.

У разі представництва іноземними особами уваги заслуговує підтвердження повноважень процесуальних представників. Це виступає наступною, третьою особливістю процесуального представництва іноземних осіб. Мова йде про наявність додаткових вимог, які висуваються до порядку оформлення документів, що посвідчують повноваження процесуальних представників [210, с. 290]. Вид відповідного документа залежить від виду процесуального представництва. Ст. 62 ЦПК України, зазначає, що повноваження, наприклад, договірною процесуального

представника іноземної особи посвідчується одним із таких документів: 1) довіреністю фізичної або юридичної особи; 2) довіреністю або ордером, виданим відповідно до ЗУ України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (якщо представництво здійснює адвокат). Повноваження законного процесуального представника іноземців та осіб без громадянства посвідчується: 1) свідоцтвом про народження дитини; 2) рішенням про призначення опікуном, піклувальником чи охоронцем спадкового майна.

Додатково слід зазначити, що повноваження консула посвідчуються консульським патентом та екзекватурою, а якщо цього вимагає міжнародний договір, – довіреністю [210, с. 290].

Довіреності, або інші документи, які підтверджують повноваження представника і були посвідчені в інших державах, повинні бути легалізовані в установленому законом порядку, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [1]. Аналіз ч. 9. ст. 62 ЦПК України дозволяє зробити висновок, що повноваження іноземців, осіб без громадянства при договірному чи законному представництві може здійснюватися на підставі довіреності чи інших документів, що підтверджують повноваження представника в іноземній країні і були посвідчені там, – в Україні повинні бути легалізовані в установленому законом порядку, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Але найбільш поширеним документом, як стверджують науковці С. Бичкова та Н. Чучкова, що посвідчує повноваження процесуального представника іноземців, осіб без громадянства є довіреність, – порядок видачі, строк дії, припинення та правові наслідки припинення якої, визначаються правом держави, у якій видано довіреність (ст. 34 ЗУ «Про міжнародне приватне право»). Тобто, якщо довіреність на представництво інтересів іноземців, осіб без громадянства в суді видана в Україні, то потрібно керуватись положеннями ЦК України (ст. 244-250) та ЦПК України (ст. 62, 64). А якщо довіреність оформляється за кордоном, то на неї будуть поширюватися правила іноземного законодавства.

У разі коли оформлена за кордоном довіреність відповідно до законів іноземної держави посвідчується нотаріусом або іншим компетентним органом іноземної держави, тобто якщо довіреність є офіційним документом, виданим компетентним органом іноземної держави, на неї поширюється правило, закріплене у ст. 13 ЗУ «Про міжнародне приватне право». Відповідно до цієї норми документи, видані уповноваженими органами іноземних держав у встановленій формі, визнаються дійсними в Україні в разі їх легалізації, якщо інше не передбачено законом або міжнародним договором України, [210, с. 290], про що ми зазначали вище.

На сьогоднішній день існує два шляхи визнання дійсними іноземних офіційних документів (довіреностей у тому числі) – вчинення консульської легалізації і проставлення спеціального штамп (апостилю). Відповідно до листів Міністерства юстиції України від 9 липня 2004 р. № 26-38-290, від 2 червня 2009 р. № 26-26/201 та від 11 травня 2010 р. № 26-26/291 до двосторонніх міжнародних договорів про правову допомогу, які звільняють офіційні документи, видані органами договірних сторін від будь-якого додаткового засвідчення, належать договори, укладені з Болгарією, Грузією, Естонією, Латвією, Литвою, Македонією, Молдовою, Польщею, Румунією, Узбекистаном, Чехією, Югославією (у відносинах з Сербією), а також багатостороння Мінська конвенція про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 р., що застосовується у відносинах з Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією, Казахстаном, Киргизією, Молдовою, Росією, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном [210, с. 291].

Отже, існують дві додаткові вимоги щодо документів, які посвідчують повноваження процесуальних представників іноземців та осіб без громадянства в цивільному процесі України. Перша стосується випадку коли такі документи є іноземними офіційними документами, – тоді передбачається процедура консульської легалізації, якщо інший порядок визнання указаних документів дійсними на території України не передбачений законом або міжнародним договором України. Друга вимога передбачає здійснення перекладу документа українською мовою та посвідчення підпису перекладача нотаріусом, – якщо такі документи складені іноземною мовою, – з чим і слід погодитись. Як зазначається у п. 7 Роз'яснення

Президії Вищого господарського суду України від 31 травня 2002 р. № 04-5/608 «Про деякі питання практики розгляду справ за участю іноземних підприємств і організацій» [134], положення якого можуть бути застосовані й до цивільних процесуальних правовідносин, суд приймає документи, які складені мовами іноземних держав, за умови супроводження їх нотаріально засвідченим перекладом українською мовою. При цьому, як зазначено у п. 10 Роз'яснення, нотаріус засвідчує лише оригінальність підпису перекладача, який стоїть під документом, а не відповідність перекладу оригіналові. Тому, якщо у суду чи учасника цивільного процесу виникнуть сумніви щодо автентичності перекладу документа, суд може призначити судову експертизу [210, с. 292].

Окреслене, дає підстави вважати, що реалізація іноземцями, особами без громадянства права на участь у цивільному судочинстві України через представника (ст. 58 ЦПК України) має ряд таких особливостей як: 1) визначається додатковими джерелами правового регулювання таких правовідносин; 2) значно ширше коло осіб процесуального представництва іноземців та осіб без громадянства; 3) наявністю додаткових вимог, які висуваються до порядку оформлення документів, що посвідчують повноваження процесуальних представників, з чим, на наше переконання, слід і погодитися.

Також захист прав та інтересів іноземців та осіб без громадянства в цивільному процесі України можливий і через представників іноземної держави, – зокрема іноземних адвокатів, які можуть здійснювати адвокатську діяльність на території України з урахуванням певних наявних особливостей та із пропозицією включення в юридичну площину нових.

Висновки до другого розділу

1. Іноземці, особи без громадянства можуть бути сторонами справи у цивільному судочинстві України, бути носіями загальних та спеціальних процесуальних прав та обов'язків сторін та мати статус позивача чи відповідача у суді. Положення ст. 48 ЦПК України, де передбачено, що позивачем і відповідачем можуть бути фізичні і юридичні особи, а також держава, слід

доповнити словами «в тому числі фізичні особи незалежно від їх громадянства». Тому пропонуємо частину другу статті 48 ЦПК України викласти у наступній редакції: «Позивачем і відповідачем можуть бути фізичні особи, в тому числі фізичні особи незалежно від їх громадянства, юридичні особи, а також держава».

2. При розгляді справ з іноземним елементом строк розгляду справи зазвичай є тривалішим. Відповідно до ч. 2 ст. 210 ЦПК України суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті. При виникненні необхідності у зверненні із судовим дорученням про надання правової допомоги, врученні виклику до суду чи інших документів до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави або при направленні судового доручення щодо збирання доказів у порядку ст. 87 ЦПК України, розгляд справи з іноземним елементом зупиняється. Тому, пропонуємо частину другу статті 210 ЦПК України, викласти її в наступній редакції: «Суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті. Розгляд справ з іноземним елементом здійснюється протягом строків, передбачених частиною першою, другою цієї статті та з урахуванням особливостей розгляду справи може бути збільшеним на строк, до надходження відповіді від іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави на судове доручення про надання правової допомоги, вручення виклику до суду чи інших документів».

3. Враховуючи положення п. 1 ст. 6 та ст. 14 Європейської Конвенції з прав людини щодо права на справедливий суд та заборони дискримінації, пропонуємо іноземців, осіб без громадянства, у визначених законом випадках (ст. 5, ст. 8 ЗУ «Про судовий збір»), відносити до числа осіб, які мають право на пільги щодо сплати судового збору, на відстрочення та розстрочення сплати судового збору, зменшення його розміру або звільнення від його сплати.

4. Відмова у відкритті провадження у справі за позовною заявою іноземця чи особи без громадянства можлива тільки на загальних підставах, передбачених у ЦПК України (ст. 186 ЦПК України). Подання іноземцями, особами без громадянства як сторонами цивільно-правового спору в цивільному судочинстві України, аналогічних позовів про той самий предмет, з тих самих

підстав, до тих самих відповідачів одночасно в суд іноземної держави, – порушує основні засади цивільного судочинства. У такому випадку, суд зобов'язаний вжити заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами учасниками справи, – іноземними особами як сторонами справи. Такими заходами є: постановлення ухвали про залишення позовної заяви без руху, про повернення позовної заяви, постановлення ухвали про відмову у відкритті провадження у справі чи про залишення позовної заяви без розгляду.

5. При вирішенні питання про залучення до участі у справі іноземної фізичної особи як третьої особи або при вступі її до справи суд має перевірити: 1) чи має така особа розглядатись як фізична особа публічного чи фізична особа приватного права; 2) якщо це є фізична особа публічного права, то – чи відповідає залучення її до участі у справі її компетенції. Вказане є визначальним щодо характеристики їх цивільної процесуальної правосуб'єктності.

6. Суб'єкт міжнародного права (міжнародна неурядова організація, іноземна держава, міжнародна міжурядова організація) у переважній більшості випадків має матеріально-правовий статус юридичної особи публічного права, а тому його матеріально-правова правосуб'єктність має цільовий характер. Якщо такий суб'єкт міжнародного права бере участь у цивільній справі через свою посадову особу (самопредставництво), то це зумовлює відповідний характер і цивільної процесуальної правосуб'єктності такої посадової особи.

7. Як третя особа у цивільній справі може взяти участь не тільки іноземна держава або міжнародна організація, а й фізична особа (наприклад, посадова особа дипломатичного представництва). Суд має виявляти за своєю ініціативою підстави для залучення суб'єкта міжнародного права як третьої особи та, у разі їх наявності, повідомляти такого суб'єкта про відкриту справу та можливість взяти у ній участь. Якщо суб'єкт міжнародного права не виявляє наміру брати участь у процесі і при цьому користується судовим імунітетом, то, попри повідомлення, він має вважатись таким, що не був залучений до участі у справі, із наслідками, передбаченими ч. 2 ст. 54 ЦПК України.

8. Обсяг процесуальних прав і обов'язків іноземців, осіб без громадянства в цивільному судочинстві України як третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору визначатиметься ст. 49 ЦПК України. А іноземці та особи без громадянства як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору користуватимуться загальними процесуальними правами та обов'язками учасників справи, передбаченими у ст. 43 ЦПК України.

9. Положення ч. 1 ст. 496 ЦПК України, яка встановлює концептуальні процесуальні засади визначення прав та обов'язків, має тлумачитись широко, у системному взаємозв'язку із положеннями ст. 21 Конституції України щодо національного правового режиму іноземців, а також положеннями ст. 6 ЦПК України. Це означає, що іноземні особи можуть не тільки вступати у цивільне судочинство самостійно, але й бути залученими судом у випадках, якщо судові рішення може вплинути на їх права та обов'язки, але вони не вказані як сторони (ч. 3 ст. 53 ЦПК України).

10. Інтереси іноземців, осіб без громадянства як сторін чи як третіх осіб в цивільному судовому процесі може представляти адвокат або законний представник, або особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність, – у випадку розгляду спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи), за винятком осіб, визначених у ст. 61 ЦПК України. Доцільним вважається доповнення частини першої статті 60 ЦПК України нормою наступного змісту: «Адвокатом або законним представником може бути іноземна особа». Тому пропонуємо частину першу статті 60 ЦПК України викласти в наступній редакції: «Представником у суді може бути адвокат або законний представник. Адвокатом або законним представником може бути іноземна особа».

11. Повноваження представників сторін – іноземців, осіб без громадянства мають бути підтверджені такими документами: довіреністю фізичної або юридичної особи; свідоцтвом про народження дитини рішенням про призначення опікуном, піклувальником чи охоронцем спадкового майна (при законному представництві). Причому, законні представники – іноземні особи

(батьцьки, усиновлювачі, тощо) можуть доручати ведення справи в суді іншим особам. Законним процесуальним представником іноземців, осіб без громадянства, у встановлених законом випадках, може бути консул. Тобто мова йде про таку особливість процесуального представництва як наявність додаткових осіб, відносно яких прямо закріплено їх право виступати як процесуальні представники іноземних осіб. Якщо представництво здійснює адвокат, повноваження підтверджуються довіреністю або ордером, виданим відповідно до ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

12. Здійснення представництва інтересів іноземців та осіб без громадянства як учасників справи в цивільному судочинстві України можливе іноземним адвокатом. В п. 4 ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», зазначено, що адвокат іноземної держави здійснює адвокатську діяльність на території України відповідно до цього Закону, якщо інше не передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Довіреність чи інші документи, що підтверджують повноваження іноземного адвоката, і були посвідчені в інших державах, повинні бути легалізовані в установленому законодавством порядку, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

13. Пропонуємо доповнити статтю 59 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» «Набуття адвокатом іноземної держави права на заняття адвокатською діяльністю в Україні. Особливості статусу адвоката іноземної держави» частиною сьомою, та викласти її в наступній редакції: «При здійсненні адвокатами іноземної держави на території України всіх видів адвокатської діяльності, вони мають скласти кваліфікаційний іспит стосовно знань вітчизняного права».

14. Особливим суб'єктом цивільних процесуальних відносин з іноземним елементом є консул. Підставою його участі в цивільному процесі є відсутність громадянина чи його неможливість своєчасно здійснювати захист своїх прав та інтересів. Консула у цивільному судочинстві України слід відносити до органів та

осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Консул може набувати правового статусу законного представника, у виняткових випадках, передбачених двосторонніми консульськими конвенціями, – статусу договірною процесуального представника. Тому, статтю 56 ЦПК України пропонуємо доповнити частиною восьмою наступного змісту: «У випадках встановлених законом, консул може звертатися до суду із заявою про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах».

РОЗДІЛ 3. Іноземці та особи без громадянства як інші учасники судового процесу

3.1. Процесуальні права та обов'язки іноземців та осіб без громадянства, які виступають свідками у цивільній справі

Інші учасники процесу – це група суб'єктів цивільного процесу, які не мають юридичної заінтересованості в результатах розгляду справи, залучаються до процесу для виконання певних процесуальних функцій з метою сприяння суду у вчиненні правосуддя з цивільних справ, мають лише спеціальні права і обов'язки, зумовлені виконуваною процесуальною роллю.

Ст. 65 ЦПК України закріплено перелік осіб, які є іншими учасниками судового процесу. До них належать: помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст [1].

В юридичній літературі існує чимало думок щодо поняття інших учасників судового процесу та поділу їх на види.

На думку В. І. Тертишнікова, доцільно робити поділ інших учасників процесу не за метою участі, а за процесуальними ролями. Тобто, даних учасників поділяє на дві групи: 1) особи, які сприяють здійсненню правосуддя своїми юридичними діями (наприклад, свідок, експерт); 2) особи, які «технічно» сприяють розгляду справи (секретар судового засідання, судовий розпорядник, перекладач та спеціаліст) [246, с. 44].

С. В. Сеник, Р. Я. Лемик, – інших учасників цивільного процесу відносять до тих, що сприяють правосуддю. Інші учасники цивільного процесу – це учасники процесуальних відносин, що не мають жодної заінтересованості у процесі, але обійтися без їхньої участі у справі неможливо. Ці суб'єкти надають організаційну, технічну допомогу, сприяють особам, які беруть участь у справі, у доказовій діяльності, а суду – у здійсненні правосуддя. Між такими особами і судом існують взаємні процесуальні правовідносини [209, с. 38].

З урахуванням цього та у зв'язку із внесенням змін у процесуальне законодавство, підтримуємо такий поділ інших учасників судового процесу: 1) особи, які забезпечують ведення судового засідання та організаційне забезпечення судового процесу: секретар і судовий розпорядник, помічник судді; 2) особи, які сприяють встановленню обставин справи: свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст.

Основними критеріями розмежування інших учасників процесу від осіб, які беруть участь у справі є: 1) участь інших учасників судового процесу у розгляді справи є факультативною, а їх залучення залежить від обставин справи (за винятком секретаря судового засідання і судового розпорядника, участь яких в процесі є обов'язковою); 2) інші учасники судового процесу не мають юридичної заінтересованості у розгляді справи; 3) судові рішення у справі не впливає на їх права та обов'язки; 4) інші учасники процесу не можуть бути ініціаторами справи, а лише сприяють суду у її розгляді та вирішенні; 5) інші учасники судового процесу, окрім секретаря судового засідання та судового розпорядника, мають право на компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду та на оплату виконаної роботи; 6) поведінка інших учасників судового процесу ґрунтується на тому, що вони зобов'язані діяти лише так, як передбачено ЦПК України, тоді як поведінка осіб, які беруть участь у справі дозволяє їм діяти на власний розсуд у межах наданих повноважень [6, с. 173].

Як зазначалося нами вище, іноземці та особи без громадянства як суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин наділяються процесуальними правами і обов'язками залежно від процесуальної ролі їх участі у цих правовідносинах.

Суб'єктивні цивільні процесуальні права та обов'язки є правовою основою процесуальної діяльності учасників цивільного процесу [247, с. 72]. ЦПК України наділяє суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин широким колом процесуальних прав та покладає на них процесуальні обов'язки [80, с. 91].

Оскільки цивільний процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства заснований на принципі національного правового режиму, і як нами зазначалось у попередньому розділі, їх ми можемо віднести до учасників справи, – також вони

можуть виступати свідками у цивільному судочинстві України, тобто належати до групи «інших учасників судового процесу».

Аналіз чинного законодавства України дає підстави стверджувати, що іноземці, особи без громадянства можуть виступати у цивільному процесі і як деякі інші учасники судового процесу (перекладачі, свідки, експерти, спеціалісти, тощо) [80, с. 96]. Що ж до участі іноземних осіб як свідків, законодавство практично не обмежує їх у такій можливості. Іноземна особа як свідок – це особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи [80, с. 95].

Свідок – це важливий учасник цивільного процесу, основна функція якого полягає у наданні правдивих показань щодо відомих йому обставин. Свідком може бути виключно фізична особа, яка правильно сприймає обставини, що мають значення для справи та дає про ці обставини достовірні показання [6, с. 175]. С. В. Васильєв, характеризуючи цивільну процесуальну правосуб'єктність як підставу виникнення цивільних процесуальних правовідносин, виділяє її носіями не тільки суд та заінтересованих у результаті розгляду справи осіб, але й осіб, які сприяють здійсненню правосуддя, зокрема свідків [112, с. 55-56].

А. Х. Гольмстен, характеризуючи участь свідка у цивільній справі, вказує на правовий зв'язок держави та особи як основу обов'язку особи з'явитись до суду та надати показання [248, с. 225].

Розглянемо та проаналізуємо комплекс цивільних процесуальних прав та обов'язків іноземців та осіб без громадянства, – свідків у цивільній справі. Іноземцям, особам без громадянства як свідкам, відповідно до ст. 69 ЦПК України надаються такі процесуальні права: право давати показання рідною мовою або мовою, якою вона володіє, користуватися письмовими записами, відмовитися від давання показань у випадках, встановлених законом, а також на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду. При цьому слід зауважити, що обмежень щодо віку особи, яка може бути допитана як свідок, чинний ЦПК України не містить [6, с. 175].

Закон не встановлює обмежень за мотивами родинних стосунків або за мотивами віку свідка, але на думку В. В. Комарова, – суди повинні по можливості

уникати притягнення як свідків малолітніх дітей і враховувати їх розумові вікові межі зі сприйняття фактів об'єктивної дійсності [79, с. 376]. Ми не погоджуємося з цією позицією, а підтримуємо законодавця, оскільки жодних обмежень щодо віку особи, яка може бути допитана як свідок немає у чинному процесуальному законодавстві і малолітніх осіб не передбачено у ст. 70 ЦПК України серед переліку осіб, які не підлягають допиту як свідки. Законодавством передбачено спеціальний порядок допиту таких осіб.

Особи, які не підлягають допиту як свідки, встановлені у ст. 70 ЦПК України [1]. Перелік цих осіб є вичерпним, і відтак, такі особи не можуть бути викликані судом в якості свідків. Слід наголосити, що особи, які мають дипломатичний імунітет не можуть бути допитані як свідки без їхньої згоди, а представники дипломатичних представництв – без згоди дипломатичного представника (ч. 2 ст. 70 ЦПК України). Тобто така заборона має умовний характер і вони можуть бути допитані в разі їх згоди, яка повинна бути надана перед допитом [79, с. 377]. Тобто, слід звернути увагу на можливість допиту осіб, які є працівниками консульських установ.

Згідно з п. 1 ст. 44 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року, працівників консульських установ можуть викликати як свідків у період ведення судових або адміністративних справ, і вони не можуть відмовитися давати показання. Якщо консульська посадова особа відмовляється давати показання, до нього не можуть застосовуватися засоби примусу або покарання. Компетентні органи держави перебування, яким необхідні показання консульської посадової особи, не повинні створювати перешкод при виконанні його службових обов'язків. Зазначені органи можуть, якщо це можливо, одержати показання за місцем проживання цієї особи, у приміщенні консульської установи або прийняти від неї письмову заяву.

Важливою юридичною гарантією діяльності працівників консульських установ є той факт, що вони не зобов'язані давати показання з питань, пов'язаних з виконанням своїх функцій, або надавати офіційну кореспонденцію і документи, які стосуються їхніх функцій. Вони також не зобов'язані давати показання щодо

роз'яснення законодавства акредитованої держави. Тому допит зазначених осіб провадиться лише на їх прохання або з їхньої згоди [4, с. 128].

У процесуальних нормах країн континентального права як правило законодавчо закріплені (дещо інші) категорії осіб, які не підлягають допиту як свідки.

До них відносяться: 1) особи, які в силу свого малолітнього віку, фізичних або психічних недоліків не в змозі правильно сприймати факти і давати про них правильні показання (п. «а» ст. 133 ЦПК Молдови; п. «а» ч. 1. ст. 129 ЦК Грузії п. 1 ч. 4 ст. 104 ЦК Азербайджану п. 1 ч. 2 ст. 79 ЦК Казахстану ст. 106 ГПК Латвії); 2) представники культу, лікарі, адвокати, нотаріуси та інші особи, яких закон зобов'язує зберігати таємницю інформації, що стала відомою їм у процесі виконання ними своїх службових обов'язків (п. «b» ст. 133 ЦПК Молдови, п. 4 ч. 1 ст. 73 ЦПК Киргизстану, п. 2 ч. 2 ст. 256 ЦПК Естонії); 3) державні службовці та колишні державні службовці – відносно охоронюваних законом секретних відомостей, що стали відомими їм у зв'язку з виконанням службових обов'язків, якщо не були звільнені у встановленому порядку від обов'язку зберігати таємницю (п. «с» ст. 133 ЦПК Молдови); 4) особи, які в силу професійних обов'язків брали участь у підготовці, виконанні або розповсюдженні періодичних видань, теле- чи радіопередач, – щодо особи автора, виконавця, упорядника матеріалів або документів, а також щодо отриманої від них інформації у зв'язку з їх діяльністю в силу того, що ці матеріали і документи призначені для редакції (п. «d» ст. 133 ЦПК Молдови); 5) професійні судді, народні засідателі та присяжні – про обставини обговорення у дорадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення рішення чи вироку (п. 3 ч. 4. ст. 104 ЦПК Азербайджану, п. 4 ч. 1 ст. 51 ЦПК України) [133, с. 132].

Таким чином в законодавстві іноземних держав задекларований дещо інший, хоча в певних моментах схожий перелік осіб, які не можуть бути допитані як свідки в процесуальному законодавстві інших держав. З огляду на зазначене, на нашу думку, у цивільному процесуальному законодавстві України можна було розширити перелік осіб, які не можуть бути допитані як свідки. Так, наприклад,

віднести до числа таких осіб журналістів, в контексті їхнього обов'язку зберігання професійної таємниці щодо джерел інформації отриманої конфіденційно. З точки зору засад журналістської етики, збереження конфіденційності джерела інформації, імені особи, яка надала журналісту інформацію, – це не лише право, а й обов'язок журналіста. Відповідно до Декларації принципів поведінки журналістів, журналіст зобов'язаний зберігати професійну таємницю щодо джерела інформації, отриманої конфіденційно. Згідно з Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи №R (2000)7 від 8 березня 2000 р. «Про право журналістів не розкривати свої джерела інформації» термін «джерело» означає будь-яку особу, яка забезпечує інформацією журналістів. Крім того, тут визначено також термін «інформація, яка визначає джерело», яка охоплює «ім'я та персональні дані, такі, як: голос чи зображення джерела; фактичні обставини набуття журналістом інформації від джерела; неопублікований зміст інформації, наданий джерелом журналісту та персональні дані журналістів і їхніх службовців, пов'язані з їхньою професійною діяльністю». В Україні право і обов'язок журналіста на збереження таємниці авторства та джерел інформації закріплено в ст. 26 ЗУ «Про друковані засоби масової інформації (пресу)» від 16. 11. 1992 р. [249] та ст. 59 ЗУ «Про телебачення і радіомовлення» від 21. 12. 1993 р. [250] . ЗУ «Про інформацію» від 02.10.1992 р [251] передбачає гарантії діяльності засобів масової інформації та журналістів. Відповідно до ст. 25 Закону журналіст має право не розкривати джерело інформації або інформацію, яка дозволяє встановити джерела інформації, крім випадків, коли його зобов'язано до цього рішенням суду на основі закону [251]. Права та обов'язки журналіста, працівника засобу масової інформації, визначені цим Законом, поширюються на зарубіжних журналістів, працівників зарубіжних засобів масової інформації, які працюють в Україні (ч. 7. ст. 25 Закону).

Тому, вважаємо доцільним було б доповнення пунктом б частини першої статті 70 ЦПК України наступним твердженням: б) «журналісти – про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації». Ця норма, в силу дії

національного правового режиму, поширювалася б на іноземців та осіб без громадянства як журналістів, які працюють в Україні. Також процесуальними правами іноземців та осіб без громадянства як свідків у цивільній справі є право відмовитися давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб), які можуть тягнути юридичну відповідальність для нього або таких членів сім'ї чи близьких родичів (ч. 1 ст. 71 ЦПК України). Фізична особа не має права відмовитися давати показання (ч. 1 ст. 71 ЦПК України), крім вищевказаного випадку. Відповідно до ч. 2 ст. 71 ЦПК України, особа, яка відмовляється давати показання, зобов'язана повідомити причини відмови. Так, якщо іноземець, особа без громадянства як свідки відмовилися давати показання, на них покладається обов'язок повідомити причини такої відмови.

Відповідно до ч. 1 ст. 63 Конституції України особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. З урахуванням зазначеного конституційного положення члени сім'ї чи близькі родичі цивільного позивача або цивільного відповідача не можуть бути притягнуті до відповідальності за відмову від дачі показань. У разі ж, коли зазначені особи погодилися давати показання, вони несуть відповідальність за завідомо неправдиві показання. Конституція України вказує, що належність до членів сім'ї чи близьких родичів визначається законом [252, с. 54]. Коло осіб, передбачених ст. 71 ЦПК України є вичерпним. Особа, яка відмовляється давати показання, зобов'язана повідомити причини відмови (ч. 2 ст. 71 ЦПК України). У разі немотивованої відмови давати показання передбачено відповідальність свідка за ст. 385 КК України. Особа, яка погодилася давати показання, може відмовитися давати показання у будь-який час. В такому випадку ті показання, які давалися раніше, тобто до відмови, не можуть бути використані як доказ у справі [252, с. 54].

Тобто, чинний ЦПК України передбачає для осіб, у визначених законом випадках, можливість скористатися правом імунітету свідка, тобто відмовитися від давання показань. Це правило існувало ще в римському праві – «ніхто не може бути викликаний проти своєї волі для свідчення проти тестя, зятя, вітчима, пасинка, двоюрідного брата, двоюрідної сестри, двоюрідного племінника і тих, хто знаходиться в більш близькій ступені родичів...» [79, с. 377].

Цікавим є факт, що право імунітету свідка, передбачено не тільки ЦПК України, а й процесуальним законодавством інших держав, наприклад Німеччини, Франції тощо. При чому підставами такої відмови можуть бути особисті або предметні (матеріальні) причини (родинний або службовий імунітет), який передбачає значно інший, більш розширений перелік осіб, які мають право відмовитися від давання показань, на відмінну від процесуального законодавства України.

Так, наприклад, Цивільне процесуальне уложення Німеччини передбачає, що від надання показань з особистих підстав мають право відмовитися: 1) заручена із стороною особа, або особа, пов'язана із стороною обіцянкою створити партнерство для спільного життя; 2) чоловік сторони, навіть якщо шлюб розірваний; 2) партнер сторони, навіть якщо партнерство, утворене для спільного життя, більше не існує; 3) особи, які знаходилися або знаходяться з однією із сторін в прямих родинних зв'язках до третього ступеня; 4) священнослужителі – відносно обставин, які їм довірені при здійсненні їх духовної діяльності; 5) особи, які професійно брали участь або беруть участь в підготовці, випуску або поширенні періодичних друкованих видань або радіопередач, – відносно особи автора, відправника або джерела статей, або документів, а також відносно відомостей, отриманих ними у зв'язку з їх діяльністю, оскільки ці статті, документи і відомості призначені для редакційної роботи; 6) особи, яким за посадою, положенню, або професії довірені факти, що вимагають за своєю природою або за правилами закону збереження таємниці, – відносно фактів, на які поширюється обов'язок збереження таємниці (§ 383).

А відповідно до ЦПК Франції, родичі по висхідній лінії ні за яких обставин не можуть бути допитані у зв'язку з скаргами, заявленими подружжям в обґрунтування позову про розірвання шлюбу або про встановлення режиму окремого проживання подружжя (ч. 2 ст. 205); мають право відмовитися від дачі показань родичі по прямій лінії будь-якої з сторін або один з подружжя, навіть коли шлюб з ним було розірвано (ч. 2 ст. 206) [133, с. 133].

З огляду на зазначений перелік осіб, які можуть відмовитися від давання показань, доцільно було б врахувати деякі особливості в процесуальному законодавстві України. Так, наприклад, до переліку осіб, які мають право відмовитися від давання показань відповідно до ст. 71 ЦПК України можна було б віднести ще таких осіб: 1) заручена із стороною особа, або особа, пов'язана із стороною обіцянкою укласти шлюб для спільного життя; 2) чоловік сторони, навіть якщо шлюб розірваний, до яких належали б іноземці та особи без громадянства. Отже, частину першу статті 71 ЦПК України пропонуємо викласти у такій редакції: «Фізична особа має право відмовитися давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб, заручена зі стороною особа, або особа, пов'язана зі стороною обіцянкою укласти шлюб, чоловік / дружина сторони, навіть якщо шлюб розірваний), які можуть тягнути юридичну відповідальність для нього або таких членів сім'ї чи близьких родичів».

Також законодавець у ЦПК України передбачає можливість свідка – іноземця чи особи без громадянства, брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції; користуватися послугами перекладача; користуватися письмовими записами; має право на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду. На думку В. В. Комарова, свідки у цивільному процесі, можуть використовувати й інші права, такі як: просити дозволу залишити залу судового засідання до закінчення розгляду справи після допиту, бути за власною заявою

допитаний повторно [79, с. 379]. Ми поділяємо думку автора і відносимо зазначене до переліку процесуальних прав іноземців та осіб без громадянства, які залучаються до участі у цивільному процесі як свідки.

Іноземці, особи без громадянства як свідки залучаються до участі в судовому засіданні в основному з ініціативи учасників справи, а також за ініціативою суду, наприклад, у справах окремого провадження (ч. 2 ст. 294 ЦПК України). Іноземці та особи без громадянства як свідки, які постійно проживають за межами знаходження суду, який розглядає справу, і не можуть з поважних причин з'явитися в судове засідання, можуть бути допитані судом за місцем їх проживання за судовим дорученням суду, який розглядає справу [79, с. 378].

Так, свідок, який не може прибути у судове засідання внаслідок хвороби, старості, інвалідності або з інших поважних причин, допитується судом у місці його проживання (перебування) (ч. 14 ст. 230 ЦПК України). В ухвалі про судове доручення коротко викладається суть справи, що розглядається, зазначаються особи, які беруть у ній участь, обставини, що підлягають з'ясуванню, докази, які повинен зібрати суд, що виконує доручення, зокрема перелік питань, постановлених учасниками справи та судом свідку (ст. 87 ЦПК України).

Доказування як процесуальна діяльність складається з трьох послідовних етапів: збирання, дослідження та оцінка доказів [253, с. 219]. Як зазначає Х. Шак, часто засоби доказування знаходяться за кордоном. Свідок проживає в Гані, нещасний випадок трапився в Іспанії, документи зберігаються в Швейцарії. Перед місцевими судами у всіх випадках постає проблема, яким шляхом вони можуть вийти на засоби доказування, які часто є вирішальними для вирішення спору [254, с. 347]. Таким чином звернення суду України із судовим дорученням про надання правової допомоги до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави, – є найбільш прийнятним способом збирання доказів за кордоном.

Так, ст. 498 ЦПК України зазначається, – у разі якщо в процесі розгляду справи необхідно вручити документи, отримати докази, провести окремі процесуальні дії на території іншої держави, суд України може звернутися з

відповідним судовим дорученням до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави (далі – іноземний суд) у порядку, встановленому цим Кодексом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Доручення суду України надсилається у порядку, встановленому цим Кодексом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, а якщо міжнародний договір не укладено, – Міністерству юстиції України, яке надсилає доручення Міністерству закордонних справ України для передачі дипломатичними каналами [1].

Тобто мова йде про міжнародну правову допомогу, яка у цивільному процесі здійснюється у різних формах і за допомогою використання тих засобів, які передбачені нормами права національного законодавства та міжнародно-правовими документами.

Одним із напрямків, за якими здійснюється надання міжнародної правової допомоги є судова допомога у цивільних справах, ускладнених іноземним елементом. Її окремими видами (обсяг – процесуальні дії) є, наприклад, проведення за кордоном дій з отримання доказів, – наприклад допит свідків, а також інші процесуальні дії.

На думку Г. А. Цірата, під обсягом (змістом) правової допомоги розуміється перелік процесуальних дій, які можуть здійснювати юрисдикційні органи однієї держави на прохання юрисдикційних органів інших держав та користь процесів, що здійснюються цими юрисдикційними органами. Обсяг правової допомоги включає в себе такий перелік процесуальних дій: а) складання, пересилку та вручення за кордоном судових та позасудових документів; б) проведення за кордоном дій з отримання доказів (огляд, експертиза, допит сторін, третіх осіб, свідків, експертів, отримання та передача речових доказів тощо) [255, с. 84].

О. С. Рибак, О. П. Свігличний вважають що до цього переліку можна додати ще третю групу, котра стосується питань отримання інформації, яка стосується іноземного права (питання щодо офіційного правового законодавства, яке діє на території певної держави, застосування якого необхідно при вирішенні справи

судом іншої держави) [256, с. 35]. Нами цілком підтримується позиція науковців.

Через судове доручення надається правова допомога, зокрема у формі отримання доказів. Це, у свою чергу, сприяє суду у всебічному і повному з'ясуванні обставин справи. Сюди входить і допит свідка, – іноземця чи особи без громадянства, які знаходяться на території іншої держави [257, с. 113]. Так, наприклад, відповідно до договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу і правові відносини у цивільних та кримінальних справах [69], Договірні Сторони надають взаємну правову допомогу щодо підготовки, пересилки та вручення документів, виконання обшуку, вилучення та видачі речових доказів, проведення експертизи, огляду, допиту сторін, свідків, експертів, підозрюваних, обвинувачених і підсудних, а також виконання інших процесуальних дій. Тобто, ми бачимо, що зазначене входить до обсягу правової допомоги між указаними державами і може виступати змістом клопотання про надання правової допомоги запитуючої установи.

О. О. Грабовська вказує про притаманність багато- та двостороннім договорам окремої статті щодо форми та змісту доручення про надання правової допомоги). В цілому регулювання міжнародними договорами змісту та форми судового доручення здійснюється аналогічно. Якщо договір з відповідною країною не укладено, судові доручення оформляються відповідно до норм ЦПК України, положення якої здебільшого співпадають з вимогами міжнародних договорів щодо форми і змісту судового доручення про надання правової допомоги [258, с. 144].

Документи, якими здійснюється підтвердження виконання в залежності від виду процесуальних дій, наприклад, про отримання доказів чи про вчинення інших процесуальних дій – протокол судового засідання, інші документи, складені або отримані в ході виконання доручення. Так Ухвалою Єнакіївського міського суду Донецької області від 10 квітня 2013 р. про зупинення провадження у справі № 230/3621/13-ц (провадження № 2/230/1123/2013) [259] про стягнення боргу за договором позики. Встановлено, що свідки мешкають на території Турецької Республіки, тому дану справу необхідно розглядати на підставі міжнародних

конвенцій, зокрема Угоди між Україною та Турецькою Республікою про правову допомогу та співробітництво в цивільних справах, яка набрала чинності 02.05.2004 року. У якості процесуальних дій, зазначалося проведення допиту у якості свідків позивачів та додавався до цього перелік питань, які мають бути поставлені до них. Тому у якості підтвердження виконання означеного доручення також мають бути запис у протоколі судового засідання про проведення такого допиту, сам протокол допиту свідка, якщо показання зафіксовані на технічному носії, то вони мають додаватися до протоколу.

Міжнародною спільнотою, щодо цього питання, було запроваджено різні шляхи надання міжнародної правової допомоги: використання дипломатичних каналів, залучення консульських посадових осіб, призначення спеціальних уповноважених органів державної влади, а також безпосередній порядок надання міжнародної правової допомоги, який допускає зносини між судами кількох держав без посередництва інших органів або осіб [260, с. 76].

Показання свідка – це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи. Не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини (ч. 1 ст. 90 ЦПК України). Ці відомості, виражені в усних відповідях свідків, є вкрай важливими, бо мають значення для розгляду і вирішення судової справи.

Одним із загальновизнаних недоліків показань свідків як доказу є та обставина, що на сумлінність даного засобу доказування значний вплив робить суб'єктивний фактор. Так, на думку німецьких юристів, показання свідків є самими ненадійними джерелами інформації, оскільки, навіть якщо очевидець бажає повідомити суду правдиві відомості, можлива омана, зумовлена помилками в сприйнятті та відтворенні встановлюваних обставин [133, с. 133].

Показання свідків, відповідно до ч. 2 ст. 76 ЦПК України є засобом доказування в цивільному процесі України. Тому помилкою буде вважати доказами показання свідків, документи, речі тощо. Все зазначене є формою, де закріплюються необхідні для вирішення справи фактичні дані, які вже є власно доказами [6, с. 260]. Цивільним процесуальним законодавством України, на

відміну від, наприклад, американського, допускається показання свідка зі слів інших осіб [261, с. 286]. Якщо показання іноземця, особи без громадянства як свідка ґрунтуються на повідомленні інших осіб, то ці особи повинні бути також допитанні. За відсутності можливості допитати особу, яка надала первинне повідомлення, показання з чужих слів не може бути допустимим доказом факту чи обставин, на доведення яких вони надані, якщо показання не підтверджується іншими доказами, визнаними допустимими згідно з правилами ЦПК України. Не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини (ст. 90 ЦПК України).

Перелік засобів доказування є вичерпним, і як вже зазначалося вище, на думку М. М. Ясинка, якщо фактичні дані будуть закріплені в інших формах, то вони не можуть бути досліджені судом та покладені в основу судового рішення [6, с. 260]. Ми погоджуємося з таким твердженням, оскільки докази – це ті фактичні дані, що містять інформацію про певні факти, і які можуть бути отримані судом із додержанням певної процесуальної форми, тобто засобів доказування, до яких, наприклад, належать показання свідків, зокрема іноземців та осіб без громадянства.

С. В. Васильєв також висловлює свої міркування з приводу даного питання. Так, фактичні дані отримані не передбаченими законом засобами доказування, доказами по цивільній справі не є.

Фактичні дані і засоби доказування тісно зв'язані між собою. Наприклад, показання свідка (засіб доказування), які не містять фактичних даних, що стосуються справи, не можуть розглядатися як доказ [4, с. 114].

Показання свідка складаються з чотирьох частин: 1) встановлення особи свідка, його відносини зі сторонами; 2) попередження свідка про відповідальність за відмову або ухилення від дачі показань, за давання свідомо неправдивих показань; 3) показання у вільній формі про те, що свідкові відомо в справі; 4) постановка питань.

Дослідження показань свідка відбувається, як правило, у формі його допиту, крім випадків, передбачених в ст. 233 ЦПК України. Так, у разі відкладення

розгляду справи показання свідків – іноземців та осіб без громадянства, зібрані за судовим дорученням в порядку забезпечення доказів під час допиту їх за місцем проживання, або показання, дані ними у судовому засіданні, в якому було ухвалено скасоване рішення, повинні бути оголошені і дослідженні в судовому засіданні, в якому ухвалено рішення, якщо участь цих свідків у новому судовому засіданні є неможливою.

У справах за участю іноземних осіб може виникнути ситуація, що потенційний свідок проживає за кордоном. У такому випадку постає проблема з допитом цього свідка [80, с. 143]. З цього приводу Х. Шак зазначає: «Громадяни іноземних держав, якщо вони не перебувають всередині держави, не знаходяться у сфері дії внутрішньої судової влади і тому не зобов'язані давати показання. Суд може спробувати спонукати іноземного свідка добровільно з'явитися в суд, але він не може погрожувати застосуванням примусу. За недостатності внутрішньої судової влади у зв'язку з необхідністю вчинити процесуальні дії за кордоном або застосувати заходи примусу відносно третьої особи, що проживає за кордоном, суду необхідно йти шляхом міжнародної правової допомоги» [254, с. 350].

До іноземців, осіб без громадянства як свідків, які на момент розгляду справи судом України перебувають на території іноземної держави, заходи процесуального примусу, передбачені нормами ЦПК України, не будуть підлягати застосуванню. Допит іноземців та осіб без громадянства як свідків у справі, які знаходяться на території України, відбувається за загальною процедурою (ст. 230-232 ЦПК України). Дослідження показань свідка відбувається у формі допиту, тобто допит свідка виступає формою дослідження показань свідка [6, с. 262].

Аналізуючи дане питання, підтримуємо позицію законодавця показання свідків відносити до засобів доказування, а під допитом свідка, – пропонуємо розуміти спосіб забезпечення належності та достовірності попередньо отриманої інформації.

Питання доказів, доказування у цивільних справах за участю іноземних осіб, за загальним правилом регулюються за допомогою колізійної прив'язки «закон

суду» і тому вирішуються подібно до вирішення аналогічних питань у цивільних справах, не обтяжених іноземним елементом [260, с. 75].

З'ясувавши процесуальні права та обов'язки іноземців та осіб без громадянства, які виступають свідками у цивільній справі, можемо виділити ряд їх ознак, за якими свідок відрізняється від інших учасників процесу, зокрема: 1) як правило залучаються до процесу за волевиявленням учасників справи або за ініціативою суду; 2) закон не встановлює вік, з досягненням якого особа може бути допитана в суді як свідок. За необхідності можуть бути допитані малолітні та неповнолітні свідки (ст. 182 ЦПК України); 3) іноземці, особи без громадянства як свідки – не заінтересовані в результатах справи особи, на відміну від сторін спору; 4) не захищають свої права та інтереси; 5) на них покладають два основні обов'язки: з'явитися до суду у призначений час і дати правдиві покази щодо відомих йому обставин справи; 6) у разі виникнення в процесі розгляду справи необхідності витребування за кордону доказів, провести окремі процесуальні дії, це здійснюється у передбаченому ст. 498 ЦПК України порядку звернення суду України з судовим дорученням до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави; 7) іноземцям, особам без громадянства притаманні всі процесуальні права та обов'язки, зокрема ті, які належать свідкам, – громадянам України.

Таким чином, аналіз чинного процесуального законодавства України дає підстави відносити до свідків, як інших учасників судового процесу іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України чи за її межами.

3.2 Процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства, які залучаються у справі як експерти, експерти з питань права, спеціалісти та перекладачі

Серед інших учасників цивільних процесуальних правовідносин у доктрині цивільного процесуального права виділяються особи, які сприяють вирішенню справи по суті. До них віднесено свідка, експерта, спеціаліста, перекладача та особу,

яка надає правову допомогу (ст. ст. 69, 72-75 ЦПК України) [112, с. 111]. Застосування системного підходу [111, с. 12-16] при характеристиці цивільного процесуального статусу цих учасників дозволяє вказати на онтологічний характер їх призначення, що зумовлює не тільки визначні риси конкретного процесуального статусу, але й дозволяє порівнювати їх. З іншого боку, попри принципово різні функції зазначених учасників судового процесу, вони мають й спільні ознаки, що визнаються на рівні провідних міжнародних організацій у сфері правосуддя. Так, Європейська комісія з ефективності правосуддя в Інструкції із проведення опитування щодо рівня задоволеності користувачами якістю судових послуг у державах-членах Ради Європи визначає свідків, експертів та перекладачів як суб'єктів допомоги у здійсненні правосуддя [186, с. 591].

Засади участі у цивільному процесі таких традиційних учасників судового процесу, як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач є в цілому ustalеними у доктрині цивільного процесуального права. Про це свідчить відносно невелика кількість проблемних наукових публікацій за останні роки [262; 257; 263]. З іншого боку, після викладення ЦПК України у новій редакції відповідно до Закону України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII [264] було прийнято 12 Законів України щодо внесення змін до нього. Зміни були внесені у такі ключові процесуальні інститути, як: окремі принципи цивільного процесуального права, зокрема принцип гласності; доказування, зокрема оцінка доказів; перегляд судових рішень, щодо ініціювання касаційного провадження та інші.

Так, з положень зокрема ч. 1 ст. 103 ЦПК України слідує, що суд має повноваження щодо призначення експертизи за своєю ініціативою. Суд, за загальним правилом, не може збирати докази зі своєї ініціативи. Тому проблемним постає співвідношення зазначених законодавчих змін із положеннями принципу змагальності та диспозитивності у контексті розгляду судом справ виключно на підставі поданих сторонами доказів (ч. ч. 3, 5 ст. 10, ч.ч. 1, 2 ст. 13 ЦПК України). Необхідно вказати, що відповідно до положень ч. 1 ст. 143 ЦПК України (ред. з 18.03.2004 р. до 15.12.2017 р.) [265] експертиза могла призначатись тільки за заявою осіб, які брали участь у справі. Але не можна не визнати відповідність зазначених змін актуальним міжнародним стандартам порядку призначення експертизи у

цивільному судовому процесі. Наприклад, Консультативна рада європейських суддів висловила підтримку такої системи судочинства, за якої у суду є можливість залучення експерта за власною ініціативою (п. 33 Висновку № 15 (2012) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо спеціалізації суддів) [186, с. 160]. При цьому, відповідно до п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30.05.1997 р. № 8 [266], неприпустимим є призначення експертизи у випадку, якщо встановлення обставин справи не вимагає застосування спеціальних знань. Це додатково актуалізує проблематику співвідношення зазначених норм.

Проблематика участі іноземних фізичних осіб у цивільній справі у статусі експерта, спеціаліста або перекладача включає до себе питання підстав участі їх у цивільному процесі, цивільної процесуальної правосуб'єктності та деяких інших. Ця проблематика не була предметом активної уваги науковців як протягом останніх років, так і раніше. Основна увага приділялась участі іноземних осіб як суб'єктів захисту власних інтересів. Отже, актуальним є дослідження засад участі іноземних фізичних осіб у цивільному судочинстві у якості експерта, спеціаліста та перекладача.

Інші учасники судового процесу сприяють здійсненню правосуддя шляхом виконання своїх відповідних процесуальних функцій. У юридичній літературі у зв'язку із цим вказується про можливість розглядати зокрема свідка, експерта не тільки як учасників процесу, але й як своєрідні «джерела» отримання інформації у справі [79, с. 376]. Це актуально й щодо спеціаліста та перекладача. Не заперечуючи проти цього положення, необхідно вказати, що сучасна доктрина цивільного процесуального права безальтернативно розглядає вказаних учасників і як учасників цивільних процесуальних правовідносин [79, с. 405], [112, с. 56].

У розгляді цивільної справи могли брати участь так звані «обізнані особи» або «експерти», які використовували свої спеціальні знання для надання суду висновку про існування або не існування певного факту [248, с. 228, 234], [152, с. 190, 193]. Д. Г. Глушкова, аналізуючи історичний аспект участі у цивільному судочинстві спеціаліста, вказує на витоки його участі ще з найдавніших часів, коли в інтересах

судочинства звертались до осіб, які мали спеціальні знання, а з 1864 року спеціаліст *de facto* присутній у цивільному судочинстві [262, с. 7]. Історичний характер можна констатувати й стосовно участі перекладача у національному судовому процесі [267, с. 44-45].

В окремих зарубіжних джерелах наводяться позиції про те, що свідка, а також експерта, й спеціаліста, перекладача не можна розглядати як суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин у тому ж самому контексті, що й учасників справи. Російський дослідник О. Ю. Кузнецов пояснює це тим, що їх участь у справі носить конституційний характер і є гарантією дотримання процесуальних прав сторін судового процесу [268]. Але як вже зазначалось, національна процесуальна доктрина однозначно відносить вказаних учасників судового процесу до учасників цивільних процесуальних правовідносин.

Вважаємо, що обов'язок громадянина щодо зокрема, сприяння здійсненню правосуддя є основою статусу, зокрема експерта, свідка, перекладача у судовому процесі. Цей обов'язок задає напрям реалізації їх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків. Отже, визнаючи специфіку призначення участі вказаних учасників судового процесу у цивільній справі, погоджуючись із твердженням про конституційну основу їх участі у судовому процесі, зауважимо про доцільність їх подальшого дослідження саме як учасників відповідних процесуальних правовідносин.

Висновок про саме конституційний характер обов'язку участі у судовому процесі простежується й з положень процесуальних кодексів зарубіжних держав: ЦПК Республіки Казахстан [195], ЦПК Республіки Білорусь [192]. Зокрема, з положень ч. ч. 3, 5 ст. 82, ч. 3 ст. 91 ЦПК Республіки Казахстан, ст. ст. 96, 98 ЦПК Республіки Білорусь слідує висновок про можливість призначення експерта судом та про обов'язок особи, яка призначена експертом, з'явитись до суду під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності у противному випадку.

Участь у цивільному судовому процесі іноземних осіб у якості експерта, спеціаліста та перекладача обумовлюється наявністю у них спеціальних знань у певній сфері [269]. Громадяни України не завжди можуть мати такі знання. Крім того, при розгляді окремих категорій цивільних справ сторони можуть ставити

питання про проведення відповідних експертиз за кордоном з огляду на вищу якість такої експертизи (наприклад, у справах про встановлення факту батьківства – молекулярно-генетична експертиза [270]). Вказане актуально й стосовно участі у справі спеціаліста. Актуальність участі іноземної фізичної особи у якості перекладача може виникати в силу обізнаності з тими чи іншими аспектами своєї рідної мови, коли це має значення для здійснення правильного перекладу у справі.

Н. О. Чучкова розглядає встановлення умов, яким повинна відповідати особа, яка має намір бути судовим експертом, як обмеження іноземних фізичних осіб у можливостях бути судовим експертом [80, с. 95]. Така позиція вбачається спірною з огляду на конституційний рівень закріплення положень про національний правовий режим перебування іноземних осіб на території України.

На актуальність розвитку законодавчого врегулювання цивільного процесуального статусу експерта, інших допоміжних учасників судового процесу вказується й у актуальних наукових публікаціях [271, с. 3001, 3007, 3008]. Вважаємо, що ускладнення виникають з огляду на недостатність уваги науковців до проблематики теоретичних засад участі зазначених осіб у цивільному судовому процесі, зокрема – правосуб'єктність у цивільному судовому процесі, а також умови участі у розгляді конкретної цивільної справи.

Міжнародні аспекти участі експерта, спеціаліста, перекладача у цивільній справі досліджувались такими вченими, як: Д. Г. Глушкова [262, с. 8-9], Ж. В. Васильєва-Шаламова [272, с. 66], О. Заяць та Р. Скриньковським [271] та деякими іншими. Так, досліджуючи питання участі іноземних осіб у цивільному процесі України, зокрема цивільної процесуальної правосуб'єктності іноземних осіб, Н. О. Чучкова надає їй характеристику, виходячи передусім, з виділення цієї категорії щодо учасників справи (§ 1 гл. 4 р. 1 ЦПК України) [164, с. 9].

Такий погляд не втрачає актуальності й у сучасних наукових дослідженнях [273, с. 73]. Саме наведеними положеннями обґрунтовується можливість притягнення до юридичної відповідальності у зв'язку із відмовою від дачі показань або надання завідомо неправдивих показань, що відповідає й усталеним міжнародним стандартам. Так, у п. 4 Принципу 1 Додатку до Рекомендації № R (84) 5 «Принципи цивільного провадження, спрямовані на вдосконалення функціонування системи

правосуддя» Рекомендації № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя (прийнята Комітетом Міністрів 28 лютого 1984 р. на 367-ому засіданні заступників міністрів) передбачається можливість застосування санкцій до зокрема експерта, призначеного судом, якщо він безпідставно затримує свою доповідь чи не представляє її [186, с. 329].

Це актуально і щодо спеціаліста та перекладача. Попри те, що спеціаліст не попереджається про кримінальну відповідальність, це не скасовує його обов'язку з'явитись до суду та виконувати процесуальні функції (ч. 3 ст. 74 ЦПК України) [112, с. 115].

Участь громадян України у цивільній справі у якості експерта, спеціаліста, перекладача ґрунтується на їх правовому зв'язку із державою Україна. Національний правовий режим означає надання особі прав та покладення на неї обов'язків, аналогічних таким, що притаманні громадянам держави перебування, за винятками, встановленими законодавством або міжнародними договорами [112, с. 448]. Винятки з національного правового режиму зумовлені положеннями про судові імунітети [79, с. 1044-1045]. З наведених положень слідує висновок, що обов'язок взяти участь у судовому процесі та виконувати процесуальні функції експерта, спеціаліста, перекладача поширюється на іноземних фізичних осіб на підставі надання їм національного правового режиму перебування на території України.

Отже, обов'язок іноземної фізичної особи брати участь у цивільному судовому процесі у якості експерта, перекладача, спеціаліста та виконувати відповідні процесуальні функції, визнання їх здатності мати (набувати, здійснювати) відповідні процесуальні права та обов'язки ґрунтується на: 1) об'єктивному існуванні зв'язку громадянина із державою; 2) поширенні зокрема обов'язків, зумовлених цим зв'язком, на іноземних фізичних осіб на підставі національного правового режиму перебування їх на території України та участі у цивільному судовому процесі.

З положень, що наводяться представниками теорії процесуального права стосовно завдань судового процесу та процедури розгляду судових справ як основного засобу їх досягнення, зокрема О. Г. Лук'яною, слідує висновок про специфіку процесуального права: діалектичний характер предмету його правового

регулювання – процедури розгляду судової справи [274, с. 66]. Здатність особи бути суб'єктом права отримала закріплення у праві через категорію «правосуб'єктність» [151, с. 235]. У доктрині цивільного процесуального права зазначена категорія отримала розвиток стосовно усіх учасників судового процесу: суд, учасники справи, інші учасники судового процесу [79, с. 214, 399, 400; 112, с. 57-58; 132, с. 241]. Цивільна процесуальна правосуб'єктність інших учасників судового процесу, в тому числі експерта, спеціаліста, перекладача визначається наявністю у конкретному випадку підстав вступу у цивільну справу конкретної особи: обізнаність про обставини справи – щодо свідка; наявність спеціальних знань – щодо експерта чи спеціаліста [79, с. 399; 112, с. 58]. Подібне вбачається справедливим і стосовно перекладача. Наведені положення, з урахуванням змісту норм ч. 1 ст. 3 ЦПК України про врегулювання процедури розгляду цивільних справ виключно нормами національного законодавства надають підстави для висновку, що обсяг цивільної процесуальної правосуб'єктності іноземця експерта в Україні визначається виключно процесуальним законодавством України.

Водночас, особливості реалізації цивільної процесуальної правосуб'єктності експерта іноземця зумовлюються особливостями набуття та реалізації його загальної правосуб'єктності як іноземного громадянина або особи без громадянства. Вказане стосується: 1) визначення дієздатності іноземця за законом громадянства (особистим законом) (ч. ч. 1-4 ст. 16, ч. 1 ст. 18 ЗУ «Про міжнародне приватне право»); 2) випадків, коли надання експертних послуг охоплюється ознаками зовнішньоекономічної діяльності (абз. 12 ст. 1 ЗУ «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р. № 959-ХІІ [275]).

У різних державах встановлюється різний вік, з настанням якого особа набуває цивільної дієздатності. Наприклад, за законодавством Швейцарії такий вік становить 20 років, а за законодавством Аргентини – 22 роки [137, с. 88]. Можуть існувати й інші специфічні обставини, із якими закон країни громадянства пов'язує наявність або відсутність повної цивільної дієздатності.

Системне тлумачення норм, викладених у ч. 3 ст. 7, ст. 10, і зокрема – ч. 3 ст. 10 ЗУ «Про судову експертизу» дає підстави для висновків, що юридична особа приватного права не належить до суб'єктів здійснення судової експертизи. Тому

іноземна юридична особа приватного права не може залучатись як судовий експерт. Вказаний висновок підтверджується й матеріалами дослідження судової практики розгляду цивільних справ за даними Єдиного державного реєстру судових рішень, де за період часу з 01.01.2018 р. по 30.06.2020 р. відсутні випадки залучення іноземних юридичних осіб приватного права у якості експерта.

Якщо у якості судового експерта залучається іноземна фізична особа, то відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність» така особа або має бути зареєстрована як підприємець (якщо має місце проживання в Україні), або має бути суб'єктом господарської діяльності за законом держави свого громадянства або місця проживання. Судова практика залучення іноземних експертів до розгляду цивільних справ не є поширеною, але відповідні судові рішення свідчать про те, що перевірки вказаних обставин суди, як правило, не приділяють належної уваги, обмежуючись перевіркою стандартного набору обставин, які з'ясовуються при участі громадян України та національних юридичних осіб у якості експертів [270]. Не приділяється належна увага цим питанням і на рівні роз'яснень вищих судових інстанцій [269].

У цьому зв'язку заслуговують на підтримку окремі положення, що наводяться у зарубіжній науковій правовій літературі які деталізують наведене. Так, О. В. Ванярхо, у результаті дослідження правовідносин, що виникають у зв'язку із участю осіб, які сприяють здійсненню правосуддя у арбітражних судах Російської Федерації, вказує про відносний характер процесуальної правоздатності зокрема експерта з огляду на різний запит щодо його спеціальних знань у різних цивільних справах: для участі в одній справі його рівня знань може бути достатньо, а для участі в іншій – ні, що й зумовлює його процесуальну правосуб'єктність у конкретному випадку [276, с. 20]. З іншого боку, привертає увагу термінологія, що застосована дослідницею щодо визначення правосуб'єктності зазначених учасників з позиції правоздатності. Видається більш переконливою позиція В. В. Комарова щодо визнання правоздатності загального характеру виключно стосовно сторін та третіх осіб, відповідно до чинного процесуального законодавства [79, с. 399]. Крім того, постає питання щодо актуальності виділення окремо терміну «правоздатність» стосовно зазначених осіб, оскільки їх правоздатність та дієздатність виникають одночасно та

співпадають за обсягом, на відміну від правоздатності та дієздатності сторін та третіх осіб [79, с. 400-401].

Визначення цивільної процесуальної правосуб'єктності як єдності двох елементів: цивільної процесуальної правоздатності та цивільної процесуальної дієздатності є усталеним у доктрині цивільного процесуального права [81, с. 57-58]. Правосуб'єктність розглядається як здатність бути суб'єктом права, а не тільки учасником правовідношення. Правосуб'єктність є не лише кількісним відображенням прав та обов'язків, а є передумовою їх реалізації, визначає становище особи в соціумі [151, с. 232, 234-235].

Ю. Ю. Рябченко, характеризуючи цивільний процесуальний статус учасників справи, вказує на керівну роль законного інтересу: процесуальний законний інтерес задає спрямованість реалізації цивільних процесуальних прав та обов'язків [116, с. 59]. Така позиція, будучи певною мірою новаційною, узгоджується із усталеним змістом категорії «законний інтерес» як певного намагання або прагнення особи до отримання певних благ [79, с. 294]. Дійсно, у судовому процесі таким прагненням постає юридична заінтересованість у результаті розгляду справи, що може мати як матеріальний, так і процесуальний характер [112, с. 70].

Характеризуючи процесуальну правосуб'єктність суду, В. В. Комаров вказує про компетенцію як визначальну рису його цивільної процесуальної правосуб'єктності [79, с. 214]. Отже, при характеристиці цивільної процесуальної правосуб'єктності експерта, спеціаліста, перекладача необхідно враховувати призначення діяльності у судовому процесі зазначених учасників судового процесу.

Проблематиці критеріїв визначення процесуальної правосуб'єктності іноземних осіб у національному цивільному судовому процесі в контексті нашого дослідження, приділялась увага Н. О. Чучковою [80]. Втім, увага зосереджувалась на правосуб'єктності іноземних осіб як учасників справи, а не як інших учасників судового процесу [164, с. 7-9; 277, с. 94; 65, с. 50].

Експерт, спеціаліст та перекладач відносяться до учасників судового процесу, які сприяють здійсненню правосуддя. Призначенням участі експерта у судовому процесі є надання висновку для з'ясування обставин справи (п. 2 постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики призначення

судової експертизи»). Призначенням участі спеціаліста є надання консультацій та технічної допомоги суду при вчиненні процесуальних дій. Призначенням участі перекладача є здійснення перекладу з однієї мови на іншу, забезпечення взаєморозуміння між учасниками процесу з метою повноцінної реалізації права на судовий захист [112, с. 113-116; 79, с. 379, 383-384, 386] (п. 17 ППВСУ від 12.06.2009 р. № 2 [278]). На відміну від свідка, експерта з питань права – експерту, спеціалісту та перекладачу може бути заявлено відвід (ст. 38 ЦПК України). Необхідно погодитись із С. В. Васильєвим, що наявність відповідних законодавчих положень обумовлена особливими вимогами щодо юридичного інтересу цих учасників справи [112, с. 117]. Вважаємо, що відсутність юридичної заінтересованості у результатах розгляду справи необхідно розглядати не просто як ознаку статусу вказаних осіб, а як умову їх участі у справі.

У зарубіжній літературі пропонується розглядати перекладача у рамках судового процесу саме як носія процесуальної функції [268]. Підтримуючи предметну обґрунтованість зазначеної точки зору, зумовленість її межами предмету цивільного процесуального права, а також позитивно відзначаючи власне підхід щодо виділення загального та спеціального статусу цього учасника судового процесу, доцільно вказати на її окремі спірні положення. Так, не заперечуючи призначення участі експерта, спеціаліста, перекладача у суді як вихідного чинника їх процесуального статусу, необхідно вказати про небажаність штучного поділу статусу цих учасників судового процесу на загальний та спеціальний. Під час реалізації свого процесуального статусу зазначені учасники на власний розсуд вирішують питання щодо використання наданих їм процесуальним законом процесуальних прав, що означає реалізацію ними своєї правосвідомості. Носієм правосвідомості є, у першу чергу, людина як суб'єкт права, а не лише як учасник правовідношення. Це підтверджується й положеннями щодо неможливості механічного відділення правосвідомості від інших складових суспільної свідомості (моральна, політична, естетична тощо) [151, с. 147-148]. Такий висновок є основою для подальшого розгляду цивільного процесуального статусу експерта, спеціаліста та перекладача у взаємозв'язку із загальним статусом відповідного учасника як людини, суб'єкта права. Вважаємо, що саме така точка зору пояснює феномен волевиявлення

перекладача при реалізації ним своїх процесуальних прав, а також – феномен позитивної юридичної відповідальності як визначального чинника при реалізації перекладачем своїх процесуальних обов'язків.

Вказаний висновок підтверджується й положеннями що висловлюються у зарубіжній юридичній літературі. Так, білінгвізм перекладача розглядається як іманентна характеристика його цивільної процесуальної правосуб'єктності, але не як риса його особистості, тобто – особливість його загального правового статусу [268]. Оцінюючи зазначену позицію з точки зору положень цивільного процесуального законодавства, привертає увагу наступне. Відповідно до ч. 1 ст. 75 ЦПК України, необхідною умовою участі особи у цивільній справі як перекладача є зокрема, вільне володіння відповідними мовами. Рівень володіння мовами може підтверджуватись, зокрема, дипломом [279, с. 139-140]. Зазначене підтверджується й актуальною практикою залучення судами перекладача до участі у справі. Так, Надвірнянський районний суд Івано-Франківської області ухвалою 17 квітня 2019 року у справі № 348/755/18 допустив ОСОБА_6 до участі у справі у якості перекладача з огляду на наявність диплома про повну вищу освіту за спеціальністю «Мова та література (англійська)», кваліфікацію філолога, викладача англійської мови та зарубіжної літератури» [280].

Окреслені положення у взаємозв'язку із конституційним характером зв'язку громадянина та держави дає підстави для висновку, що основою процесуальної правосуб'єктності експерта, спеціаліста, перекладача у судовому процесі є конституційний обов'язок сприяти суду у розгляді справи, зумовлений правовим зв'язком громадянина та держави.

Отже, на основі положень щодо цільового характеру участі експерта, спеціаліста, перекладача у цивільній справі надано характеристику цивільної процесуальної правосуб'єктності іноземної фізичної особи, яка бере участь у цивільній справі у якості експерта, спеціаліста, перекладача, вказано про доцільність її широкого розуміння, зокрема не тільки як здатності мати процесуальні права та обов'язки та реалізовувати їх, а й як категорії, що задає напрям реалізації вказаних прав та обов'язків, визначає їх зміст. Обґрунтовано, що основою процесуальної правосуб'єктності у судовому процесі іноземної фізичної особи у якості експерта,

спеціаліста, перекладача є відповідний обов'язок, що зумовлений: національним правовим режимом їх перебування; надімперативною нормою міжнародного права щодо поваги до законів держави перебування.

Хоча носіями вказаного обов'язку є усі фізичні іноземні особи, які знаходяться на території України, це не свідчить про актуальність виділення загальної правоздатності експерта, спеціаліста, перекладача з огляду на зазначені вище спеціальні умови участі їх у цивільній справі у кожному конкретному випадку.

Розгляд цивільної справи може викликати необхідність здійснення процесуальних дій на території іншої держави. Прикладом таких дій можна вказати проведення судової експертизи. Відповідно до ст. 80 Закону «Про міжнародне приватне право», ч. 1 ст. 498 ЦПК України, у випадку необхідності проведення, зокрема, процесуальних дій на території іншої держави суд може направити відповідне доручення компетентним органам іншої держави у визначеному законодавством порядку [112, с. 452].

Так, статтею 4 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24.05.1993 р. [281; 69] передбачено надання правової допомоги щодо зокрема, проведення експертизи, а також – щодо здійснення інших процесуальних дій. Попри те, що експертиза здійснюється з метою використання висновку експерта у національному судовому процесі, вважаємо, що правовий статус експерта під час проведення такого дослідження виходить за межі цієї роботи з огляду на визначення такого статусу процесуальними нормами іноземної держави.

Характеризуючи призначення участі експерта у цивільній справі А. Х. Гольмстен вказував, що експерт має висловити думку, яка ґрунтується на їх спеціальних знаннях, а також фактах, що ними досліджено [248, с. 234, 235]. Експерт має бути здатним забезпечити з одного боку високий рівень наукової обґрунтованості дослідження, а з іншого – неупереджений та об'єктивний характер висновку [79, с. 379; 279, с. 136-137]. Зазначені вимоги знайшли своє законодавче закріплення: ч. 1 ст. 72 ЦПК України, ч. 1 ст. 10 ЗУ «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р. № 4038-ХІІ [282]. Наявність у конкретному випадку спеціальних знань у експерта може підтверджуватись, зокрема, інформацією з Реєстру атестованих

судових експертів, що формується та ведеться за процедурою, визначеною Порядком ведення державного Реєстру атестованих судових експертів, затвердженим Наказом Міністерства юстиції України від 29.03.2012 р. № 492/5 [283]. Наявність спеціальних знань є основною вимогою до судового експерта і у зарубіжних державах (ч. 1 ст. 82 ЦПК Республіки Казахстан; ст. 96 ЦПК Республіки Білорусь; art. 68 Codice di procedura civile (Edizione 2020) [284]).

Відповідно до п. 2.1 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [285] експерт може відмовитись від проведення експертизи якщо поставлені йому запитання для проведення експертизи виходять за межі його спеціальних знань.

У юридичній літературі зустрічаються позиції, що вимога щодо відсутності відомостей про особу в Реєстрі атестованих судових експертів обмежує іноземних осіб у можливості бути експертом [80, с. 95]. Вважаємо, що конституційні положення про національний правовий режим перебування іноземних осіб на території України (ч. 1 ст. 26 Конституції України) не дають підстав для твердження про наявність у цьому випадку обмежень. З цієї ж причини наявність конкретної іноземної фізичної особи у реєстрі атестованих судових експертів (або наявність відповідного статусу) у державі громадянства або постійного чи переважного місця проживання не може бути підставою для вступу цієї особи до цивільної справи у якості судового експерта.

Формалізація участі експерта у цивільному судочинстві, зокрема шляхом використання відповідних реєстрів, характерна й для правових систем зарубіжних держав, наприклад аналіз положень ч. ч. 3, 4 ст. 221 ЦПК Республіки Білорусь дозволяє зробити такі висновки: фізична особа-експерт обов'язково має бути працівником постійної експертної установи, у протилежному випадку суд повинен провести спеціальну перевірку її компетентності; юридична особа-експерт обов'язково повинна бути постійною експертною установою.

Подібний підхід характерний і для країн європейського простору, з окремими особливостями. Так, відповідно до art. 68 Codice di procedura civile (Італія) основною вимогою до експерта (помічника) виступає наявність необхідних спеціальних знань. Втім, у нормативному акті перераховуються й спеціальні випадки, коли участі

експерта обов'язкова (у ході виконання судового рішення, якщо здійснюється продаж майна (art. 576); необхідність оцінювання майна (art. 591-bis); предмет спору нерухомість – призначається експерт-оцінщик (art. 791-bis) та деякі інші), що зумовлює й висування вимог до відповідних осіб. Передумовою участі експерта у процесі є принесення ним присяги із занесенням у спеціальний реєстр (art. 569).

Отже, характерним є наявність формальних обмежень щодо участі особи у якості експерта, спрямованих на недопущення до участі у справі некомпетентних осіб. Іншим фактором, що стримує активне використання послуг іноземних фізичних осіб-експертів є ускладнення часового характеру. Адже пересилання висновку такого експерта із однієї держави до іншої може займати значну кількість часу. Як вказано у п. 89 Висновку № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний термін та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів, бажаним форматом процесу є формат «двох слухань», за відсутності перенесення слухань без важливих, виняткових обставин [186, с. 359]. При цьому, на нашу думку, положення п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», про обов'язок судді за можливості призначати експертизу на стадії підготовки справи до розгляду, не є достатньою гарантією від затягування розгляду справи. Тому вважаємо, що необгрунтоване залучення іноземного експерта порушуватиме положення зазначеного стандарту.

Ефективним засобом сприяння вирішення спору є подання висновку у справі експертом з питань права (ст. 73 ЦПК України). Беручи до уваги те, що практика цивільного судочинства України намагається втілювати найкращі зарубіжні стандарти об'єктивності і неупередженості розгляду справи, актуальним стає залучення експерта з питань права, який є іноземною особою і володіє достатнім рівнем професійної компетентності виходячи з досвіду роботи у межах правової системи іноземної держави. Існуючі вимоги до експерта з питань права (експертом з питань права може бути особа, яка задовольняє двом вимогам одночасно: бути визнаним фахівцем у сфері, в якій надається висновок; мати науковий ступінь у галузі права) є, на наш погляд, досить усіченими. Не достатньо регламентованими залишаються аспекти щодо оплати його діяльності, вимоги щодо професійної етики

тощо. Якщо брати у центр уваги залучення українським судом іноземної особи у якості експерта з питань права, то зауважимо, що ані чинний ЦПК України, ані інші акти законодавства не визначають повноцінно обсяг цивільної процесуальної правосуб'єктності експерта-іноземця. Правовий статус такої особи визначається особливостями правового статусу іноземної особи, яка перебуває законно на території України, а також, за аналогією, прирівнюється до «національного» експерта з питань права.

Окреслюючи проблематику статусу експерта з питань права, яким може виступати іноземна особа слід відзначити, що не врегульовано питання щодо форм і засобів компенсації іноземній особі витрат, які вона понесла у зв'язку з формуванням висновку з питань права. У випадку, якщо такий висновок надається за бажанням автора висновку безкоштовно, зазначене питання не є проблемним. Проте, якщо у державі свого громадянства така іноземна особа не має повної цивільної дієздатності, то це унеможлиблює укладення нею відповідних правочинів на території України, наприклад – правочинів щодо надання послуг із надання висновку у галузі права (у разі, якщо висновок з питань права залучена особа формує на платних засадах). У ч. 1 ст. 73 ЦПК України не деталізується правовий режим здійснення експертом з питань права діяльності щодо надання висновку з питань права, зокрема: чи здійснюється це в рамках адвокатської діяльності, або ж підприємницької діяльності, або у приватному, разовому порядку. Суддя, допускаючи іноземну фізичну особу як експерта з питань права, має визначитись із правовим режимом її діяльності щодо надання висновку у галузі права і якщо вона здійснюється у порядку здійснення підприємницької діяльності – перевірити наявність права такої особи на здійснення підприємницької діяльності за державою її походження.

Окрім вказаного вище, зазначимо, що застосування вимог ст. 73 ЦПК України за аналогією при залученні іноземців у якості експерта з питань права має відбуватися з урахуванням його спеціалізованої компетентності, що відображається у предметі висновку. На сьогодні чинне законодавство не визначає чітких критеріїв визначення компетентності такої особи у певних питаннях. Так, зокрема, не визначено, який науковий ступінь повинен бути в такої особи; у якій сфері права

експерт повинен мати науковий ступінь та кого слід вважати «визнаним фахівцем в галузі права». На останнє питання відповідати майже неможливо. Не зрозуміло хто буде визначити «визнаність» фахівця в галузі права. Чи це повинен бути професор з університету з багаторічним досвідом та низкою наукових публікацій, чи адвокат, який є активним у соцмережах та визнаний серед представників правової спільноти? До того ж «визнаність» експерта одним учасником судового розгляду може не бути абсолютною для іншого, який вправі оспорити допуск такої особи в судовий процес [286, с. 79].

Крім цього, експерт з питань права не попереджається про кримінальну відповідальність у зв'язку із відмовою від надання висновку або за надання завідомо неправдивого висновку. Більш того, чинне законодавство не передбачає юридичної відповідальності експерта з питань права за невиконання процесуальних обов'язків (з'явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати роз'яснення (ч. 2 ст. 73 ЦПК України). Як зазначає В. В. Круковес, на практиці це може спричинити сумніви щодо достовірності такого висновку [287, с. 123]. З іншого боку, у випадку, коли експерт з питань права надає свої послуги одній зі сторін на підставі цивільно-правового договору, то вважаємо, що за певних умов може йти мова про невиконання договору, а отже – можливість притягнення експерта з питань права до цивільно-правової відповідальності.

Відповідно до норм ЦПК України рішення про допуск до участі в справі експерта з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом. Тут ми стикаємося з наступною правовою невизначеністю, оскільки Кодексом не регламентовано, хто саме повинен заявити відповідне клопотання; чи вправі суд самостійно з власної ініціативи залучити такого експерта; наявністю чи відсутністю яких обставин повинен керуватися суддя, приймаючи дане рішення [286, с. 80].

Узагальнюючи викладене, ми пропонуємо передбачити у ст. 73 ЦПК України положення про те, що рівень компетентності іноземця, який залучається у якості експерта з питань права визначається судом шляхом аналізу його професійних досягнень, які висвітлено у відкритих джерелах інформації. Крім цього, питання компенсації витрат, які було витрачено на формування експертного висновку з

питань права слід здійснювати на підставі окремого договору, який укладається між судом і відповідним фахівцем. Фінансове забезпечення такого договору будуть нести на собі сторони, які беруть участь у справі. Щодо питання суб'єктної ініціативи заявлення клопотання залучення експерта з питань права – іноземної особи, – пропонуємо наділити суд та учасників справи.

Також окремо слід звернути увагу на термінологічні розбіжності, наявні у ЦПК України. Так, у статті 73 ЦПК України застосовується термін «експерт з питань права», натомість у статті 115 ЦПК України використано позначення «експерт у галузі права». Як зазначає М. М. Шумило, така філологічна різниця при застосуванні норм процесуального закону значення не має. Це радше недосконалість юридичної техніки, аніж свідомий задум законодавця, яка на правовий статус чи обсяг повноважень експерта не впливає [288].

Однак, на нашу думку, доцільно було б узгодити зазначене, тому у назву § 7 глави 5 ЦПК України пропонуємо внести зміни і викласти в такій редакції: «§ 7 Висновок експерта з питань права». У ст. 114, 115 ЦПК України термін «експерт у галузі права» пропонуємо замінити на «експерт з питань права. Так, статтю 114 ЦПК України пропонуємо викласти в такій редакції: «Зміст висновку експерта з питань права», статтю 115 ЦПК України, – «Оцінка висновку експерта з питань права». Відповідно частину першу статті 114 ЦПК України викласти такого змісту: «Учасники справи мають право подавати до суду висновок експерта з питань права щодо:». Частину другу зазначеної статті, – «Висновок експерта з питань права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи». Також частину першу статті 115 ЦПК України доцільно б викласти такого змісту: «Висновок експерта з питань права не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не обов'язковим для суду». Внести зміни у частину другу статті 115 ЦПК України, виклавши в наступній редакції: «Суд може посилатися в рішенні на висновок експерта з питань права як на джерело відомостей, які в ньому містяться, та має зробити самостійні висновки щодо відповідних питань». Висновок судового експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обгрунтовані відповіді

на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством. Висновок експерта може бути підготовлений на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи, викладається у письмовій формі і приєднується до справи. У ст. 115 ЦПК України йдеться про оцінку висновку експерта у галузі права судом. Враховуючи наведене, предметом висновку судового експерта, на відміну від висновку експерта у галузі права, не можуть бути питання права. Може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань [1]. Саме тому висновок експерта є одним із засобів доказування в цивільному процесі, що, власне, не скажеш про висновок експерта у галузі права, який не може містити оцінки доказів. Хоча в науковій літературі існує й дещо інша думка. Так, Л. В. Мамчур, пропонує визнати висновок експерта з питань права доказом, визнати ступінь його обов'язковості для суду [289, с. 66].

Відповідно до ч. 2 ст. 8 ЗУ «Про міжнародне приватне право», з метою встановлення змісту норм права іноземної держави суд чи інший орган може звернутися в установленому законом порядку до Міністерства юстиції України чи інших компетентних органів та установ в Україні чи за кордоном, або залучити експертів. Водночас, як зазначено в літературі [290], фактично неможливість використання висновку щодо тлумачення норм іноземного права експерта з питань права як доказу цілком анулює його значення в судовому процесі, оскільки потребує або додаткової перевірки, або ж взагалі звернення до інших компетентних установ чи органів.

Основне ж призначення експерта з питань права в судовому процесі обмежується наданням правової допомоги-консультації, втіленої у форму письмового висновку, у межах і спосіб, визначені ЦПК України, а саме в питаннях, вирішення яких потребує спеціальних знань у галузі міжнародного права та доктринального тлумачення норм права, а також практики його застосування. Не досконаліми є норми законодавства щодо вимог до змісту висновку експерта з питань права. Даний висновок є документом встановленої форми, має офіційний характер, проте, на думку Л. В. Мамчур, цього не є достатньо [289, с. 66]. Наприклад, у рішенні Сєверодонецького суду Луганської області від 5 квітня 2018 р. суд

ззначив таке: «Суд не сприймає посилання позивача на висновок науково-правової експертизи, складений науковим співробітником, оскільки вони не є нормативно-правовими актами, за своєю природою мають інформаційно-рекомендаційний та необов'язковий характер, висновок складався за запитом представника позивача» [291]. В іншій справі № 242/293/17, у рішенні Апеляційного суду Донецької області від 11 січня 2018 р. суд зазначив, що наданий висновок є письмовою думкою окремих фахівців у галузі права стосовно спірних правовідносин, висловленою за приватним замовленням відповідача і не є належним та допустимим доказом у даній справі та судом до уваги не береться» [292]. Так, для ухвалення рішення про відмову в долученні висновку експерта з питань права суд керувався ч. 1 ст. 115 ЦПК України, де висновок експерта в галузі права не є доказом, а має допоміжний характер. Саме тому, суд не зобов'язаний був зважати на нього [289, с. 67]. З огляду на зазначене, ми вважаємо, що нівелюється потреба залучення експерта з питань права – іноземного фахівця. Суд, по-перше, може не брати до уваги наданий висновок, по-друге, якщо суд посилається в рішенні на висновок експерта в галузі права, він має зробити самостійні висновки щодо відповідних питань [287, с. 123]. Для усунення суперечностей та прогалин в законодавстві, видається слушною думка, запропована Л. В. Мамчур, щодо визнання висновку експерта з питань права доказом. Як зазначає науковець, такий підхід не порушуватиме принципів незалежності суду, адже остаточне рішення залишиться за суддею [289, с. 67]. Зазначене, і на наше переконання, більш повною мірою допоможе судді у тлумаченні і застосуванні правових норм.

Я. М. Романюк зазначає, що тлумачення однаково важливе для всіх учасників справи. Жоден суд не може ухвалити рішення, не витлумачивши норму закону, яку він застосовує. Кожен суд, застосовує норму права, тому зобов'язаний надати їй відповідне тлумачення. Виявлення прогалин у праві, на думку Я. М. Романюка, не звільняє правозастовчий орган від необхідності вирішення конкретної справи і винесення відповідного акта правозастосування, що, по суті, є поданням прогалин судом шляхом відшукування норми або їх сукупності при розгляді справи [293, с. 459].

Не використання, ігнорування суддями використання інституту експерта з питань права в судовому процесі призводить до формалізації процесу не на користь

ухвалення справедливого рішення, про що свідчать підстави для відмови в долученні висновків таких експертів чи їх залучення [289, с. 67].

Дослідження експерта в галузі права й отримані ним висновки являють собою відповідно процес та результат пізнавальної діяльності, що має суб'єктивно-об'єктивний характер. Чинні нормативно-правові акти визначають лише суб'єктів, цілі, форми та межі такої експертної діяльності. Дослідження, що проводиться експертом із питань права, має задовольняти двом вимогам: об'єктивності й обґрунтованості [289, с. 67].

На разі юридичною (судовою) практикою не вироблено єдиного зразка бланка такого процесуального документа, як висновок експерта в галузі права, а тому використовуються дещо модифіковані самими експертами в галузі права стандартизовані бланки судових експертиз, що грубо порушують цілісність, структурність, методичність, текстуальну логічність, нормативність та відповідність висновку правовим приписам, визначеним у процесуальному законодавстві [294]. І. В. Озерський пропонує зразок висновку експерта у галузі права, де має бути передбачено ознайомлення експерта із правами, закріпленими в процесуальних кодексах України, а також з обов'язками. Експерт у галузі права повинен зазначити, якими саме методиками чи/або технічними засобами, методами, доктринами, концепціями, юридичною практикою він оперував під час виконання експертного завдання (формування висновку) [294]. На нашу думку, запропонована модель є досить слушною та може стати в подальшому цікавою темою для дослідження.

Єдиною допустимою процесуальною формою для проголошення експертної думки, як вказує Л. В. Мамчур, є висновок експерта з питань права, який потребує максимальної формалізації через закріплення на рівні процесуальних кодексів вимог до його реквізитів, структури і змісту в частині належності, достовірності, допустимості відповідної інформації. Перспективною, на думку Л. В. Мамчур, видається процесуальна модель, за якою врахування суддею спеціальних знань фахівця буде здійснюватися в порядку їх оцінки нарівні з іншою інформацією про події і факти, що зібрана у справі; тобто висновок експерта з питань права варто розглядати як доказ у процесі, а не як допоміжну (консультативну) інформацію. Такий підхід означатиме, що за недостовірний висновок до експерта з питань права

можна буде застосовувати заходи відповідальності, а цінність висновку зросте [289, с. 68]. Варто погодитися із зазначеним, оскільки саме завдяки цьому компетентна думка експерта з питань права, іноземного фахівця як експерта, не ігноруватиметься, а враховуватиметься суддею під час винесення рішення та сприятиме ефективному здійсненню судочинства.

Спеціалістом у цивільному судочинстві є особа, яка залучається до участі у справі для надання технічної допомоги суду при вчиненні певних процесуальних дій [79, с. 384; 112, с. 114-115]. Участь спеціаліста у розгляді судової справи відповідає ustalеним міжнародним стандартам судочинства [186, с. 401].

Підставами вступу спеціаліста у цивільну справу є: наявність спеціальних знань; достатній рівень відповідних спеціальних знань для участі у цивільній справі [79, с. 383-384; 279, с. 139-140]. Зазначені підстави знайшли безпосереднє закріплення у цивільному процесуальному законодавстві (ч. 1 ст. 74 ЦПК України).

Д. Г. Глушкова за результатами дослідження генези участі спеціаліста в цивільному судочинстві вказує на історичний характер участі відповідних осіб у судовому процесі починаючи з найдавніших часів. У вигляді, наближеному до сучасного участь спеціаліста закріплено в Статуті цивільного судочинства 1864 р. (участь обізнаних осіб). Сучасна концепція участі спеціаліста у судовому процесі отримала закріплення у ЦПК України (ред. з 18.03.2004 р. до 15.12.2017 р.) [262, с. 7]. У доктрині цивільного процесуального права є ustalеними положення щодо розмежування цивільного процесуального статусу експерта та спеціаліста. Визначальними критеріями розмежування наводять: завдання (спеціаліст надає передусім технічну допомогу, а експерт надає висновок), формальні підстави вступу у цивільну справу (щодо спеціаліста відсутня вимога щодо наявності особи у певному реєстрі, зокрема – Державному реєстрі атестованих судових експертів), порядок вступу (відсутність попередження спеціаліста про кримінальну відповідальність), обсяг процесуальних прав (у експерта він є ширшим) [262, с. 10; 112, с. 113-115]. Усталеним є розмежування зазначених процесуальних статусів і у сфері судової практики (п. 4 постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики призначення судової експертизи»).

У положеннях ст. 74 ЦПК України не уточнюється суб'єкт ініціативи щодо залучення спеціаліста до судового процесу: чи це є тільки суд або тільки заінтересована сторона у справі.

Попри національний правовий режим перебування іноземців на території України, у разі залучення у зазначених випадках спеціалістом іноземця, який перебуває на території іншої держави виникають додаткові обмеження щодо його обов'язку участі у судовому процесі, пов'язані із особливостями його правового статусу, що походить від держави, до якої він належить. Зокрема, у таких випадках не може йти мова про обов'язок такої особи щодо явки до суду (ч. 3 ст. 74 ЦПК України). Адже як обґрунтовано вище, такий обов'язок ґрунтується на правовому зв'язку громадянина із своєю державою. У таких випадках можна констатувати можливість лише повідомлення такого спеціаліста у випадках і порядку, передбачених міжнародними договорами щодо правових відносин та правової допомоги. Інше обмеження щодо участі спеціаліста у судовому процесі існує у випадку якщо ініціативу щодо його залучення проявляє сторона і подає на підтвердження компетентності такого спеціаліста диплом про його освіту, кваліфікацію. У разі залучення до участі у справі іноземної особи як спеціаліста може подаватись диплом, що отриманий ним. Втім, прийняття такого диплому судом може бути ускладненим з огляду на встановлені в Україні правила щодо визнання іноземних документів про освіту. Вважаємо, що у разі відсутності такого визнання сторона має право обґрунтовувати наявність підстав щодо залучення такого спеціаліста іншими фактами та твердженнями.

Перекладач у цивільному судочинстві є традиційним учасником починаючи з найдавніших часів, що обумовлювалось мовними та іншими обмеженнями у спілкуванні, необхідністю забезпечити взаєморозуміння суду та учасників процесу і таким чином – гарантувати повну реалізацію права особи на судовий захист [79, с. 386; 112, с. 115]. У ч. 1 ст. 75 ЦПК України виділено підстави участі перекладача у розгляді конкретної цивільної справи. Ці ознаки є визнаними й у доктрині цивільного процесуального права [79, с. 386; 112, с. 115]. Як і експерт, перекладач попереджається про кримінальну відповідальність за здійснення завідомо неправильного перекладу або відмову без поважних причин від його здійснення (ст.

ст. 384, 385 КК України від 05.04.2001 р. № 2341-III) [295]. Попри значення здійснення перекладачем належного перекладу, можливо стверджувати, що законодавчі вимоги до судового перекладача є менш формалізованими, аніж такі вимоги до судового експерта. Так, Ж. В. Васильєва-Шаламова наводить судову практику, що свідчить про наявність проблем у забезпеченні належного фахового рівня перекладачів, зокрема – неспроможність залучених до участі у справі перекладачів забезпечувати достатньо якісний переклад. Як один з шляхів вирішення цієї проблеми вчена пропонує запровадити реєстр перекладачів, які можуть брати участь у судовому процесі [272, с. 63-64, 67].

Попри сплив певного проміжку часу з моменту висловлення цієї пропозиції, вона продовжує зберігати актуальність. Так, офіційним підтвердженням достатності кваліфікації перекладача для участі у судовому процесі є свідоцтво встановленого зразка про відповідний рівень володіння таким перекладачем державною мовою та мовою, з якої або на яку відбувається переклад, або диплом [279, с. 141]. Інших спеціальних умов участі перекладача у судовому процесі, в тому числі й наявність особи у реєстрах тощо – не передбачається [296, с. 198].

Участь у судовому процесі іноземної особи у якості перекладача торкає інше проблемне питання формального характеру: можливість застосування документа про зокрема, філологічну освіту такої особи для підтвердження її кваліфікації як перекладача якщо такий документ видано на межах України. Вважаємо, що за загальним правилом такий документ має проходити передбачені законодавством України процедури визнання в Україні іноземних документів про освіту. Такий висновок ґрунтується на наступному. По-перше, як було вказано вище, можливість використання певного документа про освіту як підтвердження кваліфікації судового перекладача безпосередньо пов'язана із чинністю такого документа на території України. По-друге, сьогодні така чинність набувається безпосередньо унаслідок проходження відповідними документами процедур визнання в Україні іноземних документів про освіту.

Пропозиція Ж. В. Шаламової щодо запровадження реєстру судових перекладачів заслуговує на підтримку з огляду на наступне. По-перше, інституціоналізація діяльності перекладачів створює дієві гарантії її якості та

доступності. Це досягається за рахунок: прозорості залучення відповідного перекладача, оскільки реєстр дає можливість перевірити його повноваження; створення умов для запровадження професійної відповідальності судового перекладача [296, с. 197] тощо. Крім того, відсутність чіткої інституалізації діяльності перекладачів в окремих випадках призводить до ускладнень в ході розгляду судових справ [297].

Іншим проблемним питанням, що піднімається у юридичній літературі, є обсяг компетентностей судового перекладача, зокрема що вона має включати знання двох мов не тільки на рівні, достатньому для спілкування, але й – основи юридичних знань, що уможливить адекватний переклад юридичної термінології [272, с. 63]. Ми погоджуємось із висловлюваною у науці цивільного процесуального права позицією про відносно невелику питому вагу перекладачів, які відповідають зазначеній вимозі, а отже – значні ускладнення розгляду судових справ у зв'язку із реалізацією зазначених вимог [79, с. 386]. Крім того, запровадження таких вимог значною мірою ускладнить реалізацію окремих міжнародних стандартів здійснення судочинства, зокрема – щодо забезпечення, в окремих випадках, безоплатної допомоги перекладача у судовому процесі, в тому числі й у цивільній справі [186, с. 316].

У країнах із розвинутою правовою системою, що належать до романо-германської правової сім'ї (Польща, Австрія) існують обов'язкові вимоги, що висуваються до судового перекладача або перекладача офіційних документів. Підтвердження відповідності цим вимогам відбувається шляхом проведення атестації [296, с. 197].

Підтримуємо висловлювані в юридичній літературі позиції, що запровадження атестації судового перекладача може розглядатись як один зі шляхів запровадження міжнародних стандартів забезпечення справедливого правосуддя, зокрема у контексті забезпечення фактичного доступу до правосуддя, що слідує з положень Висновку № 6 (2004) Консультативної ради європейських судів щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних способів вирішення спорів [186, с. 347-348; 298, с. 237-238].

У разі наявності у конкретному випадку підстав для участі іноземної особи у справі у якості експерта, спеціаліста, перекладача суд виносить відповідну ухвалу (ч.

2 ст. 75, ч. 1 ст. 104, ч. 2 ст. 258 ЦПК України). З моменту винесення відповідної ухвали іноземна особа є учасником судового процесу та набуває передбачених цивільним процесуальним законодавством цивільних процесуальних прав та обов'язків. Метою законодавчого закріплення прав та обов'язків осіб, які сприяють здійсненню правосуддя є надання можливостей вказаним учасникам повноцінно виконувати свої процесуальні функції. Такий висновок слідує з положень, наведених у юридичній літературі про: визначення процесуальних прав та обов'язків; їх виражений цільовий характер участі [79, с. 403; 112, с. 55-56]. Така позиція відповідає поглядам представників зарубіжної юридичної доктрини. Так, О. Г. Лук'янова у своїй роботі «Теорія процесуального права» вказує на цільовий характер цивільного процесуального правовідношення, що спрямоване на досягнення певного юридичного блага [274, с. 227-228].

Положення щодо прав та обов'язків експерта, спеціаліста, перекладача знайшли широке відображення та є усталеними в актуальній доктрині цивільного процесуального права [112, с. 113-117; 279, с. 138-142].

Характеризуючи роль суду у цивільних процесуальних правовідносинах, що виникають між ним та розглядуваними учасниками судового процесу, можна вказати на вихідне значення положень пункту 38 Монреальської універсальної декларації щодо незалежності правосуддя (Перша світова конференція щодо незалежності правосуддя, Монреаль, 1983 р.), де вказано про обов'язок суддів виявляти повагу до інших учасників судового процесу: адвокатів, прокурорів та, зокрема, експертів [186, с. 111]. Вважаємо, що вказане положення є визначальним для взаємовідносин суду із експертом, спеціалістом та перекладачем.

Висновки до третього розділу

1. Запровадження в Україні принципу поширення національного правового режиму на цивільний процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства передбачає надання їм можливості брати участь у цивільному судовому процесі в якості інших учасників судового процесу, зокрема свідків, експертів, експертів з питань права, спеціалістів, перекладачів.

2. ЦПК України зазначає, що свідком може бути кожна особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи. Отже, це не залежить від громадянства цієї особи, тому свідком може бути іноземець чи особа без громадянства.

3. Основними процесуальними правами, якими наділяються іноземці та особи без громадянства як свідки у цивільній справі є: право давати показання рідною мовою або мовою, якою вона володіє, користуючись при цьому послугами перекладача, письмовими записами. Можуть відмовитися від давання показань у випадках, встановлених законом, а також на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду. Іноземці та особи без громадянства як свідки можуть користуватися й іншими, передбаченими законодавством, цивільними процесуальними правами, зокрема право участі свідка в режимі відеоконференції в приміщенні суду.

4. Цивільними процесуальними обов'язками, якими наділені іноземців та особи без громадянства – свідки, є: обов'язок з'явитися до суду за його викликом у визначений час, дати правдиві показання про відомі їм обставини. Винятками з цього правила є неможливість з'явитися до суду на його вимогу з поважних причин (хвороби, похилого віку, інвалідності та ін.), тоді свідки – іноземці та особи без громадянства, можуть бути допитані судом за місцем їх проживання (перебування) за судовим дорученням суду, який розглядає справу. До іноземців, осіб без громадянства як свідків, які на момент розгляду справи судом України перебувають на території іноземної держави, заходи процесуального примусу, передбачені нормами ЦПК України, не будуть підлягати застосуванню. Тобто, в даному випадку, свідки – іноземці та особи без громадянства не можуть бути піддані приводу через відповідні органи Національної поліції України. При отриманні доказів з-за кордону, зокрема при потребі допиту таких свідків, суду України необхідно в порядку ст. 498 ЦПК України звернутися з судовим дорученням про надання правової допомоги до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави щодо допиту свідка.

5. Показання іноземців та осіб без громадянства як свідків у цивільній справі є засобом доказування, перелік яких відповідно до цивільного процесуального законодавства України є вичерпним. Допит в судовому засіданні свідків – іноземців

та осіб без громадянства, відбувається за загальною, встановленою процедурою, передбаченою для свідків – громадян України. Спеціальних чи додаткових вимог при допиті для зазначених осіб свідків не передбачає законодавець. За завідомо неправдиве показання і відмову від давання показань, іноземців та осіб без громадянства як свідків в цивільному судочинстві України, попереджають про кримінальну відповідальність та приводить до присяги.

6. Доцільно розширити перелік осіб, які мають право відмовитися від давання показань, до яких належали б іноземці та особи без громадянства. Тому, частину першу статті 71 ЦПК України пропонуємо викласти у наступній редакції: «Фізична особа має право відмовитися давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб, заручена зі стороною особа, або особа, пов'язана зі стороною обіцянкою укласти шлюб, чоловік / дружина сторони, навіть якщо шлюб розірваний), які можуть тягнути юридичну відповідальність для нього або таких членів сім'ї чи близьких родичів».

7. Розширенню підлягає і коло осіб, які не можуть бути допитані як свідки, до яких ми відносимо й іноземців та осіб без громадянства. Необхідно доповнити частину першу пунктом шостим статті 70 ЦПК України такими положеннями: «б) журналісти – про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації».

8. Обов'язок іноземної фізичної особи брати участь у цивільному судовому процесі у якості експерта, перекладача, спеціаліста та виконувати відповідні процесуальні функції, визнання їх здатності мати (набувати, здійснювати) відповідні процесуальні права та обов'язки ґрунтується на: 1) об'єктивному існуванні зв'язку громадянина із державою; 2) поширенні зокрема обов'язків, зумовлених цим зв'язком, на іноземних фізичних осіб на підставі національного правового режиму перебування їх на території України та участі у цивільному судовому процесі.

9. На основі положень щодо цільового характеру участі експерта, експерта з питань права, спеціаліста, перекладача у цивільній справі надано характеристику

цивільної процесуальної правосуб'єктності іноземної фізичної особи, яка бере участь у цивільній справі як експерт, експерт з питань права, спеціаліст, перекладач, вказано про доцільність її широкого розуміння, зокрема не тільки як здатності мати процесуальні права та обов'язки та реалізовувати їх. Обгрунтовано, що основою цивільного процесуального статусу учасника судового процесу іноземної фізичної особи у якості експерта, експерта з питань права, спеціаліста, перекладача є відповідна можливість, що є похідною від правового режиму перебування іноземця та особи без громадянства на законних підставах на території України.

10. В контексті ч. 1 ст. 73 ЦПК України як експерт з питань права у цивільний судовий процес може залучатися іноземний фахівець, зокрема, щодо з'ясування змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі. У цивільному процесуальному законодавстві доцільно було б узгодити розбіжності щодо використання термінології «експерт з питань права» та «експерт у галузі права». На підставі аналізу положень ЦПК України, пропонуємо словосполучення в ч. 1 та ч. 2. ст. 115 ЦПК України «висновок експерта у галузі права» замінити на словосполучення «висновок експерта з питань права».

11. Назву параграфу сім глави П'ятої ЦПК України пропонуємо внести зміни і викласти в такій редакції: «§ 7 Висновок експерта з питань права». У статтях 114, 115 ЦПК України термін «експерт у галузі права» пропонуємо замінити на «експерт з питань права. Статтю 114 ЦПК України пропонуємо викласти в такій редакції: «Зміст висновку експерта з питань права», статтю 115 ЦПК України, – «Оцінка висновку експерта з питань права». Відповідно частину першу статті 114 ЦПК України викласти такого змісту: «Учасники справи мають право подавати до суду висновок експерта з питань права щодо:». Частину другу зазначеної статті, – «Висновок експерта з питань права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи».

12. Частину першу статті 115 ЦПК України викласти в такій редакції: «Висновок експерта з питань права не є доказом, має допоміжний (консультативний)

характер і не є обов'язковим для суду». Внести зміни у частину другу статті 115 ЦПК України, виклавши в наступній редакції: «Суд може посилатися в рішенні на висновок експерта з питань права як на джерело відомостей, які в ньому містяться, та має зробити самостійні висновки щодо відповідних питань».

13. Висновок експерта з питань права є документом аналітичної діяльності експерта, що одержується в результаті логічних умовиводів на підставі наявних спеціальних знань, – знань у галузі права та потребує закріплення на законодавчому рівні вимог до його реквізитів, структури та змісту в частині належності, достовірності, допустимості відповідної інформації. Висновок експерта з питань права, експерта з питань права – іноземного фахівця, варто розглядати не як допоміжну (консультативну) інформацію, а як доказ у справі. За недостовірність висновку, до експерта з питань права, іноземного фахівця як експерта з питань права, підлягатимуть застосуванню заходи відповідальності, цінність висновку зросте.

14. Пропонуємо передбачити у ст. 73 ЦПК України положення про те, що рівень компетентності іноземця, який залучається у якості експерта з питань права визначається судом шляхом аналізу його професійних досягнень, які висвітлено у відкритих джерелах інформації. Питання компенсації витрат, які було витрачено на формування експертного висновку з питань права слід здійснювати на підставі окремого договору, який укладається між судом і відповідним фахівцем. Фінансове забезпечення такого договору будуть нести на собі сторони, які беруть участь у справі. Ініціативою залучення експерта з питань права – іноземної особи, слід наділити суд та учасників справи.

15. Необхідно здійснити інституціоналізацію участі перекладача у цивільній справі шляхом запровадження судового реєстру перекладачів, які мають право здійснювати переклад офіційних документів. При цьому умова щодо наявності конкретної особи у такому реєстрі не може розглядатись як обмеження прав іноземних фізичних осіб на участь у судовому процесі як перекладача.

ВИСНОВКИ

За результатами проведення дослідження правового статусу іноземців та осіб без громадянства в цивільному судочинстві України були сформульовані та обґрунтовані такі основні висновки:

1. Цивільне судочинство за участю іноземців та осіб без громадянства здійснюється на основі двох спеціальних принципів: принципу поширення національного правового режиму та принципу застосування до питань процесуального характеру права тієї держави, суд якої розглядає справу з іноземним елементом.

2. Встановлено, що поняття «компетентність», «юрисдикція», «підсудність», які наведені в ст. 75-78 Закону України «Про міжнародне приватне право», не відповідають останнім змінам цивільного процесуального законодавства. У зв'язку з цим, запроновано термін «підсудність» замінити терміном «територіальна юрисдикція (підсудність)».

3. В Україні питання процесуальної право- і дієздатності іноземних осіб, осіб без громадянства, визначається колізійною прив'язкою «закон суду». Це положення стосується й осіб із подвійним громадянством. У зв'язку з цим, застосування судом колізійної прив'язки «особистий закон» до обсягу процесуальної право- та/або дієздатності іноземця, не відповідає вимогам чинного законодавства.

4. На підставі аналізу процесуального законодавства щодо встановлення правосуб'єктності іноземних громадян, обґрунтовано, що матеріальну та процесуальну правосуб'єктність не можна ототожнювати. Хоча, обсяг цивільної правоздатності та дієздатності іноземців, за загальним правилом, встановлюється їх особистим законом, право на звернення за судовим захистом, належить до універсальних гарантій. Таке право належить особам із подвійним громадянством та без громадянства, а отже, обсяг цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності повинен визначатись правом тієї держави, до суду якої особа звернулася за захистом прав, свобод, інтересів.

5. Під цивільною процесуальною правоздатністю іноземців та осіб без громадянства, пропонуємо розуміти встановлену правом України здатність мати цивільні процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки учасника судового процесу. Цивільна процесуальна дієздатність іноземців та осіб без громадянства – це встановлена правом України здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді як учасник судового процесу.

6. Аналіз законодавства України та теоретичних джерел дозволяє стверджувати, що іноземці та особи без громадянства в цивільному судочинстві України можуть виступати сторонами справи, третіми особами, представниками, тощо. Причому процесуальна правосуб'єктність іноземців та осіб без громадянства залежить від процесуального статусу, який вони займають у цивільному судочинстві України. Положення ст. 48 ЦПК України, де передбачено, що позивачем і відповідачем можуть бути фізичні і юридичні особи, а також держава, слід доповнити словами «в тому числі фізичні особи незалежно від їх громадянства». Тому пропонуємо ч. 2 ст. 48 ЦПК України викласти у наступній редакції: «Позивачем і відповідачем можуть бути фізичні особи, в тому числі фізичні особи незалежно від їх громадянства, юридичні особи, а також держава».

7. При розгляді справ з іноземним елементом строк розгляду справи зазвичай є тривалішим. Відповідно до ч. 2 ст. 210 ЦПК України суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи. У разі звернення із судовим дорученням про надання правової допомоги, врученні виклику до суду чи інших документів до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави або при направленні судового доручення щодо збирання доказів у порядку ст. 87 ЦПК України, розгляд справи з іноземним елементом зупиняється. Тому, пропонуємо ч. 2 ст. 210 ЦПК України, викласти в наступній редакції: «Суд розглядає справу протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті. Розгляд справ з іноземним елементом здійснюється протягом строків, передбачених частиною першою, другою цієї статті та з урахуванням

особливостей розгляду справи може бути збільшеним на строк, до надходження відповіді від іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави на судове доручення про надання правової допомоги, вручення виклику до суду чи інших документів».

8. Враховуючи положення п. 1 ст. 6 та ст. 14 Європейської Конвенції з прав людини щодо права на справедливий суд та заборони дискримінації, пропонуємо іноземців, осіб без громадянства, у визначених законом випадках (ст. 5, ст. 8 Закону України «Про судовий збір»), відносити до числа осіб, які мають право на пільги щодо сплати судового збору, на відстрочення та розстрочення сплати судового збору, зменшення його розміру або звільнення від його сплати.

9. Відмова у відкритті провадження у справі за позовною заявою іноземця чи особи без громадянства можлива тільки на загальних підставах, передбачених у ЦПК України (ст. 186 ЦПК України). Подання іноземцями, особами без громадянства як сторонами цивільно-правового спору в цивільному судочинстві України, аналогічних позовів про той самий предмет, з тих самих підстав, до тих самих відповідачів одночасно в суд іноземної держави, – порушує основні засади цивільного судочинства. У такому випадку, суд зобов'язаний вжити заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами учасниками справи, – іноземними особами як сторонами справи. Такими заходами є: постановлення ухвали про залишення позовної заяви без руху, про повернення позовної заяви, постановлення ухвали про відмову у відкритті провадження у справі чи про залишення позовної заяви без розгляду.

10. При вирішенні питання про залучення до участі у справі іноземної фізичної особи як третьої особи або при вступі її до справи суд має перевірити: 1) чи має така особа розглядатись як фізична особа публічного чи фізична особа приватного права; 2) якщо це є фізична особа публічного права, то – чи відповідає залучення її до участі у справі її компетенції. Вказане є визначальним щодо характеристики їх цивільної процесуальної правосуб'єктності.

11. Як третя особа у цивільній справі може взяти участь не тільки іноземна держава або міжнародна організація, а й фізична особа (наприклад, посадова

особа дипломатичного представництва). Суд має виявляти за своєю ініціативою підстави для залучення суб'єкта міжнародного права як третьої особи та, у разі їх наявності, повідомляти такого суб'єкта про відкриту справу та можливість взяти у ній участь. Якщо суб'єкт міжнародного права не виявляє наміру брати участь у процесі і при цьому користується судовим імунітетом, то, попри повідомлення, він має вважатись таким, що не був залучений до участі у справі, із наслідками, передбаченими ч. 2 ст. 54 ЦПК України.

12. Положення ч. 1 ст. 496 ЦПК України, яка встановлює концептуальні процесуальні засади визначення прав та обов'язків, має тлумачитись широко, у системному взаємозв'язку із положеннями ст. 21 Конституції України щодо національного правового режиму іноземців, а також положеннями ст. 6 ЦПК України. Це означає, що іноземні особи можуть не тільки вступати у цивільне судочинство самостійно, але й бути залученими судом у випадках, якщо судові рішення може вплинути на їх права та обов'язки, але вони не вказані як сторони (ч. 3 ст. 53 ЦПК України).

13. Доповнити ст. 59 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» «Набуття адвокатом іноземної держави права на заняття адвокатською діяльністю в Україні. Особливості статусу адвоката іноземної держави» частиною сьомою, та викласти її в наступній редакції: «При здійсненні адвокатами іноземної держави на території України всіх видів адвокатської діяльності, вони мають скласти кваліфікаційний іспит стосовно знань вітчизняного права».

14. Особливим суб'єктом цивільних процесуальних відносин з іноземним елементом є консул. Підставою його участі в цивільному процесі є відсутність громадянина чи його неможливість своєчасно здійснювати захист своїх прав та інтересів. Консула у цивільному судочинстві України слід відносити до органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Консул може набувати правового статусу законного представника, у виняткових випадках, передбачених двосторонніми консульськими конвенціями, – статусу договірною процесуального представника. Тому, ст. 56 ЦПК України пропонуємо

доповнити ч. 8 наступного змісту: «У випадках встановлених законом, консул може звертатися до суду із заявою про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах».

15. Доцільно розширити перелік осіб, які мають право відмовитися від давання показань, до яких належали б іноземці та особи без громадянства. Тому, ч. 1 ст. 71 ЦПК України пропонуємо викласти у наступній редакції: «Фізична особа має право відмовитися давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб, заручена зі стороною особа, або особа, пов'язана зі стороною обіцянкою укласти шлюб, чоловік / дружина сторони, навіть якщо шлюб розірваний), які можуть тягнути юридичну відповідальність для нього або таких членів сім'ї чи близьких родичів».

16. В контексті ч. 1 ст. 73 ЦПК України як експерт з питань права у цивільний судовий процес може залучатися іноземний фахівець, зокрема, щодо з'ясування змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі. У цивільному процесуальному законодавстві доцільно було б узгодити розбіжності щодо використання термінології «експерт з питань права» та «експерт у галузі права». На підставі аналізу положень ЦПК України, пропонуємо словосполучення в ч. 1 та ч. 2 ст. 115 ЦПК України «висновок експерта у галузі права» замінити на словосполучення «висновок експерта з питань права».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний процесуальний кодекс України у редакції Закону № 2147-VIII від 03.10.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25.12.1997 № 9-зп. *Офіційний вісник України*. 1998. № 1.
4. Васильєв С. В. Цивільний процес України: навчальний посібник. К.: «Центр учбової літератури», 2013. 344 с.
5. Цивільне процесуальне право. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 352 с.
6. Цивільний процес України. Підручник / за загальною ред. д.ю.н., доцента М. М. Ясинка. К.: Алерта, 2014. 744 с.
7. Цивільний процес України. Підручник / за ред. Є.О. Харитонова, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. К.: Істина, 2012. 536 с.
8. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. зал. / М.Й. Штефан. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.
9. Цивільний процес України: академічний курс: [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. С. Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2009. 848 с.
10. Паскар А. Л. Цивільні процесуальні відносини: структурно-функціональний аналіз: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. 2009. 21 с.
11. Гожій І., Солончук І. До питання визнання іноземців безвісно відсутніми чи оголошення їх померлими. *Jurnalul Juridic Național: Teorie Și Practică (Национальный юридический журнал: теория и практика)*. 2017. № 3 (25). С. 138-141.
12. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32.

13. Справа № 199/6031/18 від 03.09.2019р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83981740> (дата звернення 04.04.2020 р.).
14. Міжнародне приватне право. Особлива частина: підручник / за ред. А. С. Довгерта і В.І. Кисіля. К.: Алерта. 2013. 400 с.
15. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31.
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого, п'ятого статті 248-3 Цивільного процесуального кодексу України та за конституційними зверненнями громадян Будинської Світлани Олександрівни і Ковриги Сергія Володимировича щодо офіційного тлумачення положення абзацу четвертого статті 248-3 Цивільного процесуального кодексу України (справа щодо конституційності статті 248-3 ЦПК України) від 23 травня 2001 року № 6-рп/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 22.
17. Короед С. О., Криштоф А. І. Концепція змісту права на судовий захист цивільних прав в Україні: цивільно-правовий та процесуальний аспекти. *Судова апеляція*. № 4(41). 2015. С.21-32.
18. Остапенко В. В. Гарантії суб'єктивних прав і свобод як елемент правового статусу людини і громадянина. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 1 (13). 2018. С. 1-15.
19. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93.
20. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
21. Дракохруст Т. В. Особливості правової регламентації законодавства України у сфері захисту прав іноземців та осіб без громадянства. *Юридичний науковий електронний журнал*. №1. 2017. С. 190-193.
22. Санін С. В. Конституційно-правовий статус іноземців та осіб без громадянства. *Столична юстиція*. 2014. № 6 (31). С. 27-30.
23. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 215.

24. Ковалишин І. Г. Правовий статус біженців в Україні: проблеми теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ. 2005. 198с.
25. Косовський Л. М. Позовне провадження у цивільних справах з іноземним елементом: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ. 2016. 225с.
26. Геновски М. Основы международного права. София: 1966. 473 с.
27. Чехович С. Б. Правове регулювання міграційних процесів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Інститут законодавства Верховної Ради України. К. 1998. 16 с.
28. Справа №22ц-2864/11 від 28.07.2011р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17797462#> (дата звернення 06.05.2020 р.).
29. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 04.02.1994р. №3929-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3929-12>.
30. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 р. № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19-20.
31. Петров Є. Ю. До проблеми поняття «іноземець» та видів іноземців в Україні. *Право і безпека*. 2012. № 3 (45). С. 54-59.
32. Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців: Закон України від 10.01.2002 № 2942-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 17.
33. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08.07.2011 № 3671-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 16.
34. Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом: Лист Вищого спеціалізованого суду від 16.05.2013 № 24-754/0/4-13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-754740-13>.
35. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 42.
36. Справа № 740/765/16-ц від 11.03.2016р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56391471> (дата звернення 10.06.2020 р.).
37. Справа № 1103/977/2012 від 21.03.2012р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28067078> (дата звернення 11.07.2020 р.).

38. Міжнародна термінологія у сфері міграції: українсько-англійський тлумачний словник. К.: Міжнародна організація з міграції. 2015. 100 с.
39. Конвенція про скорочення без громадянства від 30.08.1961. *Офіційний вісник України*. 2013. № 51.
40. Дахова І. І. Принцип запобігання виникненню випадків безгромадянства в міжнародних актах і законодавстві України. *Форум права*. 2015. № 4. С. 79-83.
41. Огурцов О. П. Законодавчі основи конституційно-правового статусу осіб без громадянства в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С.122-127.
42. Справа № 766/1376/18 від 27.02.2018р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72633920>.
43. Захарова О. С. Суб'єктний склад цивільних процесуальних відносин. *Вісник Академії адвокатури України*. №3 (16). 2009. С. 21-26.
44. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. М.: Издание Бр. Башмаковых, 1912. Вип. 3.
45. Дем'янчк Ю. В. Концепція адміністративної процесуальної правосуб'єктності. *Правова інформатика*. №1 (41). 2014. С. 96-101.
46. Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні: монографія / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. НУ ОЮА. Одеса.: Юридична література, 2017. 212 с.
47. Рябченко Ю. Ю. До питання визначення правосуб'єктності особи у цивільному процесуальному праві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 4. 2018. С. 72-76.
48. Кравчук В. М. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України / В. М. Кравчук, О. І. Угриновська. Х.: Фактор, 2010. 944 с.
49. Бичкова С. С. Цивільна процесуальна дієздатність осіб, які беруть участь у справах позовного провадження. *Часопис Київського університету права*. № 3. 2013. С. 122-126.
50. Бичкова С. С. Цивільна процесуальна правоздатність фізичних та юридичних осіб, які беруть участь у справах позовного провадження. *Юридична наука*. № 2. 2011. С. 66-72.
51. Про Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні: Указ Президента України від 10.06.1993р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198/93>.

52. Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18.04.1961 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_048.
53. Віденська конвенція про консульські зносини і факультативними протоколами від 24.04.1963р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/l89947p6>.
54. Справа № 748/3611/15-ц від 24.02.2016р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56126775> (дата звернення 04.05.2020 р.).
55. Справа № 748/1887/14-ц від 24.06.2014р. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/39394395/> (дата звернення 05.06.2020 р.).
56. Дахова І. І. Принцип єдиного громадянства в законодавстві та практиці України та зарубіжних країн. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. № 26. С. 95-109.
57. Софінська І. Д. Філософсько-правова доктрина громадянства: дис. докт..юрид. наук: 12.00.12 / НУ «Львівська політехніка». Львів. 2019. 519 с.
58. Великоречанін П. О. Множинне громадянство: конституційно-правове дослідження: а-реф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НУ «Одеська юридична академія». Одеса. 2015. 14 с.
59. Готовкіна К. Ефективне громадянство, або Справа Ноттебома. *«Юридична Газета»*. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/actual/dayte-dva-chi-treba-ukrayini-podviyne-gromadyanstvo.html>.
60. Тематичний огляд УВКБ ООН: Безгромадянство в Україні. Жовтень 2019. Агентство ООН у справах біженців. URL: <https://www.unhcr.org>.
61. Прийнято за основу проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання особою без громадянства». Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України. URL: <https://iportal.rada.gov.ua/news/Novyny/185494.html>.
62. Грабильніков А. В. Конституційно-правовий статус і правовий режим іноземців та осіб без громадянства в Україні: співвідношення понять. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 6. 2015. С. 59-66.
63. Справа № 367/8597/17 від 07.02.2018р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72051806> (дата звернення 07. 06. 2020 р.).
64. Справа № 243/5169/13-ц від 08.07.2013р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32337475> (дата звернення 05.05.2020 р.).

65. Пасайлюк І. В. Особливості участі іноземців та осіб без громадянства як сторін у цивільному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. № 8. 2017. С. 45-50.
66. Справа № 328/815/19 від 20.03.2019р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80565386> (дата звернення 08.08.2020 р.).
67. Справа № 725/6898/14-ц від 20.01.2015р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42780539> (дата звернення 08.06.2020 р.).
68. Договір між Україною і Чеською Республікою про правову допомогу і правові відносини у цивільних справах від 28.05.2001р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/203_018.
69. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24.05.1993р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/616_174.
70. Договір між Україною і Литовською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 07.07.1993р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/440_002.
71. Договір між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13.12.1993р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498_604.
72. Договір між Україною і Республікою Узбекистан про правову допомогу і правові відносини у цивільних і сімейних справах від 19.02.1998р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/860_013.
73. Петров Є. Ю. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та механізм його забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2013. 21 с.
74. Ромовська З., Шумська Н. Цивільний процесуальний кодекс: науково-практичний аналіз. Київ: ВД «Дакор», 2013. 600 с.
75. Pasaylyuk I.V. The right to judicial protection of foreigners and stateless persons in civil procedure of Ukraine. *European Humanitarian Studies*. 2020. № 2. P. 49-59.
76. Міжнародний цивільний процес України: Навчальний посібник. Практикум: За ред. доктора юридичних наук, професора С. Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2010. 328 с. (Серія «Процесуальні науки»).

77. Мироненко І. В. Міжнародне приватне право: Навчальний посібник. 2-ге вид., доповн. і перероб. К.: Алерта, 2013. 288 с.
78. Гетьман-Павлова І. В. Международное частное право: Учебник. М.: Изд-во ЭКСМО, 2005. 752 с.
79. Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред., В. В. Комарова. Х. : Право, 2011. 1352 с.
80. Чучкова Н. О. Участь іноземних осіб у цивільному процесі України: дис.. канд.. юрид. наук: 12.00.03. Національна Академія внутрішніх справ. Київ. 2013. 199 с.
81. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: монографія. К. : Атіка, 2011. 420 с.
82. Конвенція про права дитини від 20 листоп. 1989 р. *Офіційний сайт Верховної Ради* URL: <http://www.rada.gov.ua>.
83. Європейська Конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 91. С. 3355.
84. Ухвала іменем України № 82101706 від 31.05.2019 р. Краснолиманський міський суд Донецької області. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/82101706/>.
85. Косовський Л. М. Судочинство у цивільних справах з іноземним елементом: монографія. Харків. Право, 2017. 300 с.
86. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25.10.1980 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 35. Ст. 2493.
87. Заварза Т. В. Порівняльний цивільний процес : навчально-методичний посібник / Т. В. Заварза, С. М. Бервено, Л. В. Новікова, К. М. Тоцька. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2018. 156 с.
88. Гражданский процессуальный кодекс КНР. URL: http://chinalawinfo.ru/procedural_law/law_civil_proce.
89. Бочарова Н. С. Основные черты гражданского процесса Канады: судебная система, источники, принципы: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук. М., 2006. 31 с.
90. Code of civil procedure – CCP. Part 1. Of courts of justice [35 - 286] [Electronic resource]. – Way of access : http://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes_displayText.xhtml?lawCod =CCP&division=&title=1.&part=1.&chapter=1.&article=.

91. Справа №522/18684/15-ц від 12 листопада 2015р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Page/1846> (дата звернення 05. 04. 2020 р.).
92. Навроцька Ю. В., Могиляк А. Є. Проблемні питання участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 272-279. URL: <http://www.apdp.in.ua/v73/43.pdf>.
93. Решетняк В. И. Видеоконференцсвязь в гражданском и арбитражном процессе: проблемы и перспективы. *Арбитраж. и гражд. процесс*. 2012. № 10. С. 11-14.
94. Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах від 18.03.1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_922.
95. Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22.01.1993 р. *Офіційний вісник України*. 2005. № 44. Ст. 2824.
96. Про визнання особи такою, що втратила право користування житлом: Ухвала Самарського районного суду міста Дніпропетровська від 09.07.2015 р. у справі № 206/3587/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46416593>.
97. Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах від 15.11.1965 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 31. Ст. 2124.
98. Інструкція про порядок виконання міжнародних договорів з питань надання правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень. Наказ Міністерства юстиції України, Державної судової адміністрації України від 27.06.2008 р. № 1092/5/54. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0573-08>.
99. Ухвала № 79708568 від 08.02.2019. Київського районний суду м. Харкова. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/79708568/>.
100. Про розірвання шлюбу: Ухвала Солом'янського район. суду м. Києва від 22.05.2015 р. у справі №2-4678/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44386914>.
101. Про розірвання шлюбу: Ухвала Дарницького районного суду м. Києва від 06.06.2015 р. у справі № 753/9269/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44862804>.

102. Про розірвання шлюбу: Ухвала Комсомольського районного суду м. Херсона від 10.12.2014 р. у справі № 667/10047/14-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41899537>.
103. Договір між Україною та Угорською Республікою про правову допомогу в цивільних справах від 02.08.2001 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 31. Ст. 2287.
104. Про судовий збір: Закон України № 3674-VI від 08.07.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>.
105. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Ейрі проти Ірландії» від 09.10.1979 р. URL: <http://www.echr.europa.org/doc/2461441/2461441.htm>.
106. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Креуз проти Польщі» від 19.06.2001 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_030.
107. Ухвала суду № 74044546 від 17.05.2018 р. Лисичанський міський суд Луганської області. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/74044546/>.
108. Про розірвання шлюбу: Ухвала Фрунзенського районного суду м. Харкова від 23.12.2014 р. у справі № 645/6856/1. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42139614>.
109. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України: моногр. Київ.: Алерта, 2016. 226 с.
110. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2. Філософія права. Редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право. 2017. 1128 с.
111. Каган М. С. Избранные труды в VII томах. Том I. Проблемы методологии. Санкт-Петербург: ИД «Петрополис», 2006 г. 356 с.
112. Васильєв С. В. Цивільний процес: *підручник*. Київ.: Алерта, 2019. 506 с.
113. Мельников А. О. Правовое положение личности в советском гражданском процессе. Под ред. В. С. Тадевосян. Москва: Наука, 1969. 248 с.
114. Клейнман А. Ф. Участие третьих лиц в советском гражданском процессе. Иркутск: Изд. Иркутского университета, 1927. 43 с.
115. Пасайлюк І. В. Іноземці та особи без громадянства як треті особи в цивільному судочинстві України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 145-150.

116. Рябченко Ю. Ю. Законний інтерес і процесуальний статус: проблеми співвідношення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. № 4. С. 57–60.
117. Рябченко Ю. Ю. Суб'єкти цивільного процесуального права: *монографія*. Суми: ВВП «Мрія», 2018. 372 с.
118. Заворотько П. П., Штефан М. Й. Особи, які беруть участь у справі позовного провадження: *учбовий посібник*. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. 108 с.
119. Коршунов Н. М., Мареев Ю. Л. Гражданский процесс: *учебник* Под ред. Н. М. Коршунова. Москва.: Изд-во «Эксмо», 2005. 800 с.
120. Курс советского гражданского процессуального права: в 2 т. Под ред. /А. А. Мельникова. Москва.: Наука, 1981. Т.1.: Теоретические основы правосудия по гражданским делам. 463 с.
121. Аналіз стану здійснення правосуддя при розгляді цивільних справ у 2018 році. Київ, 2018. 19 с., с. 3, 6 // Офіційний веб-портал: Судова влада України. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Analiz_KCS_2018_1.pdf (дата звернення: 08.09.2020), с. 3, 6.
122. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2019 році. 2019. 22 с., с. 5, 8 // Офіційний веб-портал: Судова влада України. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Analiz_Civil_sudu_2019.pdf (дата звернення: 08.09.2020), с. 5, 8.
123. Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом: лист ВССУ від 16.05.2013 р. № 24-754/0/4-13. *Закон і Бізнес*. 2013. 05. 25. № 21.
124. Про відмову у задоволенні позову у справі: Рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 25 березня 2019 р. № 359/7763/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81154001> (дата звернення 07.04.2020).
125. Про відмову у задоволенні позову у справі: Рішення Малиновського районного суду міста Одеси від 19 червня 2018 року № 521/18182/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74998443> (дата звернення 07.04.2020).
126. Про відмову в задоволенні позовних вимог у справі: Рішення Жовтневого районного суду м. Запоріжжя від 02 квітня 2018 року № 331/3170/17. *Єдиний*

- державний реєстр судових рішень.* URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73153250> (дата звернення 05.04.2020).
127. Про залишення без задоволення позовних вимог у справі: Рішення Деснянського районного суду міста Києва від 09 вересня 2019 року № 754/10324/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84341286> (дата звернення 05.04.2020).
128. Про задоволення позову у справі: Рішення Приморського районного суду міста Одеси від 05 листопада 2018 року № 522/9022/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77678744> (дата звернення 05.04.2020).
129. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 р. № 2268-VIII. *Офіційний вісник України.* 2018. № 19 (06.03.2018). Ст. 630.
130. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 27 (07.07.92). Ст. 385.
131. Про Положення про проходження військової служби у Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства: Указ Президента України від 10.06.2016 р. № 248/2016. *Офіційний вісник України.* 2016. № 47 (24.06.2016). Ст. 1693.
132. Цивільне судочинство в Україні: основні засади та інститути: монографія / за ред. В.В. Комарова. Харків.: Право, 2016. 848 с.
133. Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес: *підручник.* Київ.: Алерта, 2015. 352 с.
134. Про деякі питання практики розгляду справ за участю іноземних підприємств і організацій: роз'яснення президії Вищого господарського суду України від 31.05.2002 р. № 04-5/608. Доступ із інформ.-правової системи «ЛІГА-ЗАКОН».
135. Про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, юрисдикцію та практику Європейського суду з прав людини: інформаційний лист Вищого господарського суду України від 22.04.2016 р. № 01-06/1444/16. *Закон і Бізнес.* 2016. 05. 28. № 22.
136. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду

цивільних і кримінальних справ від 19.12.2014 р. № 13. *Юридична практика. Судовий Вісник*. 2014. 01. 29. № 01.

137. Міжнародне приватне право: *підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.* / за ред. В. П. Жушмана, І. А. Шуміло. Харків. : Право, 2011. 320 с.

138. 2016 CEPEJ Studies no 23 on 'European judicial systems: efficiency and quality of justice' // European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). URL: <https://rm.coe.int/european-judicial-systems-efficiency-and-quality-of-justice-cepej-stud/1680786b58> (дата звернення 15.04.2020).

139. 2016 EU Justice Scoreboard // European Commission. URL: http://ec.europa.eu/justice/effective-justice/scoreboard/index_en.htm. (дата звернення 15.04.2020).

140. European Parliament resolution of 4 July 2017 with recommendations to the Commission on common minimum standards of civil procedure in the European Union // EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/En/TXT/?uri=CELEX%3A52017IP0282> (дата звернення 15.04.2020).

141. 'Harmonised rules and minimum standards in the European law of civil procedure' Prof. Dr. Dres. h.c. Burkhard HESS, Max Planck Institute Luxembourg for Procedural Law // European Parliament. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAn/2016/556971/IPOL_IDA\(2016\)556971_En.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAn/2016/556971/IPOL_IDA(2016)556971_En.pdf) (дата звернення 15.04.2020).

142. Аргунов В. Н. Участие в гражданском процессе третьих лиц с самостоятельными требованиями. *Советская юстиция*. 1978. № 18. С. 9-10.

143. Сибилёв Д. М. Участие третьих лиц в гражданском судопроизводстве: *монография*. Харьков: «Легас», 2001. 104 с.

144. Советский гражданский процесс: *учебник*. Под ред. Н. А. Чечиной, Д. М. Чечета. Ленинград.: Издательство Ленинградского университета, 1984. 424 с.

145. Советский гражданский процесс : *учеб. для сред. спец. учеб. заведений*. Отв. ред. Р. Ф. Калистратова. 2-е изд., испр. и доп. Москва. : Юрид. лит., 1990. 320 с.

146. Новый гражданский процессуальный кодекс Франции. Отв. ред. А. Довгерт. Киев.: Истина, 2004, 544 с.

147. Огляд за результатами вивчення судової практики розгляду господарськими судами справ щодо корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів за

період з 01.01.2018 р. по 30.11.2018 р. від 01.12.2018 р. Верховний Суд. Доступ із інформ.-правової системи «ЛІГА- ЗАКОН».

148. Огляд судової практики Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду (вирішення спорів, пов'язаних із пільгами, гарантіями та компенсаціями військовослужбовцям, військовозобов'язаним або резервістам) від 01.07.2019 р. Доступ із інформ.-правової системи «ЛІГА- ЗАКОН».

149. Дайджест судової практики Верховного Суду у справах, що виникають із корпоративних відносин: Лист від 16.07.2019 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Dajest_korporat_vidnosunu_1.pdf.

150. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луць. Київ.: Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. 832 с.

151. Теорія держави і права: *підручник* / за ред. О. В. Петришина. Х.: Право, 2015. 368 с.

152. Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства. Москва, Типография Императорского Московского Университета, 1908 г. 404 с.

153. Котляр О. І. Регулювання права власності за міжнародним правом. Форум права. 2012. № 4. С. 515-520. URL:

[http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:L2WrLTgt2UgJ:www.irbis-](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:L2WrLTgt2UgJ:www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi)

[bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBn%3DUJRn%26P21DBn%3DUJRn%26Z21ID%3D%26IMAGE_FILE_DOWnLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/F](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:L2WrLTgt2UgJ:www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi)
[P_index.htm_2012_4_84.pdf+&cd=8&hl=uk&ct=clnk&gl=ua](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:L2WrLTgt2UgJ:www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi) (дата звернення 20.04.2020).

154. Щербина В. С. Господарське право України: *навч. посібник*. Київ.: Атіка, 1999. 336 с.

155. Про відмову в задоволенні позову у справі: Рішення Печерського районного суду м. Києва від 13 березня 2018 року № 757/13243/17-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73274781> (дата звернення 08.04.2020).

156. Гуйван П. Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами: *монографія*. Харків.: Право, 2019. 584 с.

157. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві: *монографія*. Харків.: Право, 2016. 600 с.

158. Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право: *навч. посіб.* За заг. ред. Теліпко В. Е. Київ.: Центр учбової літератури, 2010. 608 с.
159. Політологічний енциклопедичний словник. За ред. М. П. Требіна. Харків.: Право, 2015. 816 с.
160. Посикалюк О. О. До питання про поняття юридичної особи публічного права. *Університетські наукові записки.* 2015. № 1 (53). С. 46-59. URL: http://univer.km.ua/statti/posikalyuk_o.o._do_pitannya_pro_ponyattya_yuridichnoyi_osobi_publichnogo_prava_13.pdf (дата звернення 20.04.2020).
161. Борисова В. І. До проблем участі публічних юридичних осіб в цивільних правовідносинах. *Трансформація відносин в Україні: організаційно-правові та економічні проблеми:* мат-ли міжнар. наук. практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2003 р.). Одеса: ОНУ МОНУ, Астропринт, 2003. С. 7-8.
162. Про доповнення до інформаційного листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15.11.2012 № 223-1679/0/4-12 «Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод»: лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05.04.2013 р. № 223-558/0/4-13. *Закон і Бізнес.* 2012. 11. 24. № 47.
163. Суханов Е. А. Сравнительное корпоративное право. Москва.: Статут, 2014. 454 с.
164. Чучкова Н. О. Участь іноземних осіб у цивільному процесі України: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук:* 12.00.03. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2013. 20 с.
165. Позовне провадження: *монографія.* В. В. Комаров, Д. Д. Луспенник, П. І. Радченко та ін.; / за ред. В. В. Комарова. Харків.: Право, 2011. 552 с.
166. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9. *Закон і Бізнес.* 2009. 12. 05. № 49.
167. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. № 1. *Закон і Бізнес.* 2009. 04. 04. № 14.
168. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. *Офіційний вісник України.* 2004. № 30 (13.08.2004) (ч. 1). Ст. 1993.

169. Огляд практики розгляду справ, які виникають зі спорів у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Лист Вищого адміністративного суду України від 01.07.2015 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ASS00298>.
170. Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень: Закон України від 18.11.2003 р. № 1255-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 52 (09.01.2004) (ч. 1). Ст. 2734.
171. Давтян А. Г. Гражданское процессуальное право Германии. Москва.: Городец-Издат, 2000. 320 с.
172. Справа «Михайленки та інші проти України»: рішення Європейського Суду з прав людини від 30.11.2004 р. № 35091/02, 35196/02, 35201/02, 35204/02, 35945/02, 35949/02, 35953/02, 36800/02, 38296/02, 42814/02. *Офіційний Вісник України*. 2005. 07. 22. № 27. Ст. 1608.
173. Справа «Лисянський проти України»: рішення Європейського Суду з прав людини від 04.04.2006 р. № 17899/02. *Офіційний Вісник України*. 2006. 09. 13. № 35. Ст. 2494.
174. Ершова против Российской Федерации: постановление Европейского суда по правам человека от 08 апреля 2010 г. URL: <https://minjust.ru/ru/press/news/ershova-protiv-rossiyskoj-federacii-zhaloba-no-138704> (дата звернення 20.04.2020).
175. Щодо відповідальності держави за борги підприємств Верховний Суд: Правова позиція від 04.09.2018 р. № 5023/4388/12. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/7638156>.
176. Конвенція про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй від 13.02.1946 р. Доступ із інформ.-правової системи «ЛІГА- ЗАКОН».
177. Конвенція ООН про привілеї та імунітети спеціалізованих установ від 21.11.1947 р. Доступ із інформ.-правової системи «ЛІГА- ЗАКОН».
178. Конвенція про правовий статус, привілеї та імунітети міждержавних економічних організацій, що діють у певних галузях співробітництва від 05.12.1980 р. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/986_012 (дата звернення 15.04.2020).
179. Екбатани против Швеции: рішення Європейського суду з прав людини від 26.05.1988 р. № 10563/83. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus/?i=001-100704> (дата звернення 14.04.2020).

180. Case of T. V. The United Kingdom and CASE OF V. V. THE UNITED KINGDOM від 16.12.1999 р., № 24724/94, 24888/94. <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-126175> (дата звернення 14.04.2020).
181. Гусаров К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.03. Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. Харків. 2000. 19 с.
182. Цивільне процесуальне право: *підручник* / за ред. В. В. Комарова. Х. : Основа, 1992. 416 с.
183. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные отношения. монография. Ленинград.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. 48 с.
184. Шакарян М. С. Субъекты советского гражданского процессуального права. Москва.: Изд-во ВЮЗИ, 1970. 213 с.
185. Васьковский Е. В. Курс гражданского процесса: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. Москва.: Статут, 2016. 624 с.
186. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 708 с.
187. Науково-практичний коментар до статті 29 Цивільного процесуального кодексу України (ред. з 18.03.2004 р. до 15.12.2017 р.). Доступ із інформ.-правової системи «ЛІГА- ЗАКОН».
188. Про відмову в задоволенні позовних вимог у справі: Рішення Червонозаводського районного суду міста Харкова від 05.02.19 року № 646/2640/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83110486> (дата звернення 12.04.2020).
189. Про відмову в задоволенні позовних вимог у справі: Рішення Київського районного суду м. Харкова від 25 вересня 2018 року № 641/3526/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76833475> (дата звернення 12.04.2020).
190. Науково-практичний коментар до статті 2 Цивільного кодексу України. Доступ із інформ.-правової системи «ЛІГА- ЗАКОН».
191. Первомайський О. О. Поняття юридичної особи публічного права: окремі недоліки норм чинного законодавства. *Приватне право і підприємництво*. 2019. Вип. 19. С. 49-55.
192. Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь от 11 января 1999 г. № 238-З. *Информационно-правовая система «Эталон-online»*. URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=НК9900238> (дата звернення 04.04.2020).

193. Гражданский кодекс Республики Молдова от 6 июня 2002 года №1107-XV (состояние на 06 марта 2012 г.). URL: <https://pravo.hse.ru/data/2015/11/16/1081084806/%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%202002.pdf> (дата звернения 04.04.2020).
194. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14.11.2002 № 138-ФЗ (ред. от 02.12.2019) (с изм. и доп., вступ. в силу с 30.03.2020) *Официальный сайт компании «КонсультантПлюс»*. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39570/34efa9e522a8ff1f5b0270f81f9d3cf3f3598261/ (дата звернения 04.04.2020).
195. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020 г.). *Юрист – Параграф Online*. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34329053#pos=4885;-24 (дата звернения 04.04.2020).
196. Исайчева А. А., Выродов Е. В., Цепкова Т. М. Правовое положение иностранных лиц в гражданском процессе научное сообщество студентов XXI столетия. *Электронный сборник статей по материалам XLVII студенческой международной заочной научно-практической конференции*. № 10 (46) С. 155-159. URL: [https://sibac.info/archive/social/10\(46\).pdf](https://sibac.info/archive/social/10(46).pdf) (дата звернения 06.04.2020).
197. Гурвич М. А. Лекции по советскому гражданскому процессу. Москва.: ВЮЗИ, 1950. 199 с.
198. Шакарян М. С. Участие третьих лиц в советском гражданском процессе. Москва.: ВЮЗИ, 1990. 35 с.
199. A Strategy for Access to Justice The Report of Access to Justice (2), September 2015. URL: <https://www.justice-ni.gov.uk/sites/default/files/publications/doj/access-to-justice-review-part-2-report.pdf>. (дата звернения 06.04.2020).
200. Справа «Мала проти України»: остаточне рішення Європейського суду з прав людини від 03.07.2014 р. № 4436/07. *Офіційний Вісник України*. 2014. 12. 26. № 101. Ст. 3004.
201. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: учебное пособие. Москва.: Статут, 2014. 784 с.
202. Агаларова М. А. Процессуальные особенности участия иностранных лиц в гражданском судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Федер. гос. бюджет.

- учрежд. высшего образования «Саратовская государственная юридическая академия». Саратов, 2017. 218 с.
203. Бобровник О. В. Треті особи в цивільному процесі України: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 21 с.
204. Ильинская И. М. Участие третьих лиц в гражданском процессе. Москва. Госюриздат. 1982. 108 с.
205. Про відмову у відкритті касаційного провадження: ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 08.04.2019 р. №761/38433/15-ц,61-6473ск19. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=81202717&red=100003132a070aef50fcf7f268709f987839fa&d=5>.
206. Ізарова І. О., Ханик-Посполітак Р. Ю. Цивільний процес України: навч. посіб. для студ. юрид. спец. закладів вищої освіти. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : ВД «Дакор», 2019. 274 с.
207. Павлуник І. А. Представництво у цивільному процесі України : *автореф. дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К. 2002. 19 с.
208. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Гетманцев О. В. Цивільний процес України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. Фурси С. Я. Київ : КНТ, 2009. 848 с.
209. Сеник С. В., Лемик Р. Я. Цивільне процесуальне право: навч. посіб. Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка. 2010. 424 с.
210. Бичкова С. С., Чучкова Н. О. Особливості представництва іноземних осіб у цивільному процесі України. *Держава і право*. Випуск №57. С. 287-292.
211. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011. № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51.
212. Заборовський В. В. Професійна діяльність адвоката – це правова, юридична чи професійна правнича допомога? *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Випуск 38. Том 2. С. 140-145.
213. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник української мови / уклад і голов. ред. Бусел В. Т. К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
214. Рябченко Ю. Професійний характер правової допомоги як критерій визначення меж виключних повноважень адвоката в цивільному судочинстві щодо її надання. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 6/2. 2016. С. 150-154.

215. Шемшученко Ю. С. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Шемшученко Ю. С. К. : Вид-во «Юридична думка», 2012. 702 с.
216. Україна й Польща: доступ іноземних адвокатів та правників на суміжні ринки. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/ukrayina-y-polshcha-dostup-inozemnih-advokativ-ta-pravnikiv-na-sumizhni-rinki.html>.
217. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27.
218. Світлична Г. О. Представництво як форма надання правової допомоги в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. №10-1 том 1. С. 212-215.
219. Положення про перелік документів та порядок включення адвоката іноземної держави до Єдиного реєстру адвокатів України. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/2013.06.01polozhennya-155.pdf>.
220. Zivilprozessordnung. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/zpo/index.html> (Дата звернення: 02.09.2019).
221. Code de Procédure Civile (France). URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070716&dateTexte=20080118> (Дата звернення: 02.09.2019).
222. Чванкін С. А. Добровільне представництво у цивільному процесі України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2005. 226 с.
223. Реформування системи доступу до адвокатської професії та дисциплінарної відповідальності адвокатів. Роз'яснення Міністерства Юстиції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006323-13>.
224. Порядок допуску до складення кваліфікаційного іспиту, порядок складення кваліфікаційного іспиту та методика оцінювання результатів складення кваліфікаційного іспиту для набуття права на заняття адвокатською діяльністю в Україні. Рішення, Порядок від 17.12.2013 № 270. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mus32202?an=1&ed=2013_12_17.
225. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства»: Прийнято делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 р. // Міжнародний документ від 01.10.1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343.

226. Основні положення про роль адвокатів: прийняті VIII Конгресом ООН про запобігання злочинам у серпні 1990 р. (Міжнародний документ від 01.08.1990 р.) // Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835#Text.
227. Резолюція 78 (8) Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації: Міжнародний документ від 02.03.1978 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_132.
228. Charter of core principles of the European Legal profession and Code of Conduct for European Lawyers [Кодекс поведінки європейських адвокатів]: was adopted on 28 October 1988 and was amended for the last time in May 2006. URL: https://www.ccbe.eu/NTCdocument/EN_CCBE_CoCpdf1_1382973057.pdf.
229. Общие принципы для сообщества юристов: приняты в Международной ассоциацией юристов (IBA) 20.09.2006 г. в г. Чикаго. URL: <http://advokpalata-21.ru/urbanleft/osnovyepuristov.html>.
230. Основні принципи, що стосуються ролі юристів: Прийняті VIII Конгресом ООН про запобігання злочинам та поводженню з правопорушниками 27 серпня – 7 вересня 1990 р. у м. Гавані // Міжнародний документ від 07.09.1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_313.
231. Антонюк С. А. Особливості діяльності адвоката у цивільному судочинстві: дисер.. канд. юрид. наук: 12.00.10. Приватний вищий навчальний заклад «Львівський університет бізнесу та права». Львів: 219 с.
232. Бычкова С. С., Чурпита А. В. Адвокат как участник гражданских процессуальных правоотношений. *Цивилистическая процессуальная мысль: междунар. сб. науч. ст. / ред.: В. В. Комаров и др.* Киев: Алерта, 2015. Вып. 4: Адвокатура. С. 22-30.
233. Звіт про виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у 2018 році: Підготовлено Урядовим офісом координації європейської та євроатлантичної інтеграції за підтримки Представництва ЄС в Україні та проекту Association4U, що фінансується Європейським Союзом. Київ. 2019. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/AA_report-UA.pdf.
234. Звіт про виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом в 2016 році: підготовлено Урядовим офісом з питань європейської та євроатлантичної інтеграції за підтримки Представництва ЄС в Україні та проекту Association4U, що

- фінансується Європейським Союзом. Київ. 2017. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/zviti-pro-vikonannya/zvit-pro-assotsiatsiyu-2016.pdf>.
235. Звіт про виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом в 2017 році: підготовлено Звіт Урядовим офісом координації європейської та євроатлантичної інтеграції за підтримки Представництва ЄС в Україні та проекту Association4U, що фінансується Європейським Союзом. Київ. 2018. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/pro-vikonannya-ugodi-pro-asotsiatsiyu-mizh-ukrainoyu-ta-evropeyskim-soyuzom-za-2017-rik.pdf>.
236. Звіт про виконання Порядку денного асоціації та Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2015 рік: Підготовлено Урядовим офісом з питань європейської інтеграції Секретаріату Кабінету Міністрів України. Київ. 2016. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/zviti-pro-vikonannya/AA_GOEI_REPORT_Dec_2015_final_February_ukr.pdf.
237. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки. Схвалено Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015/print>.
238. Фешик Н. Адвокатська монополія на представництво в судах України – якісно позитивні зміни чи спосіб затягування клієнтів?. *Офіц. сайт «Національна асоціація адвокатів України»*. URL: <http://unba.org.ua/publications/1070-advokats-ka-monopoliya-na-predstavnictvo-v-sudah-ukraini-yakisno-pozitivnizmini-chi-sposib-zatyaguvannya-klientiv.html>.
239. Ухвала іменем України 26 березня 2020 року. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88431877>.
240. Чучкова Н. О. Консул як суб'єкт захисту прав, свобод та інтересів іноземних осіб у цивільному процесі України. *Вісник академії адвокатури України*. № 3(25). 2012. С. 53-59.
241. Павлуник І. Представництво консулами іноземців у цивільному процесі України. *Право України*. 2002. № 10. С. 136–141.
242. Захист прав і майнових інтересів українських фізичних та юридичних осіб за кордоном. *Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України*. URL: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/1872>.

243. Захист прав і майнових інтересів українських фізичних і юридичних осіб за кордоном. *Офіційний сайт Посольства України в Арабській Республіці Єгипет та в Республіці Судан*. URL: <http://www.mfa.gov.ua/egypt/ua/publication/content/41263.htm>.
244. Фурса С. Я. Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак; за заг. ред. С. Я. Фурси. К.: Вид. С. Я. Фурса: КНТ, 2006. Т. 1. 912 с.
245. Васильчикова Н. А. Производство по делам с участием иностранных лиц в российских судах: теория и практика: дисс. д-ра юрид. наук: 12.00.15. Санкт-Петербургский университет МВД России. С. - Пб, 2003. 306 с.
246. Тертишніков В. І. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007 р. 576 с.
247. Гражданский процесс России: [учеб.] / [Афанасьев С. Ф., Бахарева О. А., Викут М. А. и др.]; под ред. М. А. Викут. М.: Юристъ, 2004. 450 с.
248. Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства. СПб.: Тип. М. Меркушева, 1913. XIX, 411 с.
249. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16.11.1992 р. № 2782-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2782-12>.
250. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 р. № 3759-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3759-12>.
251. Про інформацію: Закон України від від 02.10.1992 р. № № 2657-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2657-12>.
252. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. [текст] / За заг. ред. Короеда С. О. К. : «Центр учбової літератури», 2016. 524 с.
253. Цивільне процесуальне право України: [підруч.] / [Бичкова С. С., Бірюков І. А., Бобрик В. І. та ін.]; за заг. ред. С. С. Бичкової. К. :Атіка, 2009. 760 с.
254. Шак Х. Международное гражданское процессуальное право: [учеб.] / Шак Х.; [пер. с нем. Е. В. Гричишникова]. М.: БЕК, 2001. 560 с.
255. Цірат Г. А. Міжнародний цивільний процес: сучасний стан та перспективи міжнародно-правової уніфікації: монографія. Х. : Видавництво Іванченка І. С., 2013. 482 с.
256. Рибак О. С., Світличний О. П. Інститут іноземного судового доручення у цивільному процесі України: *монографія*. К. : 2017. 206 с.

257. Пасайлюк І. В. Іноземці та особи без громадянства як свідки в цивільній справі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. Херсон, 2017. № 5. С. 110-115.
258. Грабовська О. О. Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії і практики: *монографія*. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 504 с.
259. Ухвала Єнакіївського міського суду Донецької області від 10 квітня 2013 р. про зупинення провадження у справі № 230/3621/13-ц (провадження № 2/230/1123/2013) про стягнення боргу за договором позики. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32683771>.
260. Чучкова Н. О. Цивільне судочинство за участю іноземних осіб. *Журнал східноєвропейського права*. 2013. № 1. С. 73-77.
261. Гражданский процесс зарубежных стран: [учеб. пособие] / [Алехина С. А., Давтян А. Г., Мирзоян М. Э., Кулаков В. Ю.]; под. ред. А. Г. Давтян. М.: ТК Велби, Проспект, 2008. 480 с.
262. Глушкова Д. Г. Участь спеціаліста в цивільному судочинстві: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03*. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2009. 21 с.
263. Прут Ю. А. Загальна характеристика цивільно-процесуального статусу осіб, які є іншими учасниками цивільного процесу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2015. 5/2. С. 103-109.
264. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. *Офіційний вісник України*. 2017. № 96 (08.12.2017). Ст. 2921.
265. Цивільний процесуальний кодекс України (ред. з 18.03.2004 до 15.12.2017) від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Офіційний вісник України*. 2004. № 16 (07.05.2004). Ст. 1088.
266. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8. *Вісник Верховного Суду України*. 1997. 00. № 03.
267. Марышева Н. И. Рассмотрение судами гражданских дел с участием иностранцев. М., 1970. 120 с.
268. Кузнецов О. Ю. Правосубъектность переводчика в гражданском судопроизводстве и порядок ее приобретения // ООО «Издательство «Новый индекс». Научная сеть

«Современное право». URL: <https://www.sovremennoepravo.ru/m/articles/view> (дата звернення 01.05.2020).

269. Про деякі питання практики призначення судової експертизи: постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 р. № 4. *Закон і Бізнес*. 2012. 04. 21. № 17.

270. Про призначення повторної судово-медичної молекулярно-генетичної експертизи: Ухвала Деснянського районного суду м. Києва від 29 вересня 2015 року № 754/13673/14-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51935185> (дата звернення 03.05.2020).

271. Заяць О., Скриньковський Р. Проблемні аспекти участі експерта у цивільному судочинстві України. *Trajectoriâ Nauki = Path of Science. Section "Law"*. 2019. Vol. 5. № 9. Р. 3001-3011. URL: <https://pathofscience.org/index.php/ps/article/download/669/659> (дата звернення 05.05.2020).

272. Васильєва-Шаламова Ж. В. Роль та місце перекладача у реалізації принципу мови судочинства у цивільному процесі України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Том 12. Число 1(32). С. 61-69.

273. Рябченко Ю. Ю. Конституційні та адміністративно-правові засади участі у цивільному судочинстві інших учасників цивільного процесу як основа їх процесуальної правосуб'єктності. *Правові новели*. 2017. № 3. С. 70-74.

274. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. М.: Издательство НОРМА, 2003. 240 с.

275. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р. № 959-ХІІ. Голос України офіційне видання від 12.06.1991 р.

276. Ванярхо О. В. Лица, содействующие осуществлению правосудия, - участники арбитражного процесса Российской Федерации: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.15. М., 2011. 30 с.

277. Пасайлюк І. В. Цивільно-процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства в цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 91-94. URL: http://rap.in.ua/1_2015/27.pdf (дата звернення 02.05.2020).

278. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 2. *Юридичний вісник України*. 2009. 07. 18. № 29.

279. Цивільний процес України: підручник / за ред. В. О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 768 с.
280. Про допущення перекладача з української на англійську мови до участі у цивільній справі: Ухвала Надвірнянський районний суд Івано-Франківської області від 17 квітня 2017 року № 348/755/18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81247435> (дата звернення 03.05.2020).
281. Про ратифікацію Договору між Україною і Республікою Польща «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах»: постанова Верховної Ради України від 04.02.1994 р. № 3941-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 23 (07.06.94). Ст. 174.
282. Про судову експертизу: Закон України від № від 25.02.1994 № 4038-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28 (12.07.94). Ст. 232.
283. Про затвердження Порядку ведення державного Реєстру атестованих судових експертів: наказ Міністерства юстиції України від 29.03.2012 р. № 492/5. *Офіційний вісник України*. 2012. № 27 (17.04.2012). Ст. 1017.
284. Codice di procedura civile. Edizione 2020. URL: <https://www.studiocataldi.it/codiceproceduracivile/codiceproceduracivile.asp>. (дата звернення: 09.09.2020 р.).
285. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46 (03.12.98). Ст. 1715.
286. Цивільне процесуальне право України: підручник / В. М. Коссака, Р. Я. Лемик, Ю. В. Навроцька, С. В. Сенік: за заг. ред. В. М. Коссака. Харків: Право, 2020. 752 с.
287. Круковес В. В. Правовий статус експерта з питань права в цивільному судочинстві України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 2. С. 122–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2019_2_23.
288. Шумило М. М. Експерт з питань права: новела процесуальних кодексів, що потребує обґранкування судовою практикою. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/632677/>.

289. Мамчур Л. В., Мельніков М. О. Висновок як процесуальна форма використання фахових знань експерта з питань права в цивільному процесі України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Випуск 4 (29). Том 2. С. 66-69.
290. Щербак С. В. Правове становище експерта з питань права в цивільному процесі України. *Правові горизонти*. 2018. Вип. 13 (26). С. 29–32. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/72657/1/Shcherbak_pravove_stanovys_hche_eksperta.pdf.
291. Рішення Сєверодонецького суду Луганської області від 18 травня 2018 р. № 428/13694/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75057891> (дата звернення: 05.06.2019).
292. Постанова Апеляційного суду Донецької області від 11 січня 2018 р. № 242/293/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71554180> (дата звернення: 05.06.2019).
293. Романюк Я. М. Проблеми застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України: дисс. д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2017. 518 с.
294. Озерський І. В. Зразок бланку висновку експерта у галузі права. Міжнародна науково-практична конференція, 30 травня 2019. Секція № 5. Запоріжжя, 2019. URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content (дата звернення: 12.02.2020).
295. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Офіційний вісник України*. 2001. № 21 (08.06.2001). Ст. 920.
296. Olesia Cherups, Alina Yuska. Впровадження інституту присяжного перекладача як новація в національній правовій системі. *Visegrad Journal on Human Rights*. Р. 169-204. URL: http://vjhr.sk/archive/2018_1/part_2/33.pdf (дата звернення 03.05.2020).
297. Про залучення особи до участі у кримінальному провадженні: Ухвала Сихівського районного суду м. Львів від 2 березня 2018 року № 522/1714/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73028247> (дата звернення 03.05.2020).
298. Старченко О. О. Запровадження реєстру судових перекладачів в контексті міжнародних стандартів справедливого правосуддя. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство*: мат-ли

міжнар. наук.-практ. конф. Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(17 грудня 2018 р., м. Київ). К.: Алерта, 2018. 304 с.

**ДОДАТОК А. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ**

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях:

1. Пасайлюк І. В. Цивільно-процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства у цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. Випуск 1. С. 91–94.
2. Пасайлюк І. В. Особливості участі іноземців та осіб без громадянства як сторін в цивільному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №8. С. 45-50.
3. Пасайлюк І. В. Іноземці та особи без громадянства як треті особи в цивільному судочинстві України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 145-150.
4. Пасайлюк І. В. Іноземці та особи без громадянства як свідки в цивільній справі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. Херсон, 2017. № 5. С. 110-115.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз:

5. Pasaylyuk I.V. The right to judicial protection of foreigners and stateless persons in civil procedure of Ukraine. *European Humanitarian Studies*. 2020. № 2. P. 49-59.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Пасайлюк І. В. Правове регулювання участі іноземців та осіб без громадянства в цивільному судочинстві України. *«Пріоритетні завдання та стратегії розвитку юриспруденції у світовій науці»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Сладковічево, Словацька Республіка, 28-29 жовтня 2016 р. Сладковічево, 2016. С. 67-70.
7. Пасайлюк І. В. Іноземці та особи без громадянства як суб'єкти цивільних процесуальних відносин. *«Законодавство України: недоліки, проблеми*

- систематизації та перспективи розвитку»*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Херсон, 10-11 лютого 2017 р. Херсон, 2017. С. 65-69.
8. Пасайлюк І. В. Процесуальний статус іноземців та осіб без громадянства – сторін спору. *«Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 1-2 квітня, 2017 р. Дніпро, 2017. С. 77-80.
9. Пасайлюк І. В. Іноземці та особи без громадянства як свідки в цивільному судочинстві України. *«Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 6-7 жовтня 2017 р. Харків, 2017. С. 25-28.
10. Пасайлюк І. В. Участь іноземців та осіб без громадянства як третіх осіб в цивільному процесі України. *«Актуальные проблемы права»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Брест, 19 квітня, 2017 р. Брест. 2017. С. 260-263.
11. Пасайлюк І. В. Особливості участі іноземців та осіб без громадянства – спеціалістів в цивільному судочинстві України. *«Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні»*: матеріали регіональної науково-практичної конференції, м. Львів, 15 грудня, 2017 р. Львів. 2017. С. 262-266.
12. Пасайлюк І. В. Процесуальні права та обов'язки іноземців та осіб без громадянства як перекладачів в цивільному судочинстві України. *«Юриспруденція – базовая составная часть интеграционных процессов и современного правового поведения»*: міжнародна науково-практична конференція, г. Кишинев, Республіка Молдова, 3–4 листопада 2017 р. 2017 р. Кишинев. 2017. С. 155-158.
13. Пасайлюк І. В. Проведення у справах за участю іноземних осіб. *Сучасна юриспруденція Європейського Союзу: взаємодія права, нормотворчості та практики*: міжнародна науково-практична конференція, м. Люблін, Республіка Польща, 17 квітня, 2018 р. Люблін. 2018. С. 163-165.

14. Пасайлюк І. В. Щодо визначення поняття «іноземна особа» за національним та міжнародним законодавством у цивільному процесі. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників IV-го Всеукраїнського круглого столу, м. Львів, 7 грудня, 2018 р. Львів, 2018. С. 125-128.
15. Пасайлюк І. В. Участь представника у цивільній справі з іноземним елементом. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матеріали регіональної науково-практичної конференції, м. Львів, 14 грудня 2018 р. Львів, 2018. С. 314-318.
16. Пасайлюк І. В. Підсудність цивільно-правового спору з іноземним елементом. *Тридцять сьомі економіко-правові дискусії*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, м. Львів, 28 травня, 2019 р. Львів, 2019. С. 53-58.
17. Пасайлюк І. В. Порядок звернення суду України із судовим дорученням у цивільній справі до іноземного суду. *Проблеми приватного права в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу*: матеріали науково-практичного семінару, м. Львів, 4 жовтня 2019 р. Львів, 2019. С. 114-117.
18. Пасайлюк І. В. Особливості участі іноземного адвоката як процесуального представника у цивільному судочинстві України. *VI юридичні моголянські читання*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 30 квітня 2020 р. Миколаїв, 2020. С. 29-32.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Результати дослідження оприлюднені на таких науково-практичних конференціях: «Пріоритетні завдання та стратегії розвитку юриспруденції у світовій науці» (м. Сладковічево, Словацька Республіка, 28-29 жовтня 2016 р.); Всеукраїнської науково-практичної конференція «Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку» (м. Херсон, 10-11

лютого 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення» (м. Дніпро, 1-2 квітня, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин» (м. Харків, 6-7 жовтня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальные проблемы права» (г. Брест, 19 квітня 2017 р.); Регіональна науково-практична конференція «Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні» (м. Львів, 15 грудня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Юриспруденція – базовая составная часть интеграционных процессов и современного правового поведения» (г. Кишинев, Республика Молдова, 3–4 ноября 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна юриспруденція Європейського Союзу: взаємодія права, нормотворчості та практики» (м. Люблін, Республіка Польща, 17 квітня 2018 р.); IV-ий Всеукраїнський круглий стіл «Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 7 грудня 2018 р.); Регіональна науково-практична конференція «Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні» (м. Львів, 14 грудня 2018 р.); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Тридцять сьомі економіко-правові дискусії» (м. Львів, 28 травня 2019 р.); Науково-практичний семінар «Проблеми приватного права в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу» (м. Львів, 4 жовтня 2019 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «VI юридичні моголянські читання» (м. Миколаїв, 30 квітня 2020 р.).